

Державна наукова установа
«Енциклопедичне видавництво»

УКРАЇНСЬКА ЕНЦИКЛОПЕДИСТИКА В РЕАЛІЯХ ВІЙНИ

ЗБІРНИК МАТЕРІАЛІВ

ДЕРЖАВНА НАУКОВА УСТАНОВА
«ЕНЦИКЛОПЕДИЧНЕ ВИДАВНИЦТВО»

УКРАЇНСЬКА ЕНЦИКЛОПЕДИСТИКА В РЕАЛІЯХ ВІЙНИ

ЗБІРНИК МАТЕРІАЛІВ

Київ 2023

УДК 655.3.066.11:031](477)»364»(082)

У45

*Рекомендовано до друку Вченою радою
Державної наукової установи «Енциклопедичне видавництво»
(Протокол № 5 від 20 жовтня 2023 р.)*

Авторський колектив: д. і. н., проф. А. Киридон; д. філос. н., проф. А. Арістова; д. тех. н. О. Буров; к. філол. н., с. н. с. Н. Вербич; О. Вечерська, к. архіт. В. Вечерський; к. і. н. Н. Гаврилишина; д. тех. н., проф. Г. Гайко; к. і. н. С. Гірік, к. філос. н. О. Гольд; к. і. н., доц. Л. Дояр; д. філософії А. Дурдас; акад. М. Жулинський; к. біол. н. Л. Зав'ялова; к. і. н., с. н. с. О. Іваненко; к. хім. н. Л. Кобріна; к. фіз.-мат. н., с. н. с. В. Козирський; д. і. н., проф. С. Корновенко; д. тех. н., проф. Л. Ланде; В. Лук'яниця; к. пед. н. Л. Лупаренко; Є. Люта; к. ю. н. М. Міщенко; к. філос. н., с. н. с. О. Недавнія; д. геол.-мін. н., проф. В. Павлишин; акад. О. Пономаренко; Д. Панчук; к. і. н. Ю. Пасічна; к. е. н., доц. Н. Петруха; к. пед. н., с. н. с. О. Пінчук; О. Полевецька; д. філософії Н. Рерго; к. фіз.-мат. н., доц. Ю. Рогушина; д. і. н., проф. В. Рубель; д. і. н., доц. О. Силка; д. і. н., проф. І. Скальська; к. фіз.-мат. н., М. Тимочко; д. і. н., проф. С. Троян; д. і. н., проф. О. Удод; д. і. н., с. н. с. О. Федотова; д. філос. н. Ш. Фйольдварі; Б. Червак; к. геол. н., с. н. с. Н. Чернієнко; к. і. н. М. Чорна; д. е. н., проф. О. Чумак; д. фіз.-мат. н., проф. В. Шендеровський, к. філол. н. Є. Шкуров.

Рецензенти:

*Земзюліна Н., доктор історичних наук, професор
Капельюшин В., доктор історичних наук, професор
Кузнець Т., доктор історичних наук, професор*

У45 Українська енциклопедистика в реаліях війни: збірник матеріалів / За заг. ред. д. і. н., проф. А. Киридон. Київ : Державна наукова установа «Енциклопедичне видавництво», 2023. 224 с.

ISBN 978-617-8272-01-2

У збірнику представлено наукові повідомлення учасників наукової конференції «Сучасна енциклопедистика: тенденції розвитку (до 10-ї річниці створення Державної наукової установи «Енциклопедичне видавництво»)». Пропоновані матеріали репрезентують широкий спектр дослідницьких заангажувань: порушено питання засадничих принципів підготовки енциклопедій та змістового наповнення, висвітлення подій російсько-української війни на сторінках енциклопедій, понятійно-категоріального апарату, критеріїв добору гасел, біографіки/біографістики, представлення енциклопедій в медійному просторі тощо. Повідомлення учасників наукової конференції оприявнюють розмаїття проблем у царині енциклопедистики й спонукають до подальших дискусій. Видання розраховане на фахівців у галузі енциклопедистики, науковців, аспірантів, усіх зацікавлених проблематикою енциклопедистики.

ISBN 978-617-8272-01-2

© Державна наукова установа
«Енциклопедичне видавництво», 2023

ЗМІСТ

Передмова	7
<i>Жулинський Микола</i>	
До 10-річчя Державної наукової установи «Енциклопедичне видавництво» (вітальне слово)	9
<i>Арістова Алла</i>	
Російсько-українська війна у наративах західноєвропейської енциклопедистики	11
<i>Вербич Наталія</i>	
Нові правописні норми: особливості редагування «Великої української енциклопедії»	16
<i>Вечерська Ольга</i>	
Пошкодження пам'яток Києво-Печерської лаври внаслідок російських ракетних атак	25
<i>Вечерський Віктор</i>	
Архітектурні знання як один із засобів формування знанневої та іміджевої парадигми	31
<i>Гаврилишина Наталія</i>	
Місце сучасної енциклопедистики в соціальних мережах	37
<i>Гайко Геннадій</i>	
Енциклопедичні видання Наукового товариства імені Шевченка (до 150-річчя НТШ)	42
<i>Гірік Сергій</i>	
Паперові енциклопедичні видання у ХХІ ст.: формати, причини збереження, специфіка побутування	47
<i>Гольд Ольга</i>	
Осмислення дослідниками міграційних процесів і громадянства	52
<i>Дояр Лариса</i>	
Енциклопедистика України 1991–2023 рр.: здобутки та недоліки (на матеріалах експонованої виставки Книжкової палати України)	55
<i>Дурдас Алла</i>	
Постать М. Монтессорі (1870–1952) на сторінках зарубіжних енциклопедичних та довідкових видань	60

<i>Зав'ялова Людмила</i>	
Енциклопедійний вимір дискурсу про екологічні наслідки війни	63
<i>Іваненко Оксана</i>	
Україна в контексті історії міжнародних відносин: енциклопедичний формат	67
<i>Киридон Алла</i>	
Державний науковій установі «Енциклопедичне видавництво» — 10 років	74
<i>Кобріна Лариса</i>	
Етичні проблеми біотехнологій	86
<i>Козирський Володимир, Полевецька Олена, Тимочко Микола, Шендеровський Василь</i>	
Першопочатківці створення Наукового товариства імені Шевченка (до 150-річчя від часу заснування).....	94
<i>Корновенко Сергій, Пасічна Юлія</i>	
Селянські республіки початку ХХ ст.: потреба енциклопедизації знань	99
<i>Ланде Дмитро</i>	
Формування моделей предметних областей на основі генеративного штучного інтелекту	105
<i>Лук'яниця Василь</i>	
Поселення-гігант трипільського культури «Тальянки»	111
<i>Лупаренко Лілія, Пінчук Ольга, Буров Олександр</i>	
«Українська електронна енциклопедія освіти»: архітектурне рішення	118
<i>Люта Єлизавета</i>	
Історики про особливості поховального обряду носіїв черняхівської культури	125
<i>Мищенко Марина</i>	
Понятійно-термінологічний апарат національної пам'яткоохоронної сфери в сучасному енциклопедійному просторі.....	131
<i>Недавні Ольга</i>	
Актуальні акценти в написанні енциклопедичних статей під час війни	135

<i>Павлишин Володимир, Пономаренко Олександр, Чернієнко Наталія</i>	
Академік В. І. Вернадський — видатна енциклопедична постать.....	143
<i>Панчук Дар'я</i>	
Аналіз методів популяризації довідкових вебресурсів у сучасному інформаційному просторі.....	151
<i>Рерго Ніко</i>	
Романо сажанівад — Ромська енциклопедія	155
<i>Рогущина Юлія</i>	
Практичні аспекти семантизації вебпорталів (на прикладі портальної версії «Великої української енциклопедії»)	162
<i>Рубель Вадим</i>	
Пам'ятка щодо української кіриджі (пристосованої для японської мови кирилиці)	169
<i>Силка Оксана</i>	
Український просвітник Михайло Злобинець (1883–1937).....	177
<i>Скакальська Ірина</i>	
Локальна історія в енциклопедіях	184
<i>Троян Сергій</i>	
Подієва історія в енциклопедистиці: російська агресія проти України як відкладена війна	189
<i>Удод Олександр</i>	
Співвідношення академізму та популярності в енциклопедичних та довідкових виданнях.....	193
<i>Федотова Оксана</i>	
Енциклопедичний словник Памва Беринди в історії енциклопедичної справи	196
<i>Фйольдварі Шандор</i>	
Естер Ойтозі — дослідниця українських кириличних стародруків	199
<i>Червак Богдан</i>	
Як у Канаді вибачалися перед Андрієм Мельником, або чому енциклопедичний контент має стати складником інформаційної війни з Московією.....	204

Чорна Мар'яна

Критерії добору персоналій до ВУЕ за напрямом
«Мистецтвознавство» 208

Чумак Оксана

Інформаційне забезпечення економічних знань: реалії,
виклики, удосконалення 214

Шкуров Євген

Культурна спадщина міста в інформаційному суспільстві:
роль онлайн-енциклопедій 218

ПЕРЕДМОВА

Російсько-українська війна, яка триває з 2014 р. та від початку мала гібридний характер, оприсутнила нові виклики, що постали перед українською державою, спричинила значні зміни в дискурсивних практиках, сформованих в українському суспільстві за доби незалежності. Новий історичний контекст, рамкований передовсім російсько-українською війною та активною фазою широкомасштабного вторгнення, засвідчує відповідні геополітичні, світоглядні, соціокультурні тощо зсуви. Боротьба проти повномасштабного вторгнення РФ ведеться на всіх напрямках. При цьому надзвичайно важливу роль відіграє інформаційний фронт, оскільки «дозволяє протистояти масованій пропаганді рашистської ідеології, захистити український інформаційний простір та згуртовувати українців для пошуку ефективних шляхів припинення війни та подолання її наслідків»¹. Інформаційний простір перетворився на простір інформаційної війни.

Важливим складником інформаційного фронту є енциклопедичні видання, як джерело комплексних, різнобічних відомостей, викладених у зручній для читача компактній формі. Ці видання виконують важливі інформаційно-довідкові, науково-освітні й культурні функції в суспільстві; інтегрують наукові знання; транслиують соціально важливі сенси; відображають загальний рівень знань та культури певного часового проміжку в тій чи іншій країні; подають цілісне уявлення про світ.

Фахова розмова науковців щодо розвитку енциклопедистики та формування контенту відбулася в межах Всеукраїнської наукової конференції «Сучасна енциклопедистика: тенденції розвитку (до 10-ї річниці створення Державної наукової установи «Енциклопедичне видавництво»)), організованої Державною науковою установою «Енциклопедичне видавництво» (11.10.2023 р., м. Київ). Метою проведення наукового заходу, який об'єднав провідних енциклопедистів, фахівців різних наукових напрямів стало обговорення теоретичних та прикладних проблем змістового наповнення сучасних енциклопедій. Основні напрями роботи секційних засідань конференції:

¹ Комітет з питань гуманітарної та інформаційної політики звернувся до представників рекламної сфери із закликом підтримувати Україну у війні з Росією. 06.04.2022. URL: <https://www.rada.gov.ua/news/razom/221459.html>

— Енциклопедистика в умовах становлення глобального інформаційного простору та розбудови суспільства знань.

— Енциклопедичний контент.

— Історія енциклопедистики: постаті, події, поняття.

— Українська енциклопедистика в реаліях війни.

— Енциклопедичні портали: досвід створення та проблеми.

— Мова та стиль енциклопедичних видань.

— Енциклопедистика в екосистемі людства.

— Культурні коди доби в енциклопедійному вимірі.

— Світова енциклопедистика: нові методологічні стратегії.

До пропонованого збірника матеріалів включено окремі доповіді учасників Всеукраїнської наукової конференції, які оприявнюють розмаїття проблем у царині енциклопедистики й спонукають до подальших дискусій. Зокрема було розглянуто питання засадничих принципів підготовки енциклопедій, змістового наповнення, понятійно-категоріального апарату, критеріїв добору гасел, біографіки/біографістики, ознайомлено з досвідом підготовки енциклопедичних видань тощо. Виняткову увагу учасники конференції приділили осмисленню розвитку енциклопедистики в умовах повномасштабної війни Росії проти України, проблемам енциклопедичного інтерпретування воєнних дій в Україні, висвітленню російсько-української війни у наративах західно-європейської енциклопедистики тощо. Маємо надію, що порушені питання сприятимуть розширенню пізнавально-світоглядного горизонту та активізації досліджень, спонукатимуть до подальшого обговорення проблем розвитку галузі, наслідком чого постане прирощення знань в енциклопедичному просторі.

Видання розраховане на фахівців у галузі енциклопедистики, науковців, аспірантів, усіх зацікавлених проблематикою енциклопедистики.

Вважаємо за потрібне зауважити: автори несуть відповідальність за дотримання правил академічної доброчесності, науковий зміст і якість поданих матеріалів.

*Доктор історичних наук, професор,
в. о. директора Державної наукової установи*

«Енциклопедичне видавництво»

Алла КИРИДОН

Микола ЖУЛИНСЬКИЙ
академік НАН України,
директор Інституту літератури
ім. Т. Г. Шевченка НАН України,
заступник голови Головної редакційної колегії
«Великої української енциклопедії»

**ДО 10-РІЧЧЯ ДЕРЖАВНОЇ НАУКОВОЇ УСТАНОВИ
«ЕНЦИКЛОПЕДИЧНЕ ВИДАВНИЦТВО»
(вітальне слово)**

У 1974 р. Іван Драч опублікував у збірці поезій «Корінь і крона» поему «На дні роси», яку жанрово означає як «внутрішній діалог з приводу випуску «Енциклопедії кібернетики». Перший рядок цієї поезії звучить так:

О ця свята жага енциклопедій!

І наприкінці поеми читаємо:

*Хвала жазі пізнання! Це вона
Лама льоди іронії. Людина враз мертвіє,
Коли не пнеться в очі сонця глянути.
Хвала енциклопедії!*

Ці поетичні рядки незабутній Іван Драч присвятив виходу української «Енциклопедії кібернетики» та її головному творцю академіку Глушкову:

*Сюди, у Київ,
Статті летіли з усього Союзу
Й сідали на долоні Глушкова...*

Я вітаю від імені Головної редакційної колегії «Великої української енциклопедії» та від Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України із першим ювілеєм — 10-тою річницею напруженої і

відповідальної праці Державної наукової установи «Енциклопедичне видавництво». Праці над важливим, державної ваги і значимості унікальним науково-видавничим проєктом — «Велика українська енциклопедія».

Девізом цієї справді подвижницької праці й Вашої, шановна Алло Миколаївно, і Вашого колективу, можуть, гадаю, бути ці мною наведені поетичні рядки Івана Драча:

О ця свята жага енциклопедій!

Творення «Великої української енциклопедії» особливо важливе в ці дні нашої жертвної і героїчної боротьби за свободу проти авторитарного імперського режиму, який зазіхає на український життєсвіт і прагне його знищити. Прийнято визначати життєсвіт як «історично трансльований горизонт культурних смислів»¹.

Культура — важливий, чи не визначальний елемент національного життєсвіту. Війна, яку розв'язала рашистська Росія проти нашої України, це, по суті, боротьба за колективну та індивідуальну ідентичність, тому збереження національної ідентичності — історична необхідність для української нації.

Енциклопедичні видання відкривають перед українською людиною і перед світом дійсну, за визначенням Арнольда Тойнбі, культурно-історичну «монаду» у формі української цивілізації. А, як відомо, культури складають основу того, що ми називаємо цивілізацією.

Російсько-українська війна — це війна цивілізаційна і своєю енциклопедичною діяльністю ми беремо реальну участь у цій війні.

Завершую своє привітання поетичними рядками:

Хвала невтоленності!

Хвала енциклопедії!

¹ Бистрицький Є., Зимовець Р., Пролєєв С. Комунікація і культура в глобальному світі. Київ : Дух і Літера, 2020. 416 с.

Алла АРІСТОВА

*доктор філософських наук, професор,
завідувач відділу соціогуманітарних, природничих,
технічних наук Державної наукової установи
«Енциклопедичне видавництво»*

РОСІЙСЬКО-УКРАЇНСЬКА ВІЙНА У НАРАТИВАХ ЗАХІДНОЄВРОПЕЙСЬКОЇ ЕНЦИКЛОПЕДИСТИКИ

У ситуації російсько-української війни інтерес до України і подій в Україні став рекордним у світі, що відчували, зокрема, енциклопедичні ресурси. Так, українську версію вебенциклопедії «Вікіпедія» переглянули понад 1 млрд разів (про що за весь час її існування не було й мови), а найпопулярнішою сторінкою 2022 р. стала стаття «Російське вторгнення в Україну» (понад 3,7 млн переглядів). У топ-10 відвіданих користувачами статей потрапили: «Україна» (1,8 млн переглядів); «Збройні сили України» (бл. 1 млн); «Російсько-українська війна» (понад 810 тис.) та ін. Істотно зросла минулого року відвідуваність актуальних сторінок е-ВУЕ. Відтак енциклопедичний простір оприявнив масований запит на інформацію про Україну, причини та перебіг російсько-української війни поза цариною офіційних новин, контенту ЗМІ, телеграм-каналів, поточної хроніки, живої документалістики тощо, а пошуки сталої, валідної, системної інформації, додаткових контекстів і знань.

Проведений моніторинг охопив близько 20 джерел, переважно західноєвропейських вебенциклопедій, що входять до переліку найвідоміших і запитаних читачами ресурсів: понад 10 різномовних версій онлайн-енциклопедії «Вікіпедія» («Wikipedia»; англійська, німецька, французька, іспанська, італійська, польська, румунська тощо), онлайн-версію енциклопедії «Британніка» (лат. «Encyclopædia Britannica», англ. «British Encyclopaedia», «Britannica»), онлайн-проект енциклопедії «Ларусс» (франц. «Larousse» en ligne), «Велику норвезьку енциклопедію» (норв. «Store norske leksikon»), польську «Інтернет-енциклопедію PWN» (польск. «Internetowa encyklopedia PWN») тощо, а також кілька міжнародних інформаційно-довідкових порталів, які

часто є важливим інформаційним ресурсом енциклопедистики (наприклад, «Всесвітня книга фактів», англ. «The World Factbook» та ін.).¹

Наведемо деякі підсумки здійсненого огляду.

Натеper безумовно панівними в онлайн-енциклопедіях є два гасла: «Російсько-українська війна» і «Російське вторгнення в Україну» («Вторгнення Росії в Україну»). Послідовне і чітке розмежування між ними за датуванням присутнє не завжди, але переважно відлік російсько-української війни ведеться з 2014 р., російського вторгнення — з 24 лютого 2022 р. Притому інтерес до другого гасла є вищим: так, стаття «Російсько-українська війна» репрезентована у вікіпедії 92-ма вебсторінками й мовами (з них 54 — різні європейські), натомість «Вторгнення Росії в Україну» — 138-ма.

Проте усталена термінологічна матриця відсутня: як російсько-українська війна назгал, так і її окремі етапи означені десятками різних гасел. Серед них трапляються: «Російська агресія проти України», «Російська збройна агресія проти України», «Війна проти України», «Війна Росії проти України», «Війна між Росією та Україною», «Російсько-український конфлікт», «Український конфлікт», «Військове втручання Росії в Україну», «Війна в Україні». Відповідно, різні назви — різні й конотації. Пізніші за часом створення вебсторінки схильні до чіткої вказівки на Росію як агресора.

Множинність термінів супроводжують виразні семантичні розбіжності у дефініціях. Так, сутність російсько-української війни визначають як: «постійний міжнародний конфлікт, пряме й опосередковане застосування збройної сили Росією проти суверенітету і територіальної цілісності України», «збройний конфлікт між Росією та підтримуваними нею сепаратистами і Україною», «збройний конфлікт, сторонами якого є Росія, самопроголошені республіки ДНР і ЛНР та Україна», «пострадянський військовий і дипломатичний конфлікт», «політичне, дипломатичне та військове протистояння», «політична і військова конфронтація», «найбільший конвенційний

¹ Britannica. URL: <https://www.britannica.com/>; Internetowa encyklopedia PWN. URL: <https://encyklopedia.pwn.pl/>; Larousse. URL: <https://www.larousse.fr/encyclopedia>; Nationalencyklopedin. URL: <https://www.ne.se/info/>; Store norske leksikon. URL: <https://snl.no/>; The World Factbook. URL: <https://www.cia.gov/the-world-factbook/>; United Nations. URL: <https://www.un.org/en/global-issues/peace-and-security/>; Wikipedia. URL: <https://en.wikipedia.org/wiki/>

військовий конфлікт в Європі після Другої світової війни» та ін. Нерідко вдаються до тавтологій: «російсько-українська війна — це (масштабна, поточна) війна між Росією та Україною», з уточненням щодо її початку («в лютому 2014 р. із прихованого вторгнення в українську Автономну Республіку Крим замаскованих російських військ», «після подій Євромайдану в 2014 р.» і подібне). Трапляється характеристика як «проксі-війни» за різних інтерпретацій зацікавленої сторони.

На загальному тлі помітно вирізняється проросійськими наративами сербська сторінка вікіпедії — після загальної дефініції війни як збройного конфлікту, сторонами якого є Росія, самопроголошені республіки ДНР і ЛНР та Україна, йдеться про те, що в 2022 р. Росія розпочала «спецоперацію з денацифікації та демілітаризації України, яку в західних центрах сили назвали вторгненням в Україну».

На сторінках онлайн-енциклопедій простежуємо схожі підходи у виділенні кількох етапів (стадій, фаз) ескалації російсько-української війни. Найчастіше виділяють три: 1) стадія регіонального збройного конфлікту — військове втручання Росії на Півдні України та окупація Криму; 2) стадія збройного конфлікту на Сході України і локалізація військових дій на Донбасі; 3) повномасштабне вторгнення Росії з 24 лютого 2022 р. Часом вказують четвертий проміжний етап, означений як *російсько-українська криза, українська криза 2021–2022 рр.*, — збільшення російської присутності на кордоні з Україною і визнання Росією самопроголошених республік ДНР і ЛНР.

Порівняння змісту енциклопедичних статей увиразнює головні меседжі, які сприйматиме читач з більшості цих текстів (у їхній теперішній редакції):

- російсько-українська війна розпочалася не 24 лютого 2022 р., але тягнеться з 2014 року;

- російсько-українська війна є пострадянським конфліктом (частиною серії пострадянських конфліктів т. з. Другої холодної війни);

- глибинні причини війни розглянуті в оптиці відносин між РФ і США: дії Росії в Україні є реакцією на розширення НАТО на Схід після розпаду Радянського Союзу (а власне оцінка такої реакції оприлюднює антиросійські чи проросійські наративи статті);

— зазвичай чітка вказівка на агресора: панівна теза, що саме Росія несе відповідальність за масові жертви серед українського цивільного населення та тортури українських військовополонених, руйнування цивільної інфраструктури й міграційну кризу в Європі (цей аспект є значущим, з огляду на минулорічні дані всеєвропейського дослідження, наведені в доповіді Організації економічного співробітництва та розвитку, де Росію не вважали відповідальною за війну: на Кіпрі — 51 % опитаних, у Болгарії — 46 %, у Греції — 45 %, у Словенії — 39 %, у Словаччині — 36 %, в Угорщині — 34%, медіана — 17 % європейців²);

— виняткове значення у розпаленні й перебігу війни має ідеологічний та пропагандистський складники;

— репресії, депортація, «фільтрація» українців на окупованих Росією територіях є частиною ширшої кампанії етнічних чисток, до якої РФ вже вдавалася в Чечні та Грузії, має риси війни на знищення;

— російсько-українська війна схарактеризована як протиборство («військова фаза конкуренції») демократії та диктатури (або авторитарності, «імперського націоналізму»); артикульовано, що напад Росії на Україну переслідує загарбницькі, імперські цілі;

— тягла війна означена як складний феномен, де можна вирізнити кілька рівнів: внутрішній (розкол про- й антиросійських орієнтацій всередині України), регіональний (протиборство між Росією та Україною), глобальний (протистояння Росії та країн НАТО). Вона має багатоаспектну природу, не підпадає під жоден конкретний тип війни (поєднує елементи гібридної війни, проксі-війни, інформаційної війни, антитерористичної війни, регіональних збройних конфліктів, антисепаратистських конфліктів тощо);

— для авторитетних енциклопедій характерний чіткий меседж, що війна неминуче потягне за собою перегляд європейської / міжнародної системи миру і безпеки, її наслідки будуть глобальними й зачіпатимуть найрізноманітніші царини — від виробництва і продажу зброї до продовольчої безпеки країн Третього світу.

Тексти енциклопедичних статей (за ліченими винятками) не згадують про те, що корені російсько-українського протистояння роз-

² Disinformation and Russia's war of aggression against Ukraine // OECD. 2022. URL: <https://www.oecd.org/ukraine-hub/policy-responses/disinformation-and-russia-s-war-of-aggression-against-ukraine-37186bde/#section-d1e1613>;

рослися не на поверхні відносно нещодавнього розпаду СРСР, але тягнуться вглиб до тих історичних, культурних, цивілізаційних, ментальних розбіжностей і конфліктів, які вигострювалися століттями; що стратегема винищення української культури і геноциду українства — не продукт сучасної доби, останніх 30 років. Українці рідко йдуться про війну як конфлікт ідентичностей та геть ігноровані її екзистенційні виміри як війни життєсвітів. У західних енциклопедичних продуктах головує дистанційоване розуміння війни як «чужої» (української, російської, пострадянської, такої, що точиться за східними кордонами Європи), а не «нашої», спільної, в оптиці борні західних демократій з прямою терористичною атакою всієї світової системи безпеки, спільних європейських цінностей та системи міжнародного права, сформованого світоустрою.

Ще один аспект, який має безпосереднє відношення до енциклопедичного продукту, — новітні мапи України, які поширюються на Заході. Понад 20 компаній і видавництв у різних країнах (зокрема, Великій Британії, Німеччині, Австрії, Італії тощо) поширюють мапи, які порушують територіальну цілісність України. Виділено близько 10 видів спотворень: від позначення Криму «російською територією», «спірною територією» (заштрихований діахромно, в кольорах обох країн) до кричущих випадків, коли з мапи прибрано Перекопський перешийок, який з'єднує материкову Україну з півостровом, враховано т. з. референдуми на окупованих Росією територіях, позначено Донбас як окреме державне утворення тощо.

Проведений огляд, попри його обмеженість і фрагментарність, є значимим для укладачів блоку статей, пов'язаних з російсько-українською війною, для «Великої української енциклопедії»: допомагає урозуміти, в яке інформаційно-енциклопедичне середовище потраплятимуть ці статті, та які наголоси в них важливо розставити для трансляції українських контекстів і українського погляду на події.

Наталія ВЕРБИЧ
кандидат філологічних наук,
старший науковий співробітник відділу діалектології
Інституту української мови НАН України

НОВІ ПРАВОПИСНІ НОРМИ: ОСОБЛИВОСТІ РЕДАГУВАННЯ «ВЕЛИКОЇ УКРАЇНСЬКОЇ ЕНЦИКЛОПЕДІЇ»

Створення «Великої української енциклопедії» (ВУЕ) — проєкт державної та суспільної ваги. Праця покликана узагальнити, систематизувати та висвітлити найсучасніші знання в галузі світової соціогуманітаристики, технічній і природничій сферах. У виданні стисло й доступно викладено відомості про людей, суспільство, довколишній світ, розвиток усіх галузей знань та виробничої діяльності тощо. Серед функцій ВУЕ як універсальної національної енциклопедії не лише інформувальна та довідкова, а й виховна та освітньо-навчальна, які відповідають за розвиток інтелектуального рівня суспільства, знань, сприяють підвищенню освіченості громадян тощо. Саме тому з-посеред чималої кількості різнорідних енциклопедичних видань ВУЕ вирізняє прискіплива увага до мовного оформлення матеріалів і дотримання правописних норм.

Нові виклики постали перед науковими співробітниками й редакційним відділом Державної наукової установи «Енциклопедичне видавництво» (далі — «Енциклопедичне видавництво») після ухвалення нового «Українського правопису» (2019)¹. Орфографічний кодекс значною мірою систематизував і узаконив низку мовних норм, серед яких — написання складних слів, власних імен і форм по батькові, слів із невідмінюваною часткою *нів*, унормував правопис відмінкових закінчень, укладнив правила узгодження слів у словосполучках, частково змінив правопис слів іншомовного походження. Проте лишилося чимало лакун і суперечностей, які ускладнюють процес редагування тексту загалом і енциклопедичних статей зокрема.

¹ Український правопис. Київ : Наукова думка, 2019. 393 с. URL: <https://mon.gov.ua/media/ukr.pravopys-2019.pdf>

Одним із непростих питань виявилось вживання великої букви.

Традиція писати з великої літери перше слово тексту або виокремлювати за її допомогою окремі частини чи позначати власні назви в східнослов'янській писемній практиці загалом і в українській зокрема сягає кінця 16 ст.² Попередні правописи української мови — редакції 1993 і 1999 які відображають названі функції з незначними змінами та варіантами.

Під час обговорення правописних норм проблема написання великої букви не викликала гострих дискусій, які точилися щодо інших питань. Але практика редагування енциклопедичних статей унаочнила окремі аспекти відповідного розділу, які потребують уточнень і доповнень.

Чимало помилок і сумнівів викликає позначення органів влади, офіційних установ і організацій, товариств і об'єднань. Правопис регламентує, що в таких назвах із великої букви пишемо перше слово та всі власні назви: *Міністерство освіти і науки України, Рада Європи, Меджліс кримськотатарського народу* тощо.

Особливі труднощі спричиняє відтворення найменувань міжнародних організацій. У мові-джерелі зазвичай у подібних назвах усі слова пишуть із великої букви, що відповідає традиції насамперед романо-германської графіки: *International Monetary Fund, World Trade Organization, International Committee of the Red Cross, International Trade Organization* та ін.

Чинний український правопис жодного разу не наводить поширені й часто вживані в мовній практиці минулого й сьогодення назви організацій на зразок: *Товариство Ч(ч)ервоного Х(х)реста, Міжнародний рух Ч(ч)ервоного Х(х)реста і Ч(ч)ервоного П(п)івнісця, Генеральна А(а)самблея ООН, Рада Б(б)езпеки ООН, Рада з О(о)піки ООН, Світова О(о)рганізація Т(т)оргівлі, Організація П(п)івнічноатлантичного Д(д)оговору* тощо. Сучасні ЗМІ, офіційні установи та видання по-різному відтворюють їх: *Про резолюцію Генеральної асамблеї ООН щодо російських репарацій*³; *Виступ Президента України на*

² Плющ М. Я. Велика літера // Українська мова. Енциклопедія. 2-ге вид., випр. і допов. / Ред. кол.: В. М. Русанівський, О. О. Тараненко, М. П. Зяблюк та ін. Київ : «Українська енциклопедія» ім. М. П. Бажана, 2004. С. 65.

³ Економічна правда. 2022. URL: <https://www.epravda.com.ua/columns/2022/11/16/693871/>

загальних дебатах 77-ї сесії Генеральної Асамблеї ООН⁴; Глава держави також висловив вдячність Албанії, яка цього року завершує членство в Раді Безпеки ООН, за дієву солідарність та активну підтримку України в Радбезі від самого початку широкомасштабної агресії; 1 квітня Росія розпочала місячне головування у Раді безпеки Організації Об'єднаних Націй — так само, як очолювала Раду у лютому 2022, коли розпочала масштабну війну⁶.

Попередні версії правопису містили подібні приклади серед ілюстративного матеріалу з чіткою регламентацією їх відтворення: «У назвах груп або союзів держав і найвищих міжнародних організацій усі слова, крім родових позначень, пишуться з великої літери: *Антанта, Балканські країни, Європейське Економічне Співтовариство, Співдружність Незалежних Держав, Всесвітня Рада Миру, Міжнародний комітет Червоного Хреста, Організація Об'єднаних Націй, Рада Безпеки, Троїстий союз*»⁷.

У чинному правописі в примітці 2 до пункту 5 параграфу 54 зауважено: «За традицією з великої букви пишемо всі слова в назвах: *Європейський Союз, Ліга Націй, Організація Об'єднаних Націй* та ін.»⁸. Інші назви із загального реєстру прикладів вилучено. Подібна ситуація спричиняє різночитання та провокує помилки й огріхи.

Чинний український правопис (2019) не кодифікує написання назв підрозділів різних родів військ (як українських, так і закордонних), воєнних операцій, напрямів воєнних дій тощо. Такі назви з початку російсько-української війни (з 2014), а особливо після повномасштабного вторгнення Росії в Україну (24.02.2022), стали широкоживаними в мовній практиці.

Наприклад, неодноразові дискусії виникали щодо правопису словосполук *антитерористична операція на Сході України, опера-*

⁴ Виступ Президента України на загальних дебатах 77-ї сесії Генеральної Асамблеї ООН // Президент України. 2022. URL: <https://www.president.gov.ua/news/vistup-prezidenta-ukrayinina-zagalnih-debatah-77-yi-sesiyi-77905>

⁵ ArmyInform. 2023. URL: <https://armyinform.com.ua/2023/06/07/prezydent-ukrayiny-pryvitav-pyat-krayin-z-obranniam-do-rady-bezpeky-onn/>

⁶ Радіо Свобода: <https://www.radiosvoboda.org/a/rada-bezpeky-onn-rosiya/32345242.html>

⁷ Український правопис / АН України, Ін-т мовознавства ім. О. О. Потебні, Ін-т української мови. 4-те вид., випр. й доп. Київ : Наукова думка, 1993. С. 52.

⁸ Український правопис / НАН України. Київ : Наукова думка, 2019. С. 85.

ція Об'єднаних сил та ін. У різних джерелах (і офіційних, і в публіцистиці) натрапляємо на різне написання: *Із вересня 2014 року, відповідно до Мінських домовленостей, у проведенні Антитерористичної операції/операції Об'єднаних сил, бойова авіація не застосовується*⁹; Знімки, зроблені під час Революції Гідності на київському Майдані, світлини військових фотокореспондентів зі Сходу та Півдня України, де триває *Антитерористична операція*¹⁰; Військовозобов'язані громадяни, які не підлягають призову на військову службу під час мобілізації, чий близькі родичі загинули або пропали безвісти під час безпосередньої участі в *антитерористичній операції* (АТО), зможуть перетинати державний кордон України у період дії воєнного стану¹¹; На відміну від АТО *Операція об'єднаних сил* (ООС) є воєною¹².

Такі різночитання мали своє пояснення. Одні автори й редактори сприймали явища, які позначають конкретну подію, як такі, що набули ознак власної назви, інші — акцентували на загальному контексті явища. При цьому в різний час переважали різні рекомендації щодо написання подібних словосполук. Чинний правопис не дає рекомендацій щодо написання таких понять, тому редактори, зокрема й співробітники «Енциклопедичного видавництва», змушені самостійно обґрунтовувати орфографію.

ВУЕ — універсальна енциклопедія, що реагує на виклики часу, тому «Енциклопедичне видавництво» започаткувало й реалізовує кілька проєктів, присвячених темі російсько-української війни. Ідеться про щоденний рухомий рядок на головній сторінці порталу ВУЕ із найважливішою інформацією про воєнні події, видання «Герої України»¹³ та «Хроніка. 500 днів повномасштабної війни. 24 лютого

⁹ Історія становлення ВПС та ППО Збройних сил України // Міністерство оборони України. URL: <https://www.mil.gov.ua/ministry/sklad-zbrojnih-sil-ukraini/povitryani-sili/>

¹⁰ Євген Нищук: Ми маємо стати проти агресора, щоб не довелось розвішувати у музеях фотографії Третьої світової війни // Урядовий портал. 2014. URL: <https://www.kmu.gov.ua/news/247583077>

¹¹ Урядовий портал: URL: <https://www.kmu.gov.ua/news/uriad-zniav-obmezhenia-na-vyizd-za-kordon-osib-chyi-ridni-zahynuly-abo-propaly-bezvisty-pid-chas-uchasti-v-ato>

¹² Міністерство оборони України: URL: <https://www.mil.gov.ua/special/news.html?article=42527>

¹³ Герої України. Російсько-українська війна / Упоряд.: Н. Гаврилишина, А. Киридон. Київ: Державна наукова установа «Енциклопедичне видавництво», 2023. Вип. 1. 214 с.

2022 р. — 8 липня 2023 р.»¹⁴. Безперечно, усі неоднозначні, сумнівні написання потребують узгодження й коментування. Для цього редакційний відділ «Енциклопедичного видавництва» спільно з науковими співробітниками установи уклали й відредагували для внутрішнього використання словник-довідник «Правопис великої та малої літер у назвах військово-воєнної та дотичної до неї тематики». Наводимо, для прикладу, фрагмент цього словника:

К

Кабінет Міністрів України

Київська міська державна адміністрація (КМДА)

Київська міська військова адміністрація (КМВА)

Київська обласна державна адміністрація (КОДА)

Київська обласна військова адміністрація (КОВА)

командування Об'єднаних сил Збройних сил України

командування Сил спеціальних операцій Збройних сил України

командування Сил територіальної оборони Збройних сил

України

командування Десантно-штурмових військ Збройних сил України

командир бригади Сил територіальної оборони Збройних сил

України

командування Повітряних сил Збройних сил України

командування Сил підтримки Збройних сил України

командування Медичних сил Збройних сил України

командування Військ зв'язку та кібербезпеки Збройних сил

України

комітет Верховної Ради України з питань національної безпеки, оборони та розвідки.

Чимало питань у редакторів ВУЕ викликає правопис назв нагород. Чинний орфографічний кодекс присвятив цьому питанню окремий пункт — § 57. Назви орденів, медалей, відзнак, премій. Але укладачі оминули увагою та жодного разу не згадали відзнаки попередніх

¹⁴ Хроніка. 500 днів повномасштабної війни. 24 лютого 2022 р. — 8 липня 2023 р. / Уклад.: С. Гірік, А. Киридон. Київ : Державна наукова установа «Енциклопедичне видавництво», 2023. 260 с.

епох, написання яких актуальне для ВУЕ та й більшості довідкових джерел загалом.

Попередні редакції правопису неоднаково наповнювали цю рубрику. Зокрема, у виданні 1990 зауважено, що «у назвах орденів, відзнак, що складаються з кількох слів, **усі** слова, крім службових і родових, пишуться з великої літери: *орден Пошани, орден Жовтнєвої Революції, орден Трудової Слави, орден Трудового Червоного Прапора, орден Червоної Зірки*; але: *орден Вітчизняної війни, орден Дружби народів*»¹⁵.

Натомість видання 1993-го та його наступні перевидання змінюють норму й визначають, що «у назвах орденів, відзнак, що складаються з кількох слів, тільки **перше** слово (крім родових) пишеться з великої літери: *орден Вітчизняної війни, орден Дружби народів, орден Незалежності, орден Почесного легіону, орден Пошани*»¹⁶. Таке саме визначення подає чинний правопис.

У подібній ситуації колектив «Енциклопедичного видавництва» обговорює всі сумнівні випадки слововживання, ухвалює однотайні рішення та випрацьовує єдині норми для правопису цього класу лексик.

Окремий пласт реєстру ВУЕ — назви релігійних та світських свят. Орфографія других не викликає особливих питань, оскільки правопис однозначно стверджує, що «У назвах ... свят з великої букви пишемо **перше** (або єдине) слово і власні назви: ... *День учителя, День пам'яті та примирення, Новий рік, 1 Травня*»¹⁷.

Щоправда, ігнорування в ілюстративних рядах назв сучасних свят призводить до різночитання щодо їх відтворення в пресі, офіційно-діловому спілкуванні та освітньо-науковій сфері. Відповідно в багатьох друкованих виданнях по-різному пишуть назви на зразок: *День г(Г)ідності та с(С)вободи, День пам'яті Г(г)ероїв Крут, День г(Г)ероїв Н(е)бесної С(с)отні, День г(Г)ероїв, День у(У)країнського козацтва і под. Пор., наприклад: 21 листопада в Україні відзначається*

¹⁵ Український правопис / АН УРСР, Ін-т мовознавства ім. О. О. Потебні. 3-тє вид., випр. й доп. — Київ : Наукова думка, 1990. С. 60.

¹⁶ Український правопис / АН України, Ін-т мовознавства ім. О. О. Потебні, Ін-т української мови. 4-тє вид., випр. й доп. Київ : Наукова думка, 1993. С. 56.

¹⁷ Український правопис / НАН України. Київ : Наукова думка, 2019. С. 81.

*День Гідності та Свободи*¹⁸; 21 листопада в Україні відзначають *День гідності та свободи* — одне зі знакових офіційних свят, встановлене на честь двох революцій, які відбулися в Україні у 2004 та 2013 роках¹⁹. 29 січня — *День пам'яті героїв Крут*²⁰; 29 січня — *День пам'яті Героїв Крут*²¹; Щорічне свято *День героїв* було запроваджене на честь всіх захисниць та захисників України, які протягом багатьох століть боролися за її незалежність та територіальну цілісність і продовжують робити це нині²²; 23 травня в Україні відзначається *День Героїв*²³.

Залучення таких назв до переліку прикладів у правописі посприяло б зменшенню помилок і підвищило б культуру мови будь-якого друкованого видання.

Неоднозначною та варіантною є практика відтворення назв релігійних свят. Низка з них не узгоджена з нормами чинного орфографічного кодексу. Ідеться, наприклад, про такі назви: *День С(с)вятого Валентина*, (*День С(с)вятого Миколая*) та ін.: *День Святого Миколая* — це день шанування пам'яті Святого Миколая Чудотворця у католиків і православних²⁴; У ПЦУ роз'яснили, коли цьогоріч святкувати *День святого Миколая*²⁵.

У § 53 (пункт 2, примітка 1) зазначено: «Слова *апóстол*, *блажéнний*, *мúченик*, *преподóбний*, *святíй* та ін. пишемо з малої букви: *апóстол Матвій*, *блажéнна Феодóра*, *преподóбний Серафíм Сарóвський*, *святá*

¹⁸ Слобожаніна Н. 21 листопада — День Гідності та Свободи // Український інститут національної пам'яті. URL: <https://uinp.gov.ua/istorychnyy-kalendar/lystopad/21/21-lystopada-den-gidnosti-ta-svobody>

¹⁹ Суспільне. Новини. 2021. URL: <https://suspilne.media/81651-ricnica-dvoh-revolucij-so-potribno-znatipro-den-gidnosti-ta-svobody/>

²⁰ 29 січня — День пам'яті героїв Крут // Міністерство освіти і науки України. URL: <https://mon.gov.ua/ua/news/29-sichnya-den-pamyatigeroiyv-krut>

²¹ 29 січня — День пам'яті Героїв Крут // Київська обласна військова адміністрація. 2023. URL: <https://koda.gov.ua/29-sichnya-den-pamyati-geroyiv-krut/>

²² ТСН. 2023. URL: <https://tsn.ua/ukrayina/privitannya-z-dnem-geroyiv-2022-roku-kartinki-ukrayinskoyu-2067685.html>

²³ Український інститут національної пам'яті. URL: <https://uinp.gov.ua/pres-centr/novyny/v-ukrayini-vidznachayetsya-den-geroyiv>

²⁴ Профспілка працівників освіти і науки України. URL: <https://pon.org.ua/novyny/9991-densviatogo-mykolaia-osoblyve-zymove-sviato.html>

²⁵ Українська правда. 2022. URL: <https://life.pravda.com.ua/society/2022/11/30/251562/>

великомучениця Варвара, святий Пантелеймон, але: Пресвята Богородиця, Свята Трійця, собор Святого Петра»²⁶.

У назвах релігійних свят маємо писати перше слово з великої букви: «З великої букви пишемо назви релігійних свят і постів, а також окремих днів, що стосуються цих періодів: *Благовіщення, Великдень, Петра й Павла, Покрова, Різдво; Великий піст, Петрівка, Пилипівка, Різдвяний піст, Спасівка; Страсний тиждень, Страсна п'ятниця*»²⁷. Серед наведених прикладів жодного разу не згадано назви свята з компонентом *С(с)вятий*. Відповідно до загальної логіки цього пункту мали б писати *День святого Валентина, День святого Миколая* та ін. Проте в пункті 7 цього самого розділу в подібних за структурою назвах, але на позначення культових споруд — монастирів, церков, а також ікон, пропонують писати всі слова з великої букви (крім родових понять): «З великої букви пишемо всі слова, крім родових найменувань, у назвах монастирів, церков, ікон: *Києво-Печерська лавра, Михайлівський Золотоверхий монастир, Володимирський собор, Кирилівська церква, храм Христа Спасителя, ікона Матері Божої Теребовлянської*»²⁸.

Різне написання подібних за значенням і структурою назв (зокрема однойменних свят і ікон) спричиняє двозначне розуміння кодифікованої норми. Щоб уникнути розбіжностей у написанні одного й того самого поняття, редактори ВУЕ випрацьовують єдині підходи до правопису таких назв, обґрунтовуючи свою позицію орфографічною нормою та логікою написання типових конструкцій.

Наведені приклади стосуються лише окремих питань одного параграфа правопису — вживання великої букви. Аналіз наочно демонструє складнощі під час вибору варіанта написання лексем і словосполук та описує особливості роботи редактора.

Одне з основних завдань укладачів ВУЕ — запропонувати якісний як щодо форми, так і щодо змісту продукт. Воно особливо важливе на тлі варіантності написань, що панують сьогодні і в ЗМІ різних рівнів, і на сторінках офіційних урядових установ, і на освітніх порталах тощо. ВУЕ прагне подавати об'єктивну, перевірену й точну

²⁶ Український правопис / НАН України. Київ : Наукова думка, 2019. С. 82.

²⁷ Український правопис / НАН України. Київ : Наукова думка, 2019. С. 82.

²⁸ Український правопис / НАН України. Київ : Наукова думка, 2019. С. 83.

інформацію. Це стосується не лише фактичного матеріалу, а й форми його представлення.

Серед кроків, що уможливляють таке завдання — ретельна робота над текстом, дотримання всіх мовних норм — фонетичних, граматичних, лексичних, синтаксичних, стилістичних та ін. Обов'язок редактора — не лише знати норми сучасної літературної української мови (що насамперед відображено в правописі), а й постійно підвищувати свою кваліфікацію, ознайомлюватися з фаховою літературою, зокрема новими словниками, довідниками, порадами. Такий підхід суттєво зменшує кількість помилок і варіантів написання одного й того самого слова в різних контекстах. Портальну версію ВУЕ наповнювали ще до появи нового варіанта українського правопису. Саме тому в текстах можливі розбіжності, адже одночасно врахувати всі нововведення та виправити стару кодифіковану норму на нову неможливо. Проте цей процес триває.

Як видання, що дбає про свій статус та імідж, ВУЕ повсякчас узгоджує роботу редакційного відділу, проводить обговорення, співробітники готують презентації щодо сумнівних питань орфографії, систематизують та узагальнюють досвід редагування на засіданнях, випрацьовують єдині підходи і стандарти до представлення інформації.

Ольга ВЕЧЕРСЬКА
старший науковий співробітник
Національного заповідника
«Києво-Печерська лавра»

ПОШКОДЖЕННЯ ПАМ'ЯТОК КИЄВО-ПЕЧЕРСЬКОЇ ЛАВРИ ВНАСЛІДОК РОСІЙСЬКИХ РАКЕТНИХ АТАК

Проблема збереження пам'яток сьогодні набуває особливої актуальності з огляду на активні воєнні дії в безпосередній близькості до об'єктів всесвітньої спадщини в результаті російської агресії. Це стосується не тільки руйнувань пам'яток унаслідок прямих влучань російських ракет, бомб, снарядів і мін, а й опосередкованого впливу просторово віддалених вибухів на стан пам'яток. Особливо гостро це проявилось у Києво-Печерській лаврі в 2023 р.

В оперативному управлінні Національного заповідника «Києво-Печерська лавра» перебувають 144 об'єкта культурної спадщини, з них 132 — на території заповідника (43 національного значення, 78 місцевого значення, 11 щойно виявлених).

Комплекс пам'яток Києво-Печерської лаври розташований на правому високому березі р. Дніпра, у прибережній зсувонебезпечній зоні, насиченій підземними інженерними мережами, у тому числі водонесучими комунікаціями. Унаслідок незадовільного технічного стану останніх відбувається постійне перенасичення вологою ґрунтів, що мають виражений лесовий характер. У геоморфологічному відношенні ансамбль Києво-Печерської лаври розташований у межах Придніпровської височини, у верхній частині схилу лесового плато. Ділянка має нахил з північного заходу на південний схід, абсолютні позначки денної поверхні прилеглої території змінюються від 125 до 188 метрів. Рельєф ділянки сформовано процесами площинної (змив верхнього шару ґрунту) та лінійної (утворення рівчаків) ерозії, зсувними процесами.

Інженерно-геологічні умови визначаються тим, що в основі ансамблю пам'яток залягають делювіально-зсувні ґрунти (перешарування лесових супісків, суглинків), потужністю 1–4 м та насипні ґрунти. Наявність ґрунтів з різними фізико-механічними властивостями створює загрозу неоднорідного осідання споруд і, як наслідок, деформації їх. Гідрогеологічні умови зумовлено ґрунтовими водами четвертинного та делювіального водоносного горизонтів, що залягають на глибині біля 13–14 м від поверхні; потік ґрунтових вод спрямовано на схід, до річища р. Дніпра.

Через територію заповідника проходять численні зовнішні інженерні мережі (електропостачання, водопостачання, каналізації, теплозабезпечення), а також дренажно-штовльові системи та зливові стоки, через які здійснюється водовідведення безпосередньо з території заповідника та прилеглих міських територій, що знаходяться вище за рельєфом.

З огляду на світовий статус пам'яток, з метою їхнього збереження нагальним є питання впровадження надійної системи їх моніторингу, особливо технічного стану. Для забезпечення оптимальних умов збереження архітектурного комплексу Національного заповідника «Києво-Печерська лавра», сектором моніторингу Заповідника здійснюється багаторічне спостереження за цими об'єктами, дослідження чинників впливу на їхній технічний стан.

Науковий моніторинг здійснюється за участю фахівців Інституту геологічних наук та Інституту геофізики (обидва — Національної академії наук України), Державного підприємства «Науково-дослідний інститут будівельних конструкцій» Мінінфраструктури, Київського державного підприємства геодезії, картографії, кадастрових та геоінформаційних систем «Київгеоінформатика» Міністерства захисту довкілля та природних ресурсів України, Інституту «Київгео» відкритого акціонерного товариства «Київпроект», колективного підприємства «Інститут голографії Академії наук прикладної радіоелектроніки», приватного підприємства «Гео-Еко-Консалтинг».

З огляду на природні особливості розташування всіх пам'яток, важливими є питання інженерного захисту територій, на яких вони зосереджені, а також інженерного моніторингу. Цьому присвячені

публікації український фахівців (Ю. Маслов¹, В. Рибін² з колегами, В. Боковим, І. Черевко³, О. Вечерська⁴, М. Демчишин та Н. Соковніна з колегами⁵).

Деструктивні процеси, зумовлені природними та техногенними чинниками, призводять до незадовільного технічного стану об'єктів заповідника. Упродовж останніх років спостерігається значна кількість аварійних витоків з водонесучих мереж. У зв'язку з російською агресією оприсутнився додатковий чинник деструкційних процесів, а саме — вібрація від вибухових хвиль. Після масованих ракетних ударів по м. Києву (особливо 16.05.2023 р.) посутньо погіршився технічний стан багатьох пам'яток архітектури. Це офіційно зафіксовано актами служби головного архітектора та інженерної частини Заповідника. Найбільших пошкоджень зазнали такі пам'ятки: Успенський собор (корпус № 80), Корпус клирошан (корпус № 20) та Економічний корпус (корпус № 7).

При обстеженні Успенського собору 17.07.2023 р. виявлено значне погіршення технічного стану пам'ятки порівняно з аналогічним обстеженням 08.05.2023 р., а саме:

— на сходових клітинах в північно-східній частині пам'ятки зафіксовано подальше розкриття тріщин, спучення та відшарування

¹ Маслов Ю. Проблеми та досвід інженерного захисту урбанізованих територій і збереження спадщини в умовах геоекологічного ризику: Матеріали Міжнародної науково-практичної конференції / Під ред. В. М. Шестопалова, М. Г. Демчишина, В. О. Кендзери, Ю. О. Маслова. Київ : Фенікс, 2013. С. 70–84.

² Рибін В., Скальський О., Кожан Є., Молочкова Н. Гідрогеологічний моніторинг Національного заповідника «Софія Київська» // Матеріали VI Міжнародної науково-практичної конференції «Християнські святині — скрижалі Вічності, Мудрості й Краси: нові грані пізнання». Київ : ВД «АДЕФ-Україна», 2013. С. 418–424.

³ Рибін В., Боковой В., Куциба В., Черевко І. Проблеми та досвід інженерного захисту урбанізованих територій і збереження спадщини в умовах геоекологічного ризику: Матеріали Міжнародної науково-практичної конференції / Під ред. В. М. Шестопалова, М. Г. Демчишина, В. О. Кендзери, Ю. О. Маслова. Київ : Фенікс, 2013. С. 109–122.

⁴ Вечерська О. В. Організація моніторингу пам'яток Національного Києво-Печерського історико-культурного заповідника // Сіверщина в історії України. Наукове видання. Вип. 10. Київ – Глухів : Центр пам'яткознавства НАН України та УТОПШ, 2017. С. 30–33.

⁵ Демчишин М., Соковніна Н., Вдовиченко С., Криль Т., Анацкий А. Проблеми та досвід інженерного захисту урбанізованих територій і збереження спадщини в умовах геоекологічного ризику: Матеріали Міжнародної науково-практичної конференції / Під ред. В. М. Шестопалова, М. Г. Демчишина, В. О. Кендзери, Ю. О. Маслова. Київ : Фенікс, 2013. С. 92–103.

штукатурного та фарбового шару. Сигнальний гіпсовий маяк № 1 не втратив цілісності, однак тріщина розширилася на підлозі;

- розширення вертикальних конструктивних тріщин відколу цегляного масиву мурування пілястр від площини капітальної стіни у північно-західній частині Преображенського приділу, про що свідчить розрив всіх контрольних гіпсових маяків (наліпок), замінених 12.11.2022 р. При цьому розкриття тріщин досягає 1–1,5 см;

- конструктивні тріщини навколо підпружної арки та під склепінням з розкриттям до 1 см у місці з'єднання північного приділу з основним об'ємом собору візуально збільшились;

- на ділянці автентичного мурування на південній стіні північної частини першого поверху (Стефанівський приділ) зафіксовано утворення тріщини. З метою визначення чинників її утворення обстежили підвальне приміщення собору й на південній капітальній стіні східного приміщення також зафіксовано утворення волосяної тріщини;

- візуально збільшились тріщини у південній частині перекриття та на південній стіні по ослабленому віконними прорізами перетину церкви-хрещальні Іоанна Предтечі.

Зафіксовано погіршення стану зовнішнього опорядження фасадів, а саме:

- втрати та відшарування штукатурного шару та пофарбування в нижній частині декоративних фронтонів;

- збільшення площі втрат фарбового шару на ділянках монументальних розписів, а також тріщини та локальні втрати на декоративних елементах усіх фасадів;

- деструкція оздоблення в нижній частині та відрив гранітного облицювання з південного боку південно-східного контрфорса.

З цього можна зробити висновок, що стан архітектурних елементів в інтер'єрі вказує на погіршення загального технічного стану пам'ятки. Активізація конструктивних тріщин спричинена порушенням перев'язки шарів мурування внаслідок нерівномірного осідання фундаментів, що спричинено перезволоженням (це пролонгований у часі процес) та вібрацією від вибухових хвиль; розрив гіпсових контрольних маяків та наліпок є підтвердженням цього висновку.

При обстеженні Корпусу клирошан 23.06.2023 р. також зафіксовано погіршення технічного стану пам'ятки порівняно з аналогічним обстеженням 23.03.2023 р., а саме:

- у східній частині пам'ятки, в сходових клітинах, фіксується розкриття застарілих конструктивних тріщини, здебільшого діагонального спрямування та П-подібних, а також утворення нових тріщин. На другому поверсі, де влаштовано вхід до приміщень, які займає Музей голодомору, зафіксовано тріщиноутворення навколо дверного прорізу, що спричинило просідання дверей та деформацію дверної коробки. На першому поверсі, у приміщенні відділу комунікації (розміщений прямо під приміщеннями Музею голодомору), зафіксовано значне тріщиноутворення навколо дверного прорізу з вивалами штукатурного шару та відокремленням дерев'яної дверної коробки від стіни;

- у приміщеннях першого поверху, які займає Український інститут книги, наявні волосяні тріщини в склепіннях та осередки біоураження поверхні на площі північної стіни;

- на всіх фасадах та на прибудовах фіксується розкриття тріщин, що супроводжуються зміщенням штукатурного шару. На східному та західному фронтоні наявні осередки локальних втрат штукатурного і фарбового шарів, що мають динаміку, яка прогресує;

- у цокольній частині північного та південного фасадів зафіксовано сліди значних замокань, спучення, відшарування та втрати фарбового і штукатурного шарів з осередками біоураження поверхні.

Поточний ремонт південного та східного фасадів пам'ятки виконано у травні 2022 р. Враховуючи це, слід зробити висновок, що активізація конструктивних тріщин та поява нових тріщин викликані вібрацією від вибухових хвиль.

При обстеженні Економічного корпусу 29.05.2023 р. також зафіксовано погіршення технічного стану пам'ятки порівняно з аналогічним обстеженням 27.03.2023 р. після проведених поточних ремонтних робіт на західному фасаді пам'ятки, а саме:

- в інтер'єрах приміщень пам'ятки фіксуються вертикальні та косі тріщини в стінах, склепіннях та перегородках, наразі нестабільні;

- у цегляному муруванні фасадних стін в послаблених віконними та дверними прорізами перетинах простежуються давні вертикальні та косі конструктивні тріщини, які є нестабільними;

— вінцеві та міжповерхові карнизи пам'ятки, поверхні фасадних стін на рівні другого поверху мають локальні деструкції та втрати штукатурного та фарбового шару;

— на західному фасаді зафіксовано осередки деструкції штукатурного і фарбового шару: тріщини, втрати.

І в цьому випадку зроблено висновок, що активізація конструктивних тріщин та поява нових тріщин викликані вібрацією від вибухових хвиль.

При цьому вказані пам'ятки були у стабільному задовільному стані протягом останнього десятиріччя. Тобто деформації, спричинені вибуховими хвилями, виявилися більш руйнівними для пам'яток, аніж аварійні витoki з водонесучих мереж, атмосферні чинники або невчасне виконання поточних ремонтних робіт.

Результати моніторингу об'єктів культурної спадщини Національного заповідника «Києво-Печерська лавра» мають важливе значення для формування державної політики у сфері охорони та збереження культурної спадщини, забезпечення розроблення невідкладних і довгострокових заходів щодо запобігання та усунення впливу шкідливих чинників на стан цих об'єктів.

У практичному плані Україна як держава вже зараз має організувати міжнародну допомогу щодо розв'язання цих проблем, що потребуватиме значних зусиль і коштів. Ретельний підрахунок збитків, завданих пам'яткам у м. Києві і Києво-Печерській лаврі російськими обстрілами, має стати основою для тієї частини репарацій, яку Росія заплатить за знищення української культурної спадщини.

Наведена інформація має бути належно відображена в енциклопедичних виданнях (зокрема «Великій українській енциклопедії») — як у статтях про Лавру, Заповідник, пам'ятку всесвітньої спадщини ЮНЕСКО, їхні складові (Успенський собор Києво-Печерської лаври), так і в низці статей про російсько-українську війну та її наслідки.

Віктор ВЕЧЕРСЬКИЙ
кандидат архітектури,
начальник відділу архітектурної та містобудівної спадщини
Інституту культурної спадщини

АРХІТЕКТУРНІ ЗНАННЯ ЯК ОДИН ІЗ ЗАСОБІВ ФОРМУВАННЯ ЗНАННЕВОЇ ТА ІМІДЖЕВОЇ ПАРАДИГМИ

Розробляючи концептуальні засади просування мультимедійної «Великої української енциклопедії» як засобу формування знанневої та іміджевої парадигми (зокрема за напрямом «Архітектура»), важливо врахувати все, що вже напрацьовано в цьому плані та сформувати відповідний список літератури. Репрезентація архітектури та її пам'яток в українських енциклопедичних виданнях має тривалу й повчальну історію ще за радянської доби, починаючи з двох багатотомних видань УРЕ й завершуючи суто регіональними виданнями — енциклопедичними довідниками «Київ»¹, «Чернігівщина»², «Полтавщина»³. Характер представлення в них архітектури детально проаналізовано у відповідній сучасній публікації⁴. Найсуттєвішим внеском у розроблення цієї проблематики є публікації автора цього тексту з архітектурної енциклопедистики, починаючи з 1990 р. (перелік має 27 позицій із загальною кількістю понад 1000 опублікованих статей). На цій солідній базі можна і треба проаналізувати теперішню ситуацію, послідовно розглянувши питання про те:

- які знання ми продукуємо і поширюємо;
- хто є споживачами нашої продукції і якими є їхні потреби;
- як ми можемо коригувати ці потреби чи впливати на формування їх;

¹ Київ: Енциклопедичний довідник. Київ : Головна редакція УРЕ, 1981. 736 с.: іл.

² Чернігівщина: Енциклопедичний довідник. Київ : УРЕ ім. М. Бажана, 1990. 1006 с.: іл.

³ Полтавщина: Енциклопедичний довідник. Київ : Українська енциклопедія, 1992. 1024 с.: іл.

⁴ Вечерський В. В. Репрезентація архітектури в енциклопедичних довідниках «Чернігівщина» і «Полтавщина» // Енциклопедії як глокальні медії: колективна монографія / За ред. д. і. н., проф. Киридон А. М. Київ : Державна наукова установа «Енциклопедичне видавництво», 2020. С. 222–232.

- як ми просуваємо свій продукт і наскільки це ефективно;
- якими є перспективи й подальші напрями нашої роботи.

Відповідно до базової концепції «Великої української енциклопедії» як сучасної мультимедійної універсальної енциклопедії, ми продукуємо й поширюємо знання, що відповідають сучасному рівню розвитку суспільства і науки, про:

Архітектуру як базовий атрибут цивілізації;

Історію архітектури України у контексті розвитку світової архітектури;

Найвизначніші пам'ятки архітектури України і світу;

Видатних архітекторів України і світу як сучасних, так і давніх;

Українську архітектурну термінологію.

Виходячи з вищезазначеного, найсуттєвішим і найбільш дискусійним є питання про критерії добору гасел. Цю проблематику з достатньою повнотою розглянуто у «Передмові» до відповідного тематичного реєстру гасел⁵, а також в окремих статтях⁶. Практика роботи над енциклопедією протягом 2020-2023 рр., постійні робочі контакти з упорядниками іншої енциклопедії, яка також містить статті про архітектуру, — «Енциклопедії історії України»⁷ дозволяють уточнити деякі найпринциповіші моменти щодо критеріїв добору інформації та характеру її подачі. Найскладнішими в цьому плані є загальні статті про архітектуру як суспільне явище⁸, її філософію, теорію, історію, основи композиції в архітектурі, архітектурну освіту, професію архітектора, архітектурне проектування, архітектурну стилістику тощо.

Критерієм об'єктивності й адекватності наших підходів, відображених у текстах та супровідних візуальних матеріалах, є лише практика й вільна наукова дискусія, що її супроводжує. З цією метою всі

⁵ Велика українська енциклопедія. Тематичний реєстр гасел з напрямку «Архітектура» / Уклад.: В. В. Вечерський, К. Л. Торопчинова; за заг. ред. А. М. Киридон. Київ : Державна наукова установа «Енциклопедичне видавництво», 2019. С. 3–11.

⁶ Вечерський В. В. Архітектурні пам'ятки в універсальній енциклопедії: проблеми репрезентації // Вісник Київського національного університету культури і мистецтв. Серія: Музеєзнавство і пам'яткознавство. Т. 2. № 2. Київ : Видавничий центр КНУКіМ, 2019. С. 125–139.

⁷ Енциклопедія історії України. Додатковий том 1. Київ : Наукова думка, 2021. 773 с.

⁸ Вечерський В. В. Архітектура // Велика українська енциклопедія. Київ : Державна наукова установа «Енциклопедичне видавництво», 2020. Т. 3: Апа-Аят. С. 339–343.

статті зазначеної тематики були не тільки оперативно оприлюднено на вебпорталі ВУЕ, а й спеціально продубльовано у соціальних мережах, зокрема «Фейсбук». Це викликало бурхливе обговорення в 2022 р. енциклопедичних статей про архітектурну стилістику, особливо ту, яка пов'язана з Росією (Неоросійський стиль, Російсько-візантійський стиль тощо). За результатами обговорення зроблено висновок про адекватність нашої наукової парадигми і слухність давно відомої максими: «Про термінологію не сперечаються, а домовляються».

Оскільки ми створюємо енциклопедію українську, то історія архітектури України є у центрі нашої уваги. Але ми розглядаємо її у відповідному контексті розвитку світової архітектури. У цьому полягає україноцентричність нашого сучасного підходу, який принципово відрізняється від тих, які були характерними для обох багатотомних видань УРЕ радянської доби (там усі статті про архітектуру написано з позицій, так би мовити, «стояння на колінах перед Росією»). Це оприявнилося у виборі прикладів для пояснення чи ілюстрування, у включенні чи ігноруванні відповідних пам'яток, персоналій тощо: це парадоксально, але не СРСР, а саме Росію представлено в УРЕ як центр «архітектурного всесвіту». Зрозуміло, що така позиція є неприйнятною і неможливою в незалежній Україні, яка веде визвольну війну проти російської агресії. Це не означає необхідності вилучення із ВУЕ геть усього, що змістовно пов'язано з Росією. Звісно, що російського матеріалу залишається «мінімум мінімум», та ще й у відповідній інтерпретації, зумовленій теперішньою війною і майбутньою тривалою конфронтацією. Згідно з визначеними критеріями, ми подаємо ретельно відібрані окремі гасла й статті тільки про пам'ятки всесвітньої спадщини ЮНЕСКО (Московський Кремль і Красна площа), про безсумнівно найвизначніші пам'ятки архітектури (Церква Покрова на Нерлі), про архітекторів світового рівня (В. Баженов), а також про тих, котрі так чи інакше пов'язані з Україною (О. Щусев). Загальна кількість гасел, пов'язаних із Росією, є незначною і може бути порівняна з кількістю гасел про архітектуру Польщі, Угорщини, Словаччини та інших наших сусідів. І звісно, ця кількість значно менша, ніж число гасел, присвячених Італії, Німеччині, Австрії, Франції, Великій Британії, Греції, тобто тим країнам, які були провідними у розвитку світової архітектури.

У цьому сенсі важлива не тільки загальна (дуже скромна) кількість гасел, а й спосіб репрезентації їх, тобто змістовне наповнення статей. Російська так звана «культура» аж тепер, у 2022–2023 рр., дочекалася більш-менш об'єктивних оцінок і адекватної репрезентації (як явища вторинного, маргінального, еkleктично-запозиченого, аморфного за структурою, внутрішньо суперечливого за змістом і зрештою — несформованого). Архітектура Росії як частина її культури яскраво унаочнює вищезначені характеристики: її неможливо уявити собі без іноземних запозичень (на відміну від української архітектури), без робіт архітекторів-іноземців, без навчання місцевих архітекторів у цивілізованій Європі, без змарнованого в рабських умовах творчого потенціалу найталановитіших архітекторів, бездумного нищення архітектурних шедеврів тощо. Саме під таким кутом зору у ВУЕ подано статті про творчість архітекторів В. Баженова і Б. Ф. Растреллі, про такі знакові для російської ідентичності пам'ятки архітектури як Церква Покрова на Нерлі (збудована архітектурною артіллю імператора Фрідріха Барбаросси, тобто в ній немає «нічого російського» за визначенням). Особлива й прискіплива увага — тим «стовпам» російської архітектури й архітектурознавства, котрі були українцями: «Архитектор Всея Руси» О. Щусев — нащадок запорозького козака; І. Грабар — українець, котрий дав московитам найпершу в їхній національній історії «Историю русского искусства».

Якщо коротко узагальнити наш підхід, далекий від будь-яких емоцій і суб'єктивізму, то його можна сформулювати лаконічно: «Усе російське — не мало і не має реальної цінності в сучасному світі; усе, що серед російського є цінним — або вкрадено, або подаровано російській ерзац-культурі іншими націями». Постійно маючи на увазі ці засадничі принципи, слід через увесь великомасштабний енциклопедичний проєкт провести ненав'язливу, але й неуникну позицію щодо творчої неспроможності російської нації, її безнадійної відсталості, зауважуючи, що розвиток тієї спільноти історично спрямовано у бік ентропії. Вище ми показали, як це зроблено і робиться у фаховій сфері архітектури. Такий самий підхід є доречним і продуктивним при застосуванні й у інших сферах — літератури, образотворчого мистецтва, театру, кіно, музики, спорту, науки, освіти, військової справи.

Навіть тепер, коли робота щодо наповнення статтями енциклопедії у розпалі, раз по раз спалахують дискусії щодо критеріїв внесення у ВУЕ тих чи інших персоналій. Щодо сфери архітектури це питання вирішено ще у передмові до згаданого ТРГ «Архітектура», тож немає потреби тут повторювати ці критерії та обґрунтування їх. Лише зазначимо, що окрім формальних критеріїв, таких як, приміром, лауреатство Шевченківської чи Прітцкерівської премій, членство в академіях тощо, не слід забувати і про змістовні аспекти. Так, архітектори Ф. Фельнер і Г. Гельмер, приміром, не мали жодних відзнак, проте без їхніх театральних будівель неможливо уявити європейську культуру, тому біографічні статті про них внесено до енциклопедії. Щоб фахово оперувати такими змістовними аспектами в якості критеріїв добору персоналій, потрібно зовсім небагато: знати всю світову архітектуру в її історичному розвитку, хоча б до кінця 20 ст.

Споживачами нашої продукції є всі, хто цікавиться історією цивілізації, мистецтвом, архітектурою, містобудуванням, нерухомими пам'ятками культурної спадщини, будівництвом, життям міст і регіонів, студенти різних спеціальностей (і не завжди суміжних) — архітектори, містобудівники, інженери-будівельники, мистецтвознавці, культурологи, історики тощо, а також журналісти та управлінці (органів державної влади й місцевого самоврядування) і, як це не дивно, юристи.

Як ми просуваємо свій продукт: насамперед через вебпортал, який працює досить стабільно. Якщо є потреба чи бажання привернути увагу громадськості до якогось питання, тексту, ілюстрацій — задіємо соцмережі («Фейсбук» тощо); одночасно один співробітник може задіяти понад 10 груп і персональних сторінок, далі це може розповсюджуватися в геометричній прогресії (якщо тема «зачіпає за живе»). Таким чином зручно проводити експериментальну апробацію написаних статей. Це дає корисні результати — у разі виявлення якихось помилок, недоліків, про які компетентні дописувачі можуть повідомити через соцмережі; є можливість в режимі реального часу швидко виправити виявлені недоліки, подякувати колегам, залучити до ВУЕ нових симпатиків та авторів. У цьому й полягає корисна суть прийнятої методики оприлюднення статей — спершу їх виставляють на вебпорталі, а потім, зібравши відгуки й зауваження, готується

текст до публікації у вигляді чергового книжкового тому ВУЕ. У такому контексті видання на паперовому носії слід розглядати як еталон, що має бути ретельно відпрацьованим, тиражованим, зберігатися і бути доступним у публічних бібліотеках (національних, обласних, міських, районних, а також бібліотеках закладів вищої освіти): кількість таких бібліотек має бути покладено в основу визначення загального накладу друкованих томів ВУЕ.

Цей огляд актуальної проблематики просування мультимедійної «Великої української енциклопедії» як засобу формування знанневої та іміджевої парадигми (за напрямом «Архітектура») дає можливість поміркувати про перспективи цієї справи, про основні напрями, на яких варто сконцентрувати зусилля в майбутньому.

Насамперед це наповнення вебпорталу, яке, як можна передбачити вже тепер, ніколи не буде повним і завершеним; воно ніколи не зупиниться, оскільки процес пізнання, за своєю філософською суттю, є нескінченним.

Важливо забезпечити постійний моніторинг змін інформаційного поля, які мають в режимі реального часу відображатися у статтях на порталі.

Можливе застосування англійської мови уже обговорювалося в робочому порядку: тепер зрозуміло, що воно є неминучим, варто лише розробити й поступово запровадити відповідний алгоритм, який можна уявити собі так: на першій стадії усі гасла й дефініції мають дублюватися англійською мовою і бути доступними у пошукових системах; з часом варто запровадити автоматизований переклад текстів статей і текстівок до ілюстрацій на англійську мову, аналогічно до того, як це зроблено у Вікіпедії з перекладами різними мовами.

Отже розроблення теоретико-обґрунтованої та експериментально випробуваної концепції просування мультимедійної «Великої української енциклопедії» як засобу формування знанневої та іміджевої парадигми включає (як невід’ємний складник) напрям «Архітектура» — принципово важливий для розуміння розвитку цивілізації та формування і підтримання національної ідентичності.

Наталія ГАВРИЛИШИНА
кандидат історичних наук,
старший науковий співробітник відділу
соціогуманітарних, природничих, технічних наук
Державної наукової установи «Енциклопедичне видавництво»

МІСЦЕ СУЧАСНОЇ ЕНЦИКЛОПЕДИСТИКИ В СОЦІАЛЬНИХ МЕРЕЖАХ

Багатотомні друковані енциклопедії вміщують сукупність наукових знань із широкого кола питань. З появою мережі Інтернет поширюється віртуальна форма подання енциклопедичної інформації, що відкрило нові перспективи для розвитку цього жанру, розширило доступ читачів до ресурсу.

Електронна енциклопедія (за Н. Черниш) — це «електронне довідкове видання, яке містить відомості з однієї, декількох чи усіх галузей знань та практичної діяльності, викладені у вигляді статей із можливим залученням таких елементів мультимедіа, як зображення, анімація, аудіо- та відеоматеріали тощо, а також має зручну (спрощену) систему пошуку та дає змогу переходити з однієї статті на іншу за допомогою гіперпосилань у тексті, розміщене на електронному носіїві інформації або в мережі Інтернет»¹.

Розвиток інформаційних технологій зумовив появу електронних енциклопедій (онлайн-енциклопедій, вебенциклопедій, інтернет-енциклопедій). М. Железняк виділяє два типи електронних енциклопедій: 1) паперово-електронні; 2) власне електронні, що не мають друкованих томів, а існують лише в цифровому середовищі, напр., енциклопедія «Вікіпедія»².

Проблематика різновидів електронних енциклопедій, їх особливостей та наповнення перебуває в полі зору О. Іщенка, М. Железняка³,

¹ Черниш Н. І. Електронні енциклопедії в Україні // Енциклопедичні видання в сучасному інформаційному просторі. Київ : Державна наукова установа «Енциклопедичне видавництво», 2017. С. 78.

² Железняк М. Українська електронна енциклопедистика: тенденції розвитку та місце в інформаційному просторі держави // Енциклопедичний вісник України. 2017. Число 8–9. С. 10.

³ Іщенко О., Железняк М. Академічні онлайн-енциклопедії в контексті розвитку сучасного інформаційного простору // Енциклопедичний вісник України. 2018. Число 10. С. 39–49.

А. Киридон⁴, Н. Черниш та ін. Однак у попередніх дослідженнях майже не торкалися питань, що стосуються доступу читачів до енциклопедій через соціальні мережі та привернення уваги до відповідних енциклопедичних порталів.

Зазвичай читач натрапляє на електронну статтю через пошукову систему, напр., «Гугл». Коли ж йдеться про планомірне рекламування доробку енциклопедій та поширення наукових знань у широких читачьких інформаційних аудиторіях, то переважає вибір соціальних мереж, як найдоступніших. Для когось — це спілкування, розваги чи можливість отримання прибутку, для інших — це можливість поширення /отримання знань. Соціальна мережа (англ. social networking servic або social networking site, або SNS) — добровільна інтернет-група, спільнота користувачів, що спілкується, обмінюється інформацією, взаємодіє, використовуючи як комунікаційну платформу певний інтернет-ресурс⁵.

Першою соціальною мережею вважають створений у 1995 р. у США портал «Classmates.com». Офіційним початком буму соціальних мереж прийнято вважати 2003–2004 рр.⁶, коли виникла мережа «Фейсбук», яка залишається однією із найпопулярніших у світі. Станом на 31.12.2020 р. платформою «Фейсбук» щомісяця користувалися 2,8 млрд людей. Фейсбук продовжує збільшувати свою аудиторію в Україні (13,7 млн користувачів станом на 2022 р., половина з них віком 21–54 рр). Найбільше прихильників соцмережі серед 35-річних (400,1 тис.)⁷. Популярність цієї мережі зумовила те, що переважна більшість офіційних установ перейшла чи продовжує переходити на електронний формат комунікації з населенням.

⁴ Киридон А. Концептуальні особливості «Великої української енциклопедії» як першої універсальної енциклопедії незалежної України // Енциклопедичні проекти — чинники національного поступу: монографія Київ: Державна наукова установа «Енциклопедичне видавництво», 2020. С. 121–133.

⁵ Соціальна мережа // Велика українська енциклопедія. URL: <https://vue.gov.ua/Соціальна мережа>

⁶ Соцков О. Соціальні мережі та бібліотеки // Харківська державна наукова бібліотека імені В. Г. Короленка. Бібліотечна енциклопедія Харківщини. 2016. URL: <https://libenc.korolenko.kharkov.com/wp-content/uploads/2020/06/socialni-merezhi-ta-biblioteki.pdf>

⁷ Луценко Є. Українська аудиторія Facebook за 2022 рік впала на 2 млн, а Instagram — на понад 4 млн // Громадське. 2023. URL: <https://hromadske.ua/posts/ukrayinska-auditoriya-facebook-za-2022-rik-vpala-na-2-mln-a-instagram-na-ponad-4-mln>

У запропонованому дослідженні здійснено спробу схарактеризувати проникнення українських онлайн-енциклопедій в інформаційний простір через соціальні мережі. За об'єкт дослідження обрано одну із найпопулярніших мереж — «Фейсбук».

Насамперед варто ознайомитися з досвідом ведення особистих сторінок у фейсбуці представників закордонних національних енциклопедичних видавництв.

Найвідоміша енциклопедія у світі — «Encyclopaedia Britannica»⁸ заснувала власну сторінку у фейсбуці 2009 р., тобто до того часу, коли повністю відмовилась від друкованого видання (2012 р.). Сторінка пройшла перевірку та отримала позначку, що підтверджує її офіційне походження, та має 879 тис. підписників станом на вересень 2023 р. На сторінці активно публікують короткі дописи, на початку яких виділено рубрики за допомогою хештегів⁹. Привертають увагу такі теми: «Факт дня» (#FactOfTheDay), «Кумедний факт» (#FunFact), «Сила в цифрах» (#StrengthInNumbers) тощо. Коротке повідомлення містить текст та посилання на пов'язану за змістом статтю на офіційному сайті енциклопедії. Відзначимо, що сторінка у соцмережі, як і сайт, доволі заповнені мультимедійним матеріалом.

2008 р. Канадська енциклопедія (The Canadian Encyclopedia)¹⁰ започаткувала свою сторінку у цій мережі, яка має 37 тис. підписників. Серед інших енциклопедій, які представлені у цій мережі: Велика норвезька енциклопедія (Store norske leksikon)¹¹, сторінка створена 2011 р. (15 тис. підписників); універсальна «Велика каталонська енциклопедія» (Gran Enciclopèdia Catalana) має активну сторінку від 2012 р. під назвою «Enciclopèdia.cat»¹² (7 тис. підписників); «Енциклопедія всесвітньої історії» (World History Encyclopedia)¹³ від 2021 р. (118 тис. підписників) тощо. Зазначимо, що національні

⁸ Encyclopaedia Britannica // Facebook. URL: <https://www.facebook.com/Britannica>

⁹ Хештег — ключове слово або декілька слів повідомлення, тег (позначка), який використовується в мікроблогах і соціальних мережах, полегшує пошук повідомлень за темою або змістом і починається із символу решітки (#).

¹⁰ The Canadian Encyclopedia // Facebook. URL: <https://www.facebook.com/TheCanadianEncyclopedia>

¹¹ Store norske leksikon // Facebook. URL: <https://www.facebook.com/storenorskeleksikon>

¹² Enciclopèdia.cat // Facebook. URL: <https://www.facebook.com/Enciclopediacat>

¹³ World History Encyclopedia // Facebook. URL: <https://www.facebook.com/whencyclopedia>

енциклопедії різних країн мають свої сторінки і в інших соціальних мережах.

Варто проаналізувати офіційні профілі сучасних українських електронних енциклопедій у фейсбуці та їхній спосіб поширення інформації. На базі Координаційного бюро «Енциклопедії сучасної України» НАН України було утворено Інститут енциклопедичних досліджень НАН України (квітень 2004 р.). Друк «Енциклопедії сучасної України» (далі — ЕСУ) розпочато в 2001 р. Сайт ЕСУ має власний мультимедійний ресурс, що інтегрований із соціальною мережею «Фейсбук»¹⁴ (від 28.03.2014 р.). Станом на вересень 2023 р. сторінка має 16 тис. підписників. Помітно, що серед оприлюднених постів переважають біографічні сторінки з активним посиленням на онлайн-версію ЕСУ.

Національна бібліотека України імені Ярослава Мудрого реалізує науковий проект онлайн-енциклопедія «Українська бібліотечна енциклопедія» (далі — УБЕ) з 2012 р. УБЕ адресований не лише бібліотечним фахівцям, а й широкому загалу¹⁵. Від 27.02.2019 р. створена сторінка в мережі «Фейсбук», яка налічує 2,1 тис. підписників (станом на вересень 2023 р.). На сторінці виокремлюють тематичні рубрики: «Персоналії» (#персоналія_УБЕ), «Бібліотечний календар» (#календар_УБЕ, #бібліотечний_календар, #дати_події_бібліотечного_календаря) та ін. Пости доповнені ілюстративним матеріалом.

У січні 2013 р. розпочато роботу над створенням «Великої української енциклопедії» (далі ВУЕ) в паперовій (друкованій) та електронній формах (портал е-ВУЕ)¹⁶. ВУЕ не стоїть осторонь процесу інформатизації та заохочує читачів до ознайомлення зі статтями на порталі е-ВУЕ. Сторінка у фейсбуці заснована 04.10.2017 р., має 2,7 тис. підписників (станом на вересень 2023 р.). Серед основних публікацій, що на ній поширюють, рубрика «Актуально»: статті до подій календаря знаменних і пам'ятних дат або ж актуальних подій у світі (напр., COVID-19).

¹⁴ Іщенко О., Железняк М. Академічні онлайн-енциклопедії в контексті розвитку сучасного інформаційного простору // Енциклопедичний вісник України. 2018. Число 10. С.45.

¹⁵ Науковий проект «Українська бібліотечна енциклопедія» // Національна бібліотека України імені Ярослава Мудрого. URL: <https://ube.nlu.org.ua/AboutProject>

¹⁶ Про проект «Велика українська енциклопедія» // Державна наукова установа «Енциклопедичне видавництво». URL: <https://ev.vue.gov.ua/knyhy-vydavnytstva/concept/>

Після початку російсько-української війни, особливо повномасштабного вторгнення Росії на територію України, вагоме місце зайняли статті про військову справу, культурну спадщину, постраждалу від війни, інформаційну війну тощо. Серед постійно наповнюваних рубрик — біографічні сторінки про Героїв України, що загинули під час війни.

Із квітня 2023 р. розпочато тестовий період впровадження нової рубрики під назвою «Енциклопедичний дайджест. Читайте на порталі e-BUE». Її головною метою є ознайомлення із новими статтями, оприлюдненими на порталі e-BUE, та привернення уваги потенційних авторів до співпраці. Ці статті інформують спільноту з плановою роботою, яку виконують співробітники Державної наукової установи «Енциклопедичне видавництво», та автори Великої української енциклопедії», які продовжують наповнювати контент BUE.

Українська енциклопедистика активно розвивається, уввібравши світовий досвід, виходить на нові рівні. Використання сучасних інформаційних технологій дозволяє інтегрувати наукові знання про Україну та українців до широкої аудиторії зацікавлених, адже Інтернет фактично не має кордонів. Завдяки соціальним мережам сучасні енциклопедії можуть перетворитися з досить консервативних видань на привабливі мультимедійні, а головне — перевірені способи отримання інформації.

ЕНЦИКЛОПЕДИЧНІ ВИДАННЯ НАУКОВОГО ТОВАРИСТВА ІМЕНІ ШЕВЧЕНКА (ДО 150-РІЧЧЯ НТШ)

2023 р. українська культурно-наукова спільнота відзначає славетний ювілей — 150 річчя Наукового товариства імені Шевченка (НТШ). Саме 11.12.1873 р. у Галицькому намісництві був затверджений перший Статут товариства. Важко переоцінити державотворчу й культурно-наукову (зокрема, енциклопедичну) діяльність НТШ. Товариство відіграло ключову роль у становленні, організації та поширенні наукових досліджень і літературного процесу на землях України як частини європейської культурної спільноти. Члени НТШ у своїх численних працях науково обґрунтували окремішність української мови, історії, етносу, чим заклали теоретичні підвалини для перетворення українців на державну націю. Поєднуючи інтелектуальні сили розділених частин України, НТШ стала важливим чинником соборності країни, спрямовуючи свій науковий потенціал передусім на національне відродження та модерне становлення української нації й української державності.

Іноземні відділи НТШ стали об'єднувачими духовними центрами української діаспори, осередками вільної науки, посланцями українознавства у західному світі¹. Конференційні тези виключають мож-

¹ Аксиоми для нащадків: Українські імена у світовій науці / Упоряд. О. Романчука. Львів : Меморіал, 1992. 540 с.; Донецьке обласне відділення Наукового товариства ім. Шевченка / До 150-річчя Наукового товариства ім. Шевченка в Україні / Укладачі: Білецький В. С., Ковбус М. О. Львів : НТШ, 2023. 70 с.; Дорошенко В. Огнище української науки: Наукове товариство імені Т. Шевченка. Нью-Йорк; Філадельфія : Америка, 1951. 116 с.; Енциклопедія «Наукове товариство імені Шевченка» : в 4 т. Львів : Наукове товариство імені Шевченка; Інститут енциклопедичних досліджень НАН України, 2012–2019; Кубійович В. Нарис історії Наукового товариства ім. Шевченка (1873–1949). Львів : Наукове товариство імені Шевченка, 1991. 53 с.; Купчинський О. Наукове товариство ім. Шевченка: дослідження, матеріали / Ред. кол.: С. Гелей, І. Гирич, У. Єдлінська та ін. Львів : Наукове товариство ім. Шевченка, 2013. 492 с.; Кушнір Р. М., Фелонюк А. В. Наукове товариство імені Шевченка: історія, сьогодення, майбутнє // Вісник Національної академії наук України. 2019. № 1. С. 64–84; Романів О., Грицак Я. НТШ: Етапи діяльності // Вісник Академії наук УРСР. 1990. № 3. С. 69–76; Хроніка Донецького відділення Наукового Товариства ім. Шевченка : в 2 ч. / Упоряд. В. С. Білецький. Донецьк : Наукове товариство імені Шевченка, 2007–2012.

ливість розкриття чисельних здобутків НТШ, тому наведемо лише дві цитати, які влучно характеризують наше найстаріше наукове товариство, яке відіграло роль першої Академії наук України²:

— В. Кубійович (головний редактор «Енциклопедії українознавства»): «Товариство... мусіло дати відсіч російським намаганням викреслити українську народність із карти Європи»;

— О. Романів (голова НТШ в Україні в 1989–2005 рр.): «НТШ в Україні... стає рушієм державотворчих процесів і носієм традицій кращої духовної спадщини українства, які так необхідні понівеченому епохою тоталітаризму суспільству та нації».

Виходячи із завдань Товариства, його члени завжди розуміли важливість енциклопедичної діяльності, виступали ініціаторами й активно брали участь в українських енциклопедичних проєктах. Видана у Львові у трьох томах (1930–1933 рр.) «Українська загальна енциклопедія» («Книга знання») під редакцією Івана Раковського (голови НТШ у 1935–1940 рр.) була першою енциклопедією українською мовою, містила бл. 34 тис. стислих словникових статей, з яких бл. 8 тис. обіймали українську проблематику³.

Основний колектив авторів — члени НТШ (члени редколегії: В. Дорошенко, М. Рудницький, В. Сімович). Звертає увагу універсальний характер першої української енциклопедії, хоча й українська проблематика мала тут поважне місце (УЗЕ можна порівняти з сучасним проєктом ВУЕ, тільки в мініатюрі). Цікаво, що створювалася «енциклопедія» у містах Львові, Коломиї та Станіславові (Івано-Франківську) «харківським правописом» 1928 р. Поява енциклопедичного трьохтомника УЗЕ дала поштовх для створення «Великої радянської української енциклопедії» (ВРУЕ), задуманої в 20 томах під редакцією Миколи Скрипника. У 1932–1934 рр. у Харкові були підготовлені матеріали для перших трьох томів ВРУЕ, які згодом були «визнані» націоналістичними і знищені (як і основні автори енциклопедичних статей).

² Гайко Г. І. Наукове товариство імені Тараса Шевченка // Велика українська енциклопедія. URL: [https://vue.gov.ua/Наукове товариство імені Тараса Шевченка](https://vue.gov.ua/Наукове_товариство_імені_Тараса_Шевченка)

³ Савенко В. В. Підготовка і видання НТШ «Української загальної енциклопедії» // Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету ім. В. Гнатюка. Серія: Історія. 2010. Вип. 2. С. 148–153.

Неперевершене значення для українського суспільства та його представлення в світі мав повоєнний (з 1948 р.) проєкт «Енциклопедії українознавства» (ЕУ) за редакцією професорів В. Кубійовича та З. Кузелі. Він створювався переважно в Сарселі (у передмісті Парижу) й зібрав кращі творчі сили НТШ. За задумом редакції ЕУ мусила б давати «суцільний, ясний, по змозі докладний образ території, людності, культури й господарства українських земель від найдавніших часів по сьогодні на основі повного перевіреного матеріалу і з застосуванням найновіших здобутків науки»⁴. Кредо енциклопедії звучить так: «ЕУ спирається на ті вічні ідеали, які лягли в основу нашого світогляду й нашої культури, підхід її базується на ідеалістично-християнських засадах і державницьких традиціях, і тому має саме науковий, об'єктивно цінний характер в поданні найважливіших відомостей з різних ділянок українознавства»⁵.

Предметна частина Енциклопедії українознавства, яка вийшла в 3-х томах у 1949–1952 рр. (англомовне видання — у 1963 р. та 1971 р.), показала українцям і світу вагомі звершення та роль українського народу в культурі, науці, економіці та світовій історії. Словникова частина «Енциклопедії українознавства» в 11 томах (1954–1995 рр.) містить понад 20 тис. статей, увібрала кращі європейські традиції та стала фундаментальною працею української енциклопедистики і водночас важливою складовою національної культурної спадщини, двічі перевидана в незалежній Україні вона користується великою популярністю до сьогодні⁶.

Діаспорна ЕУ змусила радянську владу готувати навздогін (з 1957 р.) «Українську радянську енциклопедію» (гол. ред. Микола Бажан), яка попри наявність «притаманних епосі» ідеологічних штампів, суто пропагандистських матеріалів та історичних фальшувань («ложка дьогтю») мала й великий масив корисної і якісно представле-

⁴ Савенко В. В. Підготовка і видання НТШ «Української загальної енциклопедії» // Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету ім. В. Гнатюка. Серія: Історія. 2010. Вип. 2. С. 148–153.

⁵ Переднє слово // Енциклопедія українознавства : в 11 т. Мюнхен; Париж; Нью-Йорк : Молоде життя ; Наукове товариство імені Шевченка у Європі, 1949. Т. 1. С. 5–6.

⁶ Железняк М., Іщенко О., Савченко О. та ін. 3 лабораторії творення «Енциклопедії українознавства» / Гол. редкол. М. Железняк. Київ : Інститут енциклопедичних досліджень НАН України, 2018. 352 с.

ної універсальної та українознавчої інформації («бочка меду»), зігравши помітну роль у культурному житті України.

«Українська мала енциклопедія» (у 8 томах) дійсного члена НТШ, проф. Євгена Онацького (опублікована в 1957–1967 рр. в Аргентині) — важливий етап відображення культурного й духовного аспекту не тільки в українській але й у світовій енциклопедистиці⁷. Порівнюючи свою енциклопедію з УЗЕ та УЕ, Євген Онацький відзначає зокрема такі особливості: «Не знайти в моїй Енциклопедії гасел із усіх тих наук, що знаходяться поза колом зацікавлень автора — відпадає вся технологія й інженерія, відпадають у значній частині природничі науки, майже вся економіка і майже вся географія... Дуже широко, — далеко ширше, ніж у двох попередніх названих Енциклопедіях, — трактовано теми т. зв. суспільних наук, поскільки вони зачіпають проблеми української духовної культури — етики, релігії, суспільної психології і філософії, вірувань, забобонів, символіки, народної творчості, історії, літератури...»⁸.

Серед сучасних фундаментальних праць слід виділити спільний проєкт Інституту енциклопедичних досліджень НАН України та Наукового товариства імені Шевченка — «Енциклопедію сучасної України» (ред. кол.: І. Дзюба, М. Железняк та ін.). Це загальна енциклопедія про Україну й український народ від початку ХХ ст. до сьогодення. Нині це найбільше за кількістю томів енциклопедичне видання українською мовою, з 2001 р. видано 24 томи, загальним обсягом 67 тис. статей. Певною мірою — це продовження, сучасний розвиток «Енциклопедії українознавства»⁹.

Цікавим проєктом НТШ та Інституту енциклопедичних досліджень НАН України є «Енциклопедія української діаспори» (гол. ред. Василь Маркусь) — галузевий енциклопедичний довідник з минулого й сучасного українців, що проживають поза межами

⁷ Мушинка М. Євген Онацький — призабутий український енциклопедист // Українська енциклопедистика: матеріали Третьої міжнародної наукової конференції (м. Київ, 22–23 жовтня 2013 року). Київ : Інститут енциклопедичних досліджень НАН України, 2014. С. 99–104.

⁸ Онацький Є. Передмова // Українська мала енциклопедія : у 8 т. Буенос-Айрес : Накладом Адміністрації УАПЦ в Аргентині, 1957. Т. 1. С. 3–4.

⁹ Блюміна І. Перша ластівка «Енциклопедії сучасної України» // Культура і життя. 2002. 20 бер. № 11. С. 2.

України. Наразі видані «США» (3 томи) та «Австралія, Азія, Африка»¹⁰.

Ще один спільний проєкт НТШ та Інституту енциклопедичних досліджень НАН України — «Енциклопедія «Наукове товариство імені Шевченка» (з 2012 р. опубліковано 5 томів). Зміст цієї енциклопедії полягає в описі діяльності, структури, персоналій, основних видань НТШ, а також установ, що працювали при НТШ, починаючи від 1873 р., зокрема й крайових осередків НТШ, які діють в Україні й за кордоном¹¹. Серед іншого, тут найширше розкрито енциклопедичну діяльність НТШ.

¹⁰ Іщенко О. С., Савченко О. В. Про Енциклопедію української діаспори // Наука України у світовому інформаційному просторі. 2015. Вип. 12. Т. 1. С. 132–135.

¹¹ Купчинський О. Про підготовку енциклопедії «Наукове товариство імені Шевченка» // Другий міжнародний конгрес українців. Доповіді і повідомлення. Історіографія українознавства. Етнологія. Кульгура. Львів : Атлас, 1994. С. 64–68.

ПАПЕРОВІ ЕНЦИКЛОПЕДИЧНІ ВИДАННЯ У ХХІ ст.: ФОРМАТИ, ПРИЧИНИ ЗБЕРЕЖЕННЯ, СПЕЦИФІКА ПОБУТУВАННЯ

Упродовж останніх трьох десятиліть технічні особливості підготовки й публікації довідкових видань зазнали змін, аналогічних зі змінами у роботі щоденних засобів масової інформації. Як і мас-медіа, довідкові видання (як мовні словники, так і довідники енциклопедичного характеру) призначені для щоденного використання. Саме тому читач очікує від них актуальної інформації. Це стало одним із чинників масового переходу енциклопедій у цифровий формат уже з середини 1990-х років. При цьому видавці багатьох енциклопедичних видавничих проєктів з різних причин продовжили публікацію їхніх друкованих версій. Розгляд подібних прикладів дозволить зрозуміти, чому і за яких умов такий крок вважається доцільним.

Більшість енциклопедичних видань, які продовжують виходити у паперовому вигляді, становлять публікації державних установ, які повністю або частково фінансуються з державних бюджетів. Такі приклади можна знайти в низці країн.

1. Італія — видання Інституту Італійської енциклопедії (Istituto dell'Enciclopedia Italiana) / Інституту Треккані (Treccani Istituto, на честь першого президента інституту Джованні Треккані).

Серед його наймасштабніших видань слід згадати:

— «*Enciclopedia Italiana di Scienze, Lettere e Arti*» — 35 томів видані у 1929–1935 рр. (це був масштабний проєкт за участі сотень авторів і редакторів із масштабним фінансуванням). З 1938 р. видаються додаткові томи з оновленою статистичною інформацією й довідками про нові реалії (останній на сьогодні том вийшов у 2015 р.).

— «*Dizionario Biografico degli Italiani*» — 100-томний енциклопедичний словник, який містить винятково біографічні статті. Виданий у 1960–2020 рр. (у 2020 р. вийшов т. 100, яким завершено алфавітну

частину). Після 2020 р. очікується видання додаткових томів із біографічними довідками про dodаних постатей.

Інститут Треккані працює над низкою енциклопедичних проєктів. Зокрема він веде хроніку історичних подій, які видаються у вигляді довідників-хронік за попередній рік (остання — за 2022 р., вийшла друком у 2023 р.), геополітичні атласи (останній — 2019 р.), довідники змін у законодавстві (останній — за 2022 р.), галузеві енциклопедії тощо. Серед галузевих енциклопедій, які вийшли у паперовій формі за останні десятиліття, слід назвати «Енциклопедію італійської мови» («Enciclopedia dell'italiano», 2 томи, 2010–2011 pp.).

2. Велика Британія:

— *Oxford Dictionary of National Biography (ODNB)* — енциклопедичний словник, складений із біографічних довідок. Дотепер вийшло три видання цього довідника. Останнє на сьогодні паперове (третє) видання побачило світло у 2001–2004 pp. у 60 томах (багатотомник готувався з 1980-х років командою з сотень людей, але друк розпочався лише тоді, коли весь матеріал був готовий). Після виходу третього видання видавництво Oxford University Press підтримує онлайн-версію словника (платний доступ за передплатою). З огляду на поступове застарівання частини вміщеної там інформації можна очікувати на вихід додаткових томів. Повний комплект видання 2001–2004 pp. регулярно додруковується, тож його можна придбати у видавця (ціна комплекту £1575.00).

3. Німеччина:

— *Neue Deutsche Biographie* — біографічна енциклопедія, яку з 1953 р. видає Баварська академія наук. Станом на 2023 р. видано 27 томів. Останній за часом том вийшов у 2020 р. й доведений до літери W. Завершення основної друкованої версії заплановано на 2023 р. або 2024 р. (том 28 має підсумувати основну алфавітну частину). Попередні томи епізодично додруковуються й наявні у продажу. Видавці підтримують онлайн-версію видання, яка співіснує з паперовою.

4. Польща:

— *Polski Słownik Biograficzny*. Видається з 1935 р. (з перервою на час Другої світової війни). Видавці — Польська академія наук (Варшава) і Польська академія знань (Краків). З 2010 р. проєкт перебуває під патронатом Сейму Республіки Польща. Станом на 2023 р. вийшли

54 томи. Завершення основної частини заплановано на 2030 р. (основна частина має завершуватися томом 62). Видавці озвучували плани продовжити видання додатків із оновленою інформацією й додати до словника постатями.

5. Китай:

— Китайська енциклопедія (中国大百科全书) — універсальний довідник, який з 1980 р. публікує Видавництво «Китайська енциклопедія» (中国大百科全书出版社, засновано 1978 р. для реалізації цього проєкту, перебуває в державній власності). Останній том першого видання (том 74) вийшов 1993 р. Друге видання розпочате 1995 р. (завершено 2009 р. у 32 томах). Третє видання готується з 2019 р. (запуск онлайн-версії як основної й початок роботи над друкованою версією як додатковою). У 2021 р. вийшли перші томи друкованої версії третього видання, станом на 2023 р. видано 10 паперових томів третього видання й підтримується онлайн-версія, запланований обсяг паперової версії третього видання — 80 томів. Такі масштаби і швидкість видання стали можливими завдяки масштабному фінансуванню — загальна кількість залучених до проєкту авторів і редакторів з 1978 р. до 2023 р. перевищила 20 тис. осіб.

Поряд із державними існують і комерційні енциклопедичні проєкти, публікація паперових версій яких триває. Серед них:

1. Бразилія, передруки за ліцензією в перекладі іспанською в інших країнах Латинської Америки:

— *Enciclopédia Barsa Universal* — універсальна енциклопедія. Перше видання — 1964–1996 рр. (16 томів, подальші передруки зі значними змінами). Друге видання — 1997–2006 рр. (19 томів). Третє видання — 2007–2023 (видано всі 18 запланованих томів, повні комплекти додруковуються щороку з оновленням інформації).

2. США:

— *World Book Encyclopedia* — універсальна енциклопедія навчального характеру, призначена для студентів і школярів. Видається з 1917 р. З 1925 р. повний комплект із незначними змінами (доповненнями й виправленнями) передруковується щороку. Останнє за часом видання вийшло 2023 р. (датовано 2024 р.) у 22 томах. Станом на 2023 р. цей довідник є найбільш масовою за кількістю примірників друкованою енциклопедією у світі.

Поряд із тим вихід паперових версій низки енциклопедичних проєктів зупинено або призупинено. Як правило, це приватні комерційні проєкти.

— *Encyclopaedia Britannica*:

Офіційно заявлено, що видання 2010 р. (15-те видання) у 32 томах є останнім. Винятком є виданий 2016 р. репринт першого видання Britannica 1768 р. Цей крок, проте, стався після виходу 15 видань, в умовах, коли повні комплекти названої енциклопедії можна знайти в усіх великих бібліотеках світу. Крім того, до 2010-х років вийшли друком переклади «Британніки» іншими мовами — кілька видань повного перекладу Britannica французькою — *Encyclopaedia Universalis* [її друковану версію видавали до 2012 р., конкуруючи з Larousse], по одному виданню польською, угорською, турецькою тощо.

— *Larousse*:

Останнє видання у 21 томі вийшло в 1971–1976 рр., після чого видавалися додаткові томи з оновленням статистичних даних. При цьому Larousse видавався в умовах, коли у Франції виходили три незалежні одна від одної універсальні енциклопедії, кожна з яких претендувала на статус національної — власне Larousse (кілька видань), *Encyclopaedia Universalis* як переклад Britannica, а також *Encyclopédie Alpha* (17 томів). Станом на 2020-ті роки видавництво Larousse зосередилося на публікації галузевих енциклопедій як у паперовому, так і в електронному форматах.

— *Brockhaus Enzyklopädie*:

Останнє друковане видання (21-ше, у 30 томах) вийшло друком 2006 р. Станом на сьогодні постійно підтримується й оновлюється електронна версія енциклопедії. Зупинка виходу паперової версії відбулася після 21 (!) видання багатотомника масовим накладом, його комплекти можна знайти в усіх великих бібліотеках світу.

— *Πάπυρος Larousse Britannica*:

Грецька енциклопедія в 61 томі, переклад-компіляція з Larousse і Britannica. Друкована версія виходила до 2004 р., однак цей продукт не є оригінальним і не може вважатися національною енциклопедією.

— *Wielka encyklopedia PWN*:

Це видання побачило світло у 30 томах у 2009–2010 рр. із додатками. Воно є не принципово новим виданням, а оновленою версією

30-томної Wielkiej Encyklopedii PWN, яка, своєю чергою, є оновленою версією Wielkiej Encyklopedii Powszechnej PWN часів Польської Народної Республіки). Станом на сьогодні Wielka encyklopedia PWN підтримується онлайн. Поряд із тим, лише у 2000-х роках у Польщі вийшли: повний переклад Britannica (доповнений статтями, що стосуються Польщі, через що її обсяг сягнув 48 томів), Encyklopedia Gazety Wyborczej (21 том), а також кілька менших довідників. Таким чином, як у польських бібліотеках, так і на книжковому ринку Польщі представлено кілька багатотомних паперових енциклопедій 2000-х років.

Здебільшого паперові версії енциклопедій продовжують виходити у разі, якщо видавничий проєкт має масштабне державне фінансування, іноді поєднане з інституційним фінансуванням, не прив'язаним до реалізації конкретних проєктів (приклад Інституту Треккані в Італії). Винятком є «Oxford Dictionary of National Biography», який частково існує як комерційний проєкт, орієнтований на світовий англomовний книжковий ринок. Натомість відмова від паперових версій і повний перехід до підтримки онлайн-енциклопедій зазвичай відбувається в умовах, коли у країні вже існує широко доступна багатотомна паперова енциклопедія або кілька альтернативних варіантів таких енциклопедій.

Ольга ГОЛЬД
кандидат філософських наук, дослідник
Екс-Марсель університет, Франція

ОСМИСЛЕННЯ ДОСЛІДНИКАМИ МІГРАЦІЙНИХ ПРОЦЕСІВ І ГРОМАДЯНСТВА

Упродовж історії людства міграції були послідовною відповіддю на виклики свого часу. Історія міграції як сучасного процесу соціуму (зокрема і в Україні) розглядається в наукових розвідках А. Бойко, А. Гутерреша, О. Добродум, В. Лубського, Є. Мартинюка, А. Мельтцера, П. Сауха, Т. Снайдера, Л. Филипович, П. Яроцького. Теоретичним підґрунтям нашого дослідження є розробки соціальної філософії та філософії історії, дослідників глобалізації історії К. О'Рурка, Д. Вільямсона; проблем етнічності та національності в суспільствах — Р. Брубейкера.

Міграції — процес переселення населення (масові чи поодинокі) внаслідок політичних конфліктів, війн, трансформацій суспільства, демографічного зростання або падіння, зміни виробництва. Сьогодні мігрантами є 7,6 мільйонів українців [за даними Управління Верховного комісара ООН у справах біженців (UNHCR)]¹.

Звернемося до історіографічного дискурсу досліджень міграцій. Серед активних тем дискусії в західній науці — питання громадянства мігрантів.

Роджерс Брубейкер (Rogers Brubaker) — американський соціолог, професор Каліфорнійського університету в Лос-Анджелесі зауважив, що «політика громадянства по відношенню до іммігрантів ґрунтується на національному саморозумінні, а не на державних чи групових інтересах»².

Дослідник конституційного права у Великій Британії професор Патрик Вейл (Patrick Weil) дискутує з Р. Брубейкером і доводить, що «громадянство — правовий зв'язок між особистістю та національною державою — має власну незалежну історію». На думку автора, у

¹ UNHCR. URL: <https://data.unhcr.org/en/situations/ukraine#>

² Brubaker R. Language, Religion and the Politics of Difference // Nations and Nationalism. 2013. Vol. 19 (1). Is. 2. P. 1–20.

XIX ст. громадянство трансформувалось в умовний статус громадянина, що заснований на його правах і обов'язках. Це породило множинне громадянство і, як не парадоксально, зміцнило національні держави як головних постачальників «права мати права». Принцип *jus Sanguinis* (принцип набуття особою при народженні батьківського громадянства) вперше з'являється, у розриві з правилом *jus soli* (права землі), домінуючим у Європі вісімнадцятого століття, у французькому цивільному кодексі 1803 р. Всупереч бажанню Наполеона Бонапарта, *jus Sanguinis* став єдиним засобом передачі французького громадянства при народженні. *Jus soli* сприймався останніми французькими революціонерами як спадок феодалізму (люди були пов'язані з володарем землі, де вони народилися)³.

Теоретик мультикультурного громадянства канадський науковець Віл Кимлічка визнає, що давати одним членам соціуму право якимось чином обмежувати права інших небезпечно. Оскільки етнокультурні конфлікти стали найпоширенішим джерелом насильства у світі, то саме на ґрунті захисту прав людини і громадянина належить зробити все для того, щоб долю етнічних і національних груп не вирішували націоналісти (ксенофоби, релігійні екстремісти чи військові диктатори)⁴.

Теоретик з США Сейла Бенхабіб, повторюючи Іммануїла Канта, закликає до морального універсалізму та космополітичного федералізму. Вона виступає за не відкриті, а прозорі кордони, визнаючи права біженців і шукачів притулку на допуск, а також регулятивні права демократичних країн. «Права інших» — це важливе втручання в сучасну політичну теорію, яке цікавить спеціалістів у галузі політики, права, філософії та міжнародних відносин⁵.

Солідарізуємось з думкою вченої Р. Войтович, яка стверджує: «Глобальний тероризм, який розпорошив сучасний світ, поставив його перед потребою глобальної міграції, призвів до змішування мов

³ Patrick Weil From Conditional to Secured and Sovereign: The New Strategic Link between the Citizen and the Nation-state in a Globalized World // International Journal of Constitutional Law. 2011. 2011. Vol. 9. Is. 3–4. P. 615–635. URL: <https://doi.org/10.1093/icon/mor053>

⁴ Кимлічка В. Лібералізм і права меншин. Харків : Центр освітніх ініціатив, 2001. С. 15; 149.

⁵ Benhabib S. The Rights of Others: Aliens, Residents, and Citizens. Cambridge : Cambridge University Press, 2004. 266 p.

та конфесій, безумовно, створив нові виклики суспільному розвитку. Результатом глобальної міграції стало розпорошення людського потенціалу в пошуках реалізації відповідних інтересів. Глобальна міграція сьогодні набуває особливо стійких тенденцій, які регламентують державну політику більшості країн світу, відповідно до чого кожна національна держава постає перед об'єктивною необхідністю розробки своєї власної стратегії розвитку, виходячи із тенденцій впливу глобальної міграції»⁶.

Сучасний досвід мігрантів (зокрема, питання міграції українців під час російсько-української війни) розглядається в роботі «Displacement of Ukraine». Війна, що зараз триває в Україні є квінтесенцією майже всіх відомих методів ведення міжнародного конфлікту, що призводить до відтоку населення. Міграційні трансформаційні процеси увиразнились після початку широкомасштабної російсько-української війни. Сьогодні міграції розглядаються також у контексті аналізу проблем набуття громадянства.

⁶ Войтович Р. Вплив глобалізації на розвиток сучасного світу // Відкриті очі. URL: <http://www.vidkrytiuchi.org.ua/2013/06/blog-post.html>

Лариса ДОЯР
кандидат історичних наук, доцент,
завідувач Державним архівом друку
Книжкової палати України імені Івана Федорова

**ЕНЦИКЛОПЕДИСТИКА УКРАЇНИ 1991–2023 рр.:
ЗДОБУТКИ І НЕДОЛІКИ**
(на матеріалах експонованої виставки Книжкової палати України)

Тридцятилітній ювілей незалежної України спонукав науковців Книжкової палати України вивчати друки, видані впродовж 1991–2023 рр. У 2023 р. колектив установи підготував експоновану тематичну виставку «Енциклопедії незалежної України». Проведений захід, на наш погляд, став додатковим аргументом на користь особливої актуальності енциклопедичних досліджень. У сучасній Україні проблемам розвитку світової та вітчизняної енциклопедистики приділена значна увага. Академічний рівень вивчення, цілком очікувано, очолює Інститут енциклопедичних досліджень Національної Академії Наук України, який видає збірники наукових праць¹, довідники з методики укладання енциклопедій², щорічний науковий журнал «Енциклопедичний вісник України»³ тощо. Зазначеній проблемі присвячені колективні монографії, які за результатами всеукраїнських наукових конференцій щорічно формує Державна наукова установа «Енциклопедичне видавництво»⁴. Різноманітні аспекти

¹ Українські електронні та паперові енциклопедичні видання. Основні здобутки і перспективи / Т. І. Березюк, М. Г. Железняк та ін. Київ : Інститут енциклопедичних досліджень НАН України, 2015. 252 с.

² Методичні засади створення паперових і електронних енциклопедичних видань / Т. І. Березюк, М. Г. Железняк та ін. Київ : Інститут енциклопедичних досліджень НАН України, 2015. 252 с.

³ Енциклопедичний вісник України. Київ : Інститут енциклопедичних досліджень НАН України, 2009. 96 с.

⁴ Енциклопедичні видання в сучасному інформаційному просторі / За ред. А. М. Киридон. Київ : Державна наукова установа «Енциклопедичне видавництво», 2017. 312 с.; Традиції та сучасні концепти енциклопедичної справи в Україні / За ред. А. М. Киридон. Київ : Державна наукова установа «Енциклопедичне видавництво», 2018. 280 с.; Енциклопедичні проекти — чинники національного поступу / За ред. А. М. Киридон. Київ : Державна наукова установа «Енциклопедичне видавництво», 2020. 336 с.; Енциклопедії як глобальні медії / За ред. А. М. Киридон. Київ : Державна наукова установа «Енциклопедичне видавництво», 2020. 304 с.

енциклопедистики розглянуто в одноосібних монографіях Н. Черниш⁵, С. Борчука⁶.

Пропоноване дослідження написане відповідно до вимог сучасної методології, ґрунтується на принципах історизму, всебічності та об'єктивності, застосовує загальнонаукові (опис, аналіз, синтез, узагальнення, класифікація) та спеціальні (періодизації, історико-порівняльний аналіз, контент-аналіз) методи наукового дослідження.

В експозиції тематичної виставки було представлено 145 одиниць зберігання з книжкового та журнального фондів Державного архіву друку. За своїми назвами експоновані друки склали 75 позицій у виставковому каталозі.

Значну частину експозиційних стендів займали універсальні енциклопедії, напр., «Енциклопедія сучасної України»⁷ (24 томи), «Енциклопедія українознавства»⁸ (10 томів), «Українська мала енциклопедія»⁹ (автор Є. Онацький) (2 томи). Окрім того, відвідувачі мали змогу ознайомитися з такими друками, як: «Велика українська енциклопедія»¹⁰, «Універсальний словник-енциклопедія»¹¹, «Велика сучасна енциклопедія»¹², «Енциклопедія історії України»¹³, «Велика українська юридична

⁵ Черниш Н. Нариси з історії світової енциклопедичної справи. Київ : Наша культура і наука, 2009. 212 с.; її ж: Нариси з історії української енциклопедичної справи. Львів : ЛА «Піраміда», 2018. 348 с.; Редагування енциклопедичних видань. Львів: Світ, 2015. 236 с.; Українська енциклопедична справа: історія розвитку, теоретичні засади підготовки видань: методичні рекомендації. Львів: Фенікс, 1998. 91 с.

⁶ Борчук С. Українська енциклопедична традиція ХХ ст.: проекти, виконавці, перспективи дослідження. Івано-Франківськ : «Лілея-НВ», 2014. 604 с.

⁷ Енциклопедія сучасної України : в 24 т. Київ : Інститут енциклопедичних досліджень НАН України, 2001–2022.

⁸ Енциклопедія українознавства : в 11 т. Мюнхен; Париж; Нью-Йорк : Молоде життя ; Наукове товариство імені Шевченка у Європі, 1949–1995.

⁹ Онацький Є. Українська мала енциклопедія. Київ : Пульсари. 2016–2018.

¹⁰ Велика українська енциклопедія. Київ : Державна наукова установа «Енциклопедичне видавництво», 2016. Т. 1. 590 с.

¹¹ УСЕ. 4-те вид., випр. і допов. Львів : Тека, 2006. 1432 с.

¹² Велика сучасна енциклопедія : у 10 т. / Уклад. А. С. Івченко. Київ : Книжковий Клуб «Клуб Сімейного Дозвілля», 2012–2013.

¹³ Енциклопедія історії України : в 10 т. / Гол. редкол.

¹⁴ А. Смолій. Київ : Наукова думка, 2005–2013.

енциклопедія»¹⁴, «Юридична енциклопедія»¹⁵, «Українська музична енциклопедія»¹⁶, «Українська фольклористична енциклопедія»¹⁷, «Літературознавча енциклопедія»¹⁸, «Шевченківська енциклопедія»¹⁹, «Франківська енциклопедія»²⁰, «Екологічна енциклопедія»²¹, «Енциклопедія міжнародного права»²², «Енциклопедія державного управління»²³, «Велика українська кримінологічна енциклопедія»²⁴, «Геополітика. Енциклопедія»²⁵ тощо.

Репрезентована виставка засвідчила активність закладів вищої освіти України у створенні вітчизняних енциклопедій. Відвідувачі мали змогу ознайомитися з енциклопедичними друками Київського національного університету ім. Тараса Шевченка («Українська дипломатична енциклопедія»), Національного університету «Києво-Могилянська академія» («Київська духовна академія в іменах, 1819–1924»), Карпатського університету імені Августина Волошина («Енциклопедія Закарпаття. Визначні особи XX ст.»).

Власний внесок у розвиток вітчизняної енциклопедистики здійснила Книжкова палата України: під патронатом Міністерства культури

¹⁴ Велика українська юридична енциклопедія : у 20 т. / Гол. редкол. В. Я. Тацій. Харків : Право, 2016–2020.

¹⁵ Юридична енциклопедія : у 6 т. / Гол. редкол. Ю. С. Шемшученко. Київ : Українська енциклопедія ім. М. П. Бажана, 1999–2011.

¹⁶ Українська музична енциклопедія : у 5 т. / Гол. редкол. Г. Скрипник. Київ : Інститут мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М. Т. Рильського НАН України, 2006–2018.

¹⁷ Українська фольклористична енциклопедія : у 2 т. / Гол. редкол. М. К. Дмитренко. Київ : Сталь, 2018–2020.

¹⁸ Літературознавча енциклопедія : у 2 т. / Авт.-уклад. Ю. І. Ковалів. Київ : Академія, 2007.

¹⁹ Шевченківська енциклопедія : у 6 т. / Гол. редкол.: М. Г. Жулинський. Київ : Інститут літератури ім. Т. Г. Шевченка, 2012–2015.

²⁰ Франківська енциклопедія : у 7 т. / Наук. ред. і упоряд. Є. Нахлік. Львів : Світ, 2016. Т. 1. 680 с.

²¹ Екологічна енциклопедія : у 3 т. / Гол. редкол. А. В. Толстоухов. Київ : Центр екологічної освіти та інформації, 2006–2008.

²² Енциклопедія міжнародного права : у 3 т. Київ : Академперіодика, 2014–2019.

²³ Енциклопедія державного управління : у 8 т. / Гол. редкол. Ю. В. Ковбасюк. Київ : Національна академія державного управління при Президентові України, 2011.

²⁴ Велика українська кримінологічна енциклопедія : у 2 т. / Гол. редкол. В. В. Сокурченко. Харків : Факт, 2021.

²⁵ Геополітика. Енциклопедія / За ред. Є. Сулими. Київ : Знання, 2013. 919 с.

і мистецтв України та Національної комісії у справах ЮНЕСКО опубліковано 2-томну «Енциклопедію Трипільської цивілізації» (Київ, 2004), а у співпраці з Міжрегіональною академією управління персоналом — «Енциклопедію для видавця та журналіста» (Київ, 2010).

Серед енциклопедичних видань, представлених на тематичній виставці, було чимало дитячої літератури, а саме: «Правова енциклопедія школяра» (Київ, 2005), «Енциклопедія українознавства для школярів і студентів» (Донецьк, 2001), серія дитячих бібліотек «Я пізнаю світ» («Ботаніка», «Міфологія», «Релігії», «Українська література до 20-х рр. XX ст.»), що виходили впродовж 2004–2006 рр. у київському видавництві «Школа». Виданням дитячих енциклопедій опікувалися харківське видавництво «Фоліо» [«Країни світу. Азія» (2008), «Природа. Екологія» (2008)] та сімферопольське видавництво «Таврида» [«Спорт: енциклопедія для дітей середнього шкільного віку» (2012)].

Експозиція виставки вміщувала значну кількість довідникових видань прикладного характеру, розрахованих на дорослого читача: 1) енциклопедії з питань народної медицини: «Енциклопедія народної медицини» (Львів, 2006), «Сімейна медицина» (Київ, 2005), «Велика енциклопедія народної медицини» (Донецьк, 2010), «Стисла енциклопедія народних методів самолікування» (Донецьк, 2010), «Золоті рецепти української народної медицини» (Київ, 2010); 2) енциклопедії з проблем присадибного господарства: «Сучасна енциклопедія пасічника» (Донецьк, 2004), «Енциклопедія сучасного виноградарства» (Донецьк, 2012), «Енциклопедія рослин садових та кімнатних» (Донецьк, 2013), «Енциклопедичний довідник з бджільництва» (Київ, 2015), «Енциклопедія птахівництва від А до Я» (Харків, 2016); 3) енциклопедії з популярних у народі практик дозвілля «Сучасна енциклопедія любителя кішок» (Донецьк, 2004), «Сучасна енциклопедія рибного лову» (Донецьк, 2005), «Кишенькова енциклопедія грибника» (Львів, 2009), «Нова енциклопедія кімнатних рослин» (Київ, 2015), «Здоров'я. Біохімія. Спорт: енциклопедія успіху» (Харків, 2020).

Підсумовуючи, варто підкреслити, що надмірний обсяг енциклопедичної продукції, виданої в Україні за роки незалежності (понад 5 тис. одиниць у бібліографічному показнику), можна одночасно трактувати і як здобуток, і як недолік видавничого процесу. Адже, таке велике друковане зібрання, з одного боку, свідчить про наявність

в Україні серйозного теоретико-методологічного і фахово-практичного потенціалу. Водночас вимоги до енциклопедичного видання в Україні повсякчас порушують. Називання деяких книг «енциклопедіями», по суті, дискредитує вітчизняну енциклопедистику. Окрилені можливістю бути автором енциклопедії дописувачі окремих видань ігнорують такі загальновідомі класифікатори, як довідник, словник, poradnik, збірник документів, тематичний збірник, методичний посібник тощо. На наш погляд, видавцям треба бути обачнішими в цьому плані. Варто втручатися у процес ідентифікації книги і не дозволяти безпідставного використання суто наукового терміна «енциклопедія».

Широке коло цільового призначення енциклопедичних друків, на наш погляд, слід сприймати в позитивному вимірі, адже, напр., дитячі енциклопедії одночасно виконують навчальну, виховну й розважальну функції, а енциклопедії, що стосуються дозвілля, мають не лише інформаційне навантаження, а й забезпечують психологічний комфорт, релаксацію. Книги зазначеного змісту, вочевидь, потрібні читацькій аудиторії. Відкритим залишається лише питання доцільності їх енциклопедичного статусу. На жаль, тут спрацьовує не науковий, а комерційний підхід — книжку з вагомою назвою частіше купують, при цьому, статусність видання є своєрідною компенсацією витрачених коштів.

Важливим аспектом енциклопедистики, безумовно, є якість видання: шрифт, оздоблення, папір, використані фарби, ілюстраційний супровід тексту тощо. За роки незалежності в цьому питанні помітно відчутний поступальний рух. Потрібно дотримуватися уже здобутого рівня.

Алла ДУРДАС
доктор філософії, старший науковий співробітник
відділу педагогічного джерелознавства та біографістики
ДНПБ України ім. В. О. Сухомлинського

ПОСТАТЬ М. МОНТЕССОРІ (1870–1952) НА СТОРІНКАХ ЗАРУБІЖНИХ ЕНЦИКЛОПЕДИЧНИХ ТА ДОВІДКОВИХ ВИДАНЬ

Марія Монтессорі (31.08.1870–06.05.1952) — відома італійська педагогиня, лікар. Її постать висвітлено, зокрема, на сторінках закордонних енциклопедичних та довідкових видань¹. Так, на сторінках англomовного енциклопедичного електронного ресурсу «ENCYCLOPEDIA. COM» зауважено, що лікарку визнано однією із першопрохідниць у розвитку дошкільної освіти. З її ім'ям пов'язують також просування значної кількості важливих освітніх реформ, які впродовж 20 ст. увійшли в основне русло освіти. Серед них — визнання існування багатьох шляхів до навчання, значення конкретного та практичного навчання, етапів когнітивного розвитку дітей, а також зв'язку між емоційним розвитком дитини та її здатністю навчатися з оптимальною швидкістю. На сторінках видання також йдеться про те, що ідеї педагогині щодо важливості перших шести років життя та безмежного потенціалу дітей незалежно від раси, статі чи соціального класу стали значним внеском у захист прав людини, оскільки суспільство в усьому світі почало переосмислювати права та ролі жінок і дітей².

Як лікарка, Монтессорі спеціалізувалась на педіатрії та психіатрії — новому напрямі, що розвивався у той час. Монтессорі вважала іронією долі, що найвідомішою вона стала саме завдяки внеску в освіту — сферу, якою не бажала займатись, оскільки це була одна з трьох традиційних ролей, доступних жінкам того часу: робота з дітьми, домашнє господарство або монастир³.

¹ Maria Montessori (1870–1952) // Memoria Scolastica. 2022. URL: <https://www.memoriascolastica.it/memoria-collettiva/illustrazioni/maria-montessori-1870-1952>

² Montessori, Maria (1870–1952) // Encyclopedia.com. URL: <https://www.encyclopedia.com/people/social-sciences-and-law/education-biographies/maria-montessori>

³ Там же.

Франкомовний довідковий ресурс «L'HISTOIRE PAR LE FEMMES» висвітлює професійні, родинні та особистісні аспекти життя педагогині. Зокрема, підкреслюючи важливість освіти з раннього віку, педагогіка Монтессорі базується на спостереженні за дитиною та повазі до її потреб. Крім того, зауважено, що в процесі навчання у Марії швидко розвинувся інтерес до математики та природничих наук, і (попри явне несхвалення батька) вона вступила до технічної школи для хлопчиків. Саме тоді вона вирішила стати лікаркою і вступити до університету⁴.

Англомовний енциклопедично-довідковий ресурс «Academic Accelerator. Encyclopedia» зазначає, що педагогіка Монтессорі — це тип педагогіки, пов'язаний, перш за все, з природними інтересами та діяльністю дитини, а не з формальною педагогікою; і саме практичне навчання, розвиток навичок у реальному світі та автономія — центр уваги у класі Монтессорі. Педагогиня вважала, що у дітей є природна мотивація до пошуку знань та готовність розпочинати навчання в освітньому середовищі, яке є добре підготовленим та має добру підтримку (однак це може стати на заваді деяким традиційним методам вимірювання досягнень, таким як оцінки та тести)⁵.

Франкомовний енциклопедичний електронний ресурс «UNIVERSALIS.fr» висвітлює дослідницьку працю М. Монтессорі. Зауважено, що М. Монтессорі, асистентка психіатричної клініки Римського університету, перша італійка, якій було присуджено ступінь доктора медицини, представила на Педагогічному конгресі у Турині в 1898 доповідь про моральне виховання, яка мала більш освітнє, аніж медичне спрямування, і в якій йшлося про оцінку впливу курсу навчання для дітей, у яких спостерігалось відставання у розвитку (ортофренічна школа)⁶.

Водночас італійське довідкове електронне видання «Treccani» акцентує на розширенні меж освітнього періоду за теорією Монтессорі.

⁴ Maria Montessori, medecin et pedagogue // L'histoire Par Le Femmes. URL: <https://histoireparlesfemmes.com/2015/12/09/maria-montessori-medecin-et-pedagogue/>

⁵ Montessori Education. Encyclopedia, Science News & Research Reviews. Academic Accelerator // Encyclopedia. URL: <https://academic-accelerator.com/encyclopedia/montessori-education>

⁶ Montessori Maria (1870–1952) // Universalis.fr. URL: <https://www.universalis.fr/encyclopedia/maria-montessori/>

Йдеться про вивчення періоду новонародженої дитини, її спроби встановити контакт із навколишнім середовищем до розвитку моторики, а також дослідження питання встановлення психічної рівноваги та шкоди від впливу дорослих при першому проясненні свідомості. Найновіші дослідження спрямовані на формування плану навчання дитини до її вступу до університету. Виходячи за межі схоластичного поля, М. Монтессорі порушила соціальну проблему дитини, пригніченої силами та чинниками шкідливого середовища і несвідомо ворожого дорослого. Застосовуючи свій метод, педагогиня використовує систематично впорядкований сенсорний і розвивальний матеріал, який замінює вчителя і спрямовує учня на засвоєння загальнокультурних знань, не відокремлюючи цей процес від індивідуальної діяльності⁷.

Отже, вивчення педагогічних ідей та багатогранної постаті Марії Монтессорі на сторінках закордонних енциклопедичних та довідкових видань є актуальним. Це пов'язано насамперед із запитом суспільства на виховання вільної особистості, яка прагне до самостійних активних пошуків та самореалізації. Постать педагогині, представлена у закордонних енциклопедичних та довідкових виданнях, потребує подальших досліджень та різнобічного аналізу.

⁷ Montessori, Maria // Treccani. URL: https://www.treccani.it/enciclopedia/maria-montessori_%28Enciclopedia-Italiana%29/

Людмила ЗАВ'ЯЛОВА
кандидат біологічних наук,
науковий співробітник відділу геоботаніки та екології
Інституту ботаніки ім. М. Г. Холодного НАН України

ЕНЦИКЛОПЕДІЙНИЙ ВИМІР ДИСКУРСУ ПРО ЕКОЛОГІЧНІ НАСЛІДКИ ВІЙНИ

Українська енциклопедистика як відносно молодий науковий напрям, що переживає становлення й інтенсивний розвиток водночас, разом з іншими галузями перебуває під впливом численної кількості викликів сьогодення¹, найпотужніші з яких спершу призводять до тектонічних зсувів в інформаційному просторі. Викликами сьогодення є не лише події, але і їхні наслідки, подекуди вагоміші й чисельніші в інформаційному контексті. Енциклопедійний вимір викликів — це передусім внутрішня комунікація і почасти переорієнтування на швидку відповідь: започаткування і планування нових проєктів та рубрик, переосмислення концептуальних засад і стратегічного бачення результатів. Передусім ідеться про створення окремих рубрик на е-ВУЕ («Актуально», «Герої України», «Україна. Поруйнована спадщина» тощо) або окремі видання Державної наукової установи «Енциклопедичне видавництво», зокрема «Хроніка. 500 днів повномасштабної війни. 24 лютого 2022 р. — 8 липня 2023 р.», засноване на щоденних повідомленнях, оприлюднених на порталі е-ВУЕ. На нашу думку, таке реагування засвідчує активну присутність сучасної російсько-української війни в енциклопедичному дискурсі, а також є елементом документування злочинів російської агресії проти України.

До універсальних енциклопедій найчастіше звертаються як до довідкових видань, що зафіксували сучасний зріз, актуальні здобутки науки й суспільної думки. Відтак для інформаційного забезпечення реагування на події, як відповідь на виклики через енциклопедійний контент в умовах російської гібридної агресії проти України, однаково важливими є достовірність, швидкість і повнота даних. Прискорена

¹ Енциклопедичний контент і виклики сучасного світу: Збірник матеріалів наукової конференції (30 жовтня 2019 р., м. Київ) / За ред. д. і. н., проф. Киридон А. М. Київ : Державна наукова установа «Енциклопедичне видавництво», 2019. 111 с.

фіксація подієвої історії, зокрема військових злочинів росіян проти природи, вкрай необхідна й цінна для документування екологічних наслідків війни також і за допомогою енциклопедійних ресурсів. Висвітлення проблем довкілля має значення і для розвитку енциклопедійного контенту, оскільки обумовлює як актуалізацію і розширення терміносистем різних наукових напрямів, так і поля гіпертексту.

Можливості енциклопедій з виваженим і об'єктивним аналізом подій і явищ та їх наслідків у сучасних умовах України ніби звужуються до концентрування або переорієнтування на національний контекст, що загалом відповідає концептуальним засадам «Великої української енциклопедії» (ВУЕ). Разом з тим енциклопедійний дискурс розширюється і набуває глобальної історичної цінності, а подекуди й джерелознавчого значення, оскільки Україна є частиною вільного світу, а динаміка подій перевищує можливості повного переосмислення їхніх наслідків науковими напрямами тут і зараз.

Відповідь на виклики виходить поза межі завдань і функціоналу універсальних енциклопедій як-от ВУЕ. Сучасні реалії України, спричинені російсько-українською війною, потребують коригування підходів і до використання енциклопедійних ресурсів. Відповідно, окреслення енциклопедійної ніші та її можливостей в новому історичному контексті (за повномасштабної російської агресії та інформаційної війни) є внеском мультимедійного енциклопедичного проєкту е-ВУЕ у формування національного інформаційного простору, об'єктивного погляду на різноманітні питання функціонування та розвитку України.

Деякі аспекти створення сучасного контенту «Великої української енциклопедії» як відповіді на виклики сьогодення було висвітлено на прикладі обговорення окремих проблем довкілля в попередній публікації². Проте проблеми навколишнього середовища численні, відповідно можливості їх висвітлення, формування комплексного гіпертексту в статтях цього напрямку також різні. У контексті реалій російської агресії проти України ще гостріше постала необхід-

² Зав'ялова Л. В. Проблеми довкілля на сторінках «Великої української енциклопедії»: глобальний і національний контексти // Українська енциклопедистика як складник інформаційного спротиву: колективна монографія / За заг. ред. д.і.н., проф. А. Киридон. Київ : Державна наукова установа «Енциклопедичне видавництво», 2022. С. 51–59.

ність постійно переглядати критерії добору гасел, хоча цей процес відбувається постійно і як неодмінний атрибут робочого процесу створення контенту, і як оперативне реагування на виклики сьогодення. Так, унаслідок переосмислення деяких недавніх історичних подій, що передували російському вторгненню в Україну, і сьогодення, виникає потреба критичного перегляду і доповнення тематичних реєстрів ВУЕ. Зокрема, в частині представлення важливих міжнародних документів стороною або підписантом яких є Україна, чи важливих міжнародних організацій, платформ, панелей, діяльність яких впливає на ухвалення рішень щодо України чи в Україні. Вимогою часу й обставин є розширення або впорядкування дерева гасел таких понять як «безпека», «забруднення», «злочин», «ресурси», «природокористування», «екосистема» «екологічна політика», «екологічна катастрофа», «екологічна криза» тощо, додавання на портал e-VUE низки довідкових гасел на доповнення чи пояснення окремих вузькоспеціалізованих термінів.

У сучасних реаліях 2023 р. в Україні всі люди, що тут перебувають, є свідками масштабних змін довкілля, обумовлених війною, зокрема й тих екологічних злочинів, які негативно впливають на навколишнє середовище та спричинюють незворотні перетворення природних екосистем. Зокрема, морським, прісноводним і наземним екосистемам, урбоекосистемам та їхнім елементам, завдають шкоди і втрат вибухи снарядів, обстріли, будівництво фортифікаційних споруд, нових логістичних систем тощо. Горіння неметалевих деталей військової і цивільної техніки, будівель різного призначення, лісові пожежі, які виникають внаслідок обстрілів, забруднюють повітря, ґрунти, воду токсичними сполуками та важкими металами. Тонни брухту, будівельного сміття, токсичних відходів розкидані по лісо- і полезахисних смугах, вздовж доріг, берегів водойм тощо. Ракетні обстріли, бомбардування нафтобаз, газопроводів, інших об'єктів енергетичної інфраструктури, промислових підприємств тощо спричинюють локальні та регіональні техногенні катастрофи, що впливає на загальну екологічну та продовольчу безпеку і підвищує екологічні ризики майбутніх екологічних катастроф. Без електроенергії не працюють насоси очисних споруд, шахт, що призводить до неконтрольованих викидів, затоплення, забруднення токсичними й радіоактивними

відходами, які потрапляють в річки, ґрунтові води, що суттєво якісно і кількісно впливає на природні ресурси України. Викиди в атмосферу внаслідок вибухів обумовлюють загальне зростання емісії забруднення³. Для Донбасу ця проблема є актуальною з 2014 р., а з повномасштабним вторгненням вона масштабувалася на всю територію України.

Отже, безпосередньо висвітлювати наслідки війни в енциклопедії можна за допомогою самостійних гасел, однак здебільшого цей спосіб стосується масштабних екологічних лих чи катастроф, спричинених російською агресією, а от забруднення довкілля викидами отруйних речовин, руйнування об'єктів природної спадщини, знищення оселищ видів тварин і рослин, скорочення обсягів екосистемних послуг або природних ресурсів, загрози екологічній і продовольчій безпеці можливо розглядати лише як локальний прояв цих проблем у глобальному їх вимірі. Екологічні наслідки російсько-української війни в гаслах ВУЕ передусім є складниками природокористування і антропогенної діяльності, які можна висвітлювати через призму проблем довкілля регіонального та глобального рівня, подієву історію (як самостійні гасла або як окремі рубрики), через терміносистеми різних наукових напрямів (як елементи дерев гасел) або міжгалузеву термінологію. До прямих можливостей висвітлення екологічних наслідків російсько-української війни на сторінки ВУЕ та інших універсальних енциклопедій належить оновлення типових схем і додавання відповідних рубрик у різні статті, які присвячені пам'яткам, населеним пунктам, адміністративним одиницям, водним та іншим об'єктам України.

³ Гончаренко А., Сіпаков, Р. Формування емісії забруднення атмосферного повітря від окремих вибухів внаслідок воєнних дій // Екологічна безпека та природокористування. 2023. Вип. 45. № 1. С. 111–120. URL: <https://doi.org/10.32347/2411-4049.2023.1.111-120>.

Оксана ІВАНЕНКО
кандидат історичних наук,
старший науковий співробітник
Інституту історії України
Національної академії наук України

УКРАЇНА В КОНТЕКСТІ ІСТОРІЇ МІЖНАРОДНИХ ВІДНОСИН: ЕНЦИКЛОПЕДИЧНИЙ ФОРМАТ

Розвиток міжнародних відносин на сучасному етапі супроводжується поглибленням процесів глобалізації, взаємозв'язку внутрішньополітичної ситуації у державах із тенденціями міжнародної політики, посиленням взаємозалежності її суб'єктів у контексті реалізації національних інтересів. Осягнення, а відтак і пошук шляхів розв'язання глобальних проблем, зумовлених розхитуванням світової системи міжнародних відносин і безпеки, загостренням міждержавної і міжнаціональної конфронтації, нівелюванням принципів верховенства права, суверенної рівності, поваги державного суверенітету, непорушності державних кордонів, територіальної цілісності держав, немислиме без формування потужного науково-теоретичного забезпечення дипломатії. Звернення до історичного минулого відкриває перспективи глибшого осмислення зовнішньополітичних пріоритетів України на тлі сучасних геополітичних трансформацій, що є ключем до реалізації проєктів державно-правової модернізації та інноваційного економічного розвитку. З огляду на духовні запити сучасного соціуму, зростає вплив історичного знання на формування суспільної свідомості, набуває особливого значення необхідність подолання фальсифікацій як соціально-психологічного інструментарію інформаційних війн, створення сприятливих умов для подальшого розвитку досліджень з історії України в контексті всесвітньо-історичного процесу.

Вихід у світ упродовж 2009–2016 рр. шести випусків енциклопедичного словника-довідника «Україна в міжнародних відносинах»¹ являє собою реалізацію задуму редколегії і авторського колективу

¹ Україна в міжнародних відносинах. Енциклопедичний словник-довідник. Відп. ред. М. М. Варварцев, кер. авт. кол. С. В. Віднянський. Київ, 2009–2016. Вип. 1–6.

представити узагальнюючу картину розвитку міжнародних зав'язків на теренах сучасної України від часів Київської Русі до початку XXI ст., насамперед українсько-європейських культурно-духовних та суспільно-політичних рецепцій, задля з'ясування їхнього місця й ролі в процесі формування загальноєвропейської цивілізаційної єдності та багатоманітності. Водночас акцентується увага на історії української еміграції, зарубіжних українознавчих центрів, періодичних видань, громадсько-політичній діяльності української діаспори, її внеску в розбудову державності України, популяризацію за кордоном історії і культурних здобутків українства.

У роботі над ініційованим і підготовленим відділом історії міжнародних відносин і зовнішньої політики України словником-довідником взяли активну участь співробітники інших наукових підрозділів Інституту історії України Національної академії наук України, споріднених академічних установ і закладів вищої освіти, а також відомі зарубіжні вчені, зокрема представники Інституту суспільних наук Словацької академії наук. Видання здійснене під керівництвом завідувача відділу історії міжнародних відносин і зовнішньої політики України, доктора історичних наук, професора, члена-кореспондента НАН України С. В. Віднянського та за редакцією головного наукового співробітника відділу, доктора історичних наук, професора М. М. Варварцева.

Словник-довідник складається з предметно-тематичної (чотири випуски) і біографічної (два випуски) частин, що містять статті, присвячені теоретико-методологічним аспектам та історії міжнародних відносин. Значну увагу приділено історії зовнішньої політики України. У низці статей відображено питання становища Давньої Русі на міжнародній арені, зокрема контакти зі Скандинавією, Візантією, Західною Європою, мусульманським Сходом, уявлення іноземних авторів про Давньоруську державу й суспільство. Розкрито основні напрями й тенденції зовнішньої політики Галицько-Волинського князівства. Проаналізовано специфіку розвитку українських земель за Литовсько-Польської доби, насамперед — історичне значення Люблінської унії 1569 р. Висвітлено сюжети з історії дипломатії Української держави другої половини XVII ст. — початку XVIII ст., відносин із Річчю Посполитою, Кримським ханатом, Османською імперією,

Московською державою, Швецією, Трансильванією, Молдовою та ін. країнами.

У виданні акцентовано увагу на вагомому внеску, який зробили українці в розбудову Російської імперії. Зокрема, діяльність С. Яворського на посаді протектора Слов'яно-греко-латинської академії сприяла її перетворенню на навчальний заклад європейського рівня. С. Яворський став президентом, а Ф. Прокопович — віце-президентом створеного Петром I Священного Синоду (1721 р.), де переважало українське духовництво. Значна кількість українців обіймали в Росії високі державні посади, засновували навчальні заклади, працювали на науковій ниві, збагачували своєю творчістю російську літературу, театр, живопис, скульптуру, архітектуру. Завдяки Д. Бортнянському, М. Березовському, А. Веделю відбулося становлення російського музичного мистецтва. Першим ректором Санкт-Петербурзького університету був вихованець Угорської королівської академії у Кошице, Віденського й Будапештського університетів М. Балудянський, якому присвячено окрему статтю в біографічній частині словника-довідника.

Загальновідомо, що від часів Середньовіччя, коли на теренах Європи зародилася єдина академічна культура, розвиток вітчизняної науки та освіти відбувався в руслі європейської цивілізації шляхом гармонійного поєднання греко-слов'янських і латинських духовних традицій. Упродовж XIV–XVIII ст. роль провідника європейських цивілізаційних впливів на українських землях відігравала молодь, яка здобувала освіту, наукові ступені, а часом і високі посади, в усіх університетах Європи: Болонському, Падуанському, Римському, Паризькому (Сорбонні), Празькому (Карловому), Краківському, Віденському, Віттенберзькому, Гейдельберзькому, Грейфсвальдському, Лейпцизькому, Кенігсберзькому, Страсбурзькому, Лейденському, Оксфордському, Кембриджському та ін. Отже, низку статей словника-довідника присвячено історії провідних зарубіжних культурно-освітніх і наукових установ через призму їхніх зв'язків із Україною та українцями. У контексті міжнародної співпраці репрезентовано історію найавторитетніших вітчизняних науково-освітніх інституцій.

Невід'ємною складовою представлених нарисів історії країн світу є висвітлення історичних витоків і сучасного стану їхніх відносин з

Україною. Увага фокусується не лише на державі як суб'єкті міжнародних відносин, але й на етносі. Відповідно, на сторінках словника-довідника відведено місце різним етнічним групам, історична доля яких пов'язана з українськими землями.

Видання містить статті історико-краєзнавчого характеру, предметом яких є найбільші міста й регіони, що мають важливе значення для розвитку міжнародних зв'язків України. Висвітлення історії міста як центру соціокультурного розвитку, акумуляції духовних цінностей і соціальних інновацій сприяє реконструкції та історико-філософському осягненню процесів міжкультурної комунікації в усій їхній багатоманітності, значення взаємодії різних етнічних громад для формування міського культурного простору.

Частина статей словника-довідника присвячена окремим аспектам воєнної історії України — війнам як соціально-політичному явищу, теоретичним узагальненням і розкриттю причинно-наслідкових зв'язків. Розглянуто перебіг і наслідки найважливіших воєнних кампаній, операцій і битв, що відбувалися на українських теренах.

Приділено увагу суспільно-політичному ладу держав, до складу яких входили українські землі. У цьому контексті особливий інтерес становить досвід конституціоналізму цих держав, специфіка їхнього історико-правового розвитку, розкриття якої відкриває шлях до глибшого розуміння ціннісних засад державно-правового устрою, правового статусу громадян, механізмів забезпечення їхніх прав і свобод, особливостей місцевого самоврядування тощо. Про це йдеться, зокрема, у статтях «Конституції Речі Посполитої 1791 р.», «Конституції Австрійської імперії та Австро-Угорської монархії», «Конституції Чехословацької республіки», «Конституції Другої Речіпосполитої 1921 р.», «Конституції Румунії», «Конституції Другої Речіпосполитої 1935 р.».

Значне місце в словнику-довіднику відведено міжнародно-правовій тематиці, що перетинається з історією держави і права України. Йдеться передусім про міжнародні угоди й договори часів становлення й розвитку державності Київської Русі, Української держави другої половини XVII ст. — другої половини XVIII ст., періоду Української революції 1917–1921 рр.

У контексті міжнародних відносин початку ХХ ст. знайшли відображення питання історії Української Народної Республіки періоду Центральної Ради, Української держави часів гетьманства П. Скоропадського, Української Народної Республіки періоду Директорії, Західно-Української Народної Республіки. Акцентується увага на розбудові державних органів зовнішніх зносин, становленні дипломатичної і консульської служби, мережі українських дипломатичних представництв за кордоном, розвитку організаційних засад та юридичної бази діяльності зовнішньополітичного апарату, формуванні системи підготовки дипломатичних кадрів. Представлено біографії державних діячів періоду Української революції 1917–1921 рр., насамперед — міністрів закордонних справ.

У низці статей розглядаються питання зовнішньополітичної діяльності УСРР і формування її договірно-правових засад, а також дипломатії УРСР — передусім участі в міжнародних міжурядових організаціях. Зокрема, в узагальнюючій статті аналітичного характеру «Холодна війна», присвяченій комплексному висвітленню основних тенденцій глобального протистояння США і СРСР та очолюваних ними військово-політичних блоків — НАТО й ОВД (Організації Варшавського договору), визначено місце й роль «українського питання» в системі міжнародних відносин другої половини 1940-х — початку 1990-х років. Водночас у словнику-довіднику приділено увагу українському правозахисному руху, що набув міжнародно-правової бази після підписання керівництвом СРСР Заключного акта Наради з безпеки і співробітництва в Європі (1975 р.).

Висвітлюються питання, пов'язані зі становленням сучасної Української держави як суб'єкта міжнародних відносин. Проаналізовано зміст базових договорів, укладених упродовж 1991–1997 рр. між Україною та сусідніми державами — Угорською Республікою (1991 р.), Турецькою республікою (1992 р.), Республікою Польща (1992 р.), Республікою Болгарія (1992 р.), Республікою Молдова (1992 р.), Республікою Грузія (1993 р.), Словацькою Республікою (1993 р.), Республікою Білорусь (1995 р.), Російською Федерацією (1997 р.), Румунією (1997 р.). Порушуються проблеми інтеграції України до міжнародного співтовариства, пошуку оптимальних шляхів забезпечення національної безпеки й політичних інтересів. У цьому контексті особливого

значення набуває досвід участі України як однієї із країн-засновниць ООН у діяльності цієї універсальної міжнародної організації із підтримання миру та міжнародної безпеки. Видатний український дипломат і міністр закордонних справ (1990–1994, 2000–2003 рр.) А. Зленко у статті «Організація Об'єднаних Націй (United Nations)» наголосив: «До 1991 р. Україна мала в ООН власне представництво на рівні незалежної країни. Проте де-факто діяльність УРСР в ООН була обмежена. Незважаючи на це, протягом понад чотирьох десятиліть трибуна ООН залишається чи не єдиним впливовим міжнародним засобом, завдяки якому світова громадськість дізнавалася про Україну, її самобутність та національну автентичність. Фактор багаторічного членства України в ООН позитивно вплинув на процес прискорення міжнародного визнання її незалежності 1991 р.»². У словнику-довіднику приділено увагу внеску України в розробку основоположних документів ООН і піднесення її авторитету на світовій арені, у розвиток міжнародної співпраці, здійснення операцій із підтримання миру, в захист прав людини, охорону довкілля тощо. Спеціальні статті присвячено участі України в діяльності головних органів і спеціалізованих установ ООН, наприклад: Всесвітньої організації охорони здоров'я, Організації Об'єднаних Націй з питань освіти, науки і культури, Міжнародної організації праці, Європейської економічної комісії, Міжнародного агентства з атомної енергії.

Розглянуто питання місця й ролі України в європейській регіональній співпраці, спрямованій на розвиток міждержавної взаємодії задля забезпечення військово-політичної стабільності, дотримання основоположних принципів Заключного акта Наради з безпеки і співробітництва в Європі (1975 р.). Йдеться насамперед про діяльність Української держави в Організації з безпеки і співробітництва в Європі. Водночас фокусується увага на участі України в Організації за демократію і економічний розвиток, Організації чорноморського економічного співробітництва, Світовій організації торгівлі, Центральноевропейській ініціативі тощо. З огляду на нагальну необхідність зміцнення обороноздатності Української держави, захисту її сувере-

² Зленко А. М. Організація Об'єднаних Націй (United Nations Organization, United Nations) // Україна в міжнародних відносинах. Енциклопедичний словник-довідник. Відп. ред. М. М. Варварцев, керів. авт. кол. С. В. Віднянський. Київ, 2012. Вип. 3. С. 303.

нітету й територіальної цілісності актуалізуються порушені авторами словника-довідника питання відносин з Організацією Північноатлантичного договору (НАТО).

На сторінках видання знайшли висвітлення різноманітні аспекти історії європейської інтеграції, ідейним фундаментом якої, на етапі її становлення по завершенні Другої світової війни, стало досягнення миру на довгострокову перспективу, вироблення дієвих механізмів запобігання міжнародним конфліктам, утвердження демократичних цінностей, забезпечення економічного поступу й соціального консенсусу. В контексті стратегічного значення євроінтеграційного зовнішньополітичного курсу Української держави розглядаються основні етапи, проблеми і правова база відносин України та Європейського Союзу, а також питання співпраці Верховної Ради України та Європейського парламенту, участі України в розвитку транскордонного співробітництва з метою активізації діалогу із сусідніми державами — членами ЄС, регіональної взаємодії країн «Вишеградської групи» тощо.

Враховуючи тенденції до посилення в сучасних міжнародних відносинах впливу громадськості, у словнику-довіднику приділено увагу явищу народної (громадської) дипломатії та його взаємозв'язку з офіційною дипломатією, внеску в розв'язання гуманітарних проблем, забезпечення прав людини, збереження універсальних духовних цінностей тощо. Через призму біографічних довідок про державних і громадсько-культурних діячів, учених, митців показано роль особистості в історії, значення особистісних стосунків як чинника гармонізації міжнародних відносин. З погляду формування зовнішньополітичного курсу сучасної Української держави особливого значення набуває осмислення історичного розвитку міжнародних зв'язків України, що здійснювалися не лише зусиллями державних посадовців, але й значною мірою завдяки наполегливій праці представників громадськості.

Підсумовуючи, слід наголосити, що в зазначеному енциклопедичному словнику-довіднику реконструйовано багатопланову панораму міжнародних зв'язків України від часів Давньоруської держави до сьогодення, органічно відтворено найяскравіші сторінки вітчизняної історії у міжнародному контексті.

Алла КИРИДОН
доктор історичних наук, професор,
в. о. директора Державної наукової установи
«Енциклопедичне видавництво»

ДЕРЖАВНИЙ НАУКОВИЙ УСТАНОВИ «ЕНЦИКЛОПЕДИЧНЕ ВИДАВНИЦТВО» — 10 РОКІВ

2023 р. став ювілейним для Державної наукової установи «Енциклопедичне видавництво». Кожен ювілей — своєрідний привід для осмислення пройденого шляху. Будь-яка історія установи / інституту пов'язана з процесом інститутогенезу. Моментом створення / заснування інституціоналізація не завершується: новостворений інститут проходить перевірку часом, соціальна практика може істотно видозмінити закріплені в ньому моделі поведінки, змінити його структуру та організацію. Відтак видається важливим розглянути засади створення наукової установи. Метою пропонованої розвідки є маркування процесу інституціоналізації Державної наукової установи «Енциклопедичне видавництво».

Теоретико-методологічним підґрунтям вибудовування логіки викладу в пропонованому дослідженні обрано концепцію інституціоналізму, яка має міждисциплінарне поширення. Принагідно зауважимо, що в сучасній історіографії фігурує термінологічний ряд, який або намагаються диференціювати, або використовують як синоніми: «інституалізація», «інституціалізація», «інституоналізація»¹. Так само відсутня згода щодо визначення сутності «інституту» та «інституції»². Інституціоналізація (від лат. *institutum* — устрій, установа, встановлення) — це процес становлення (усталення, упорядкування, рег-

¹ Великий тлумачний словник української мови / Упор. Т. В. Ковальова. Харків : Фоліо, 2005. 757 с.; Михненко А. М., Макаренко Е. М. Інституціалізація // Енциклопедія державного управління : у 8 т. / Нац. акад. держ. упр. при Президентові України ; наук.-ред. колегія : Ю. В. Ковбасюк (голова) та ін. Київ : НАДУ, 2011. Т. 1. С. 258–261; Петрос О. Інституціоналізація // Енциклопедія державного управління : у 8 т. / Нац. акад. держ. упр. при Президентові України ; наук.-ред. колегія : Ю. В. Ковбасюк (голова) та ін. Київ : НАДУ, 2011. Т. 1. С. 264–265 та ін.

² Горбатенко В. П. Інститут // Великий енциклопедичний юридичний словник / за ред. акад. НАН України Ю. С. Шемшученка. Київ : ТОВ Вид-во «Юрид. думка», 2007. С. 336; Кармазіна М., Шурбована О. «Інститут» та «інституція»: проблема розрізнення понять // Політичний менеджмент. 2006. № 4. С. 10–19 та ін.

ламентатії, формалізації відносин тощо) і трансформації соціального інституту. Інституціоналізація передбачає визначення статусу і процес правового оформлення / нормативно-правове забезпечення діяльності, організаційне оформлення, регламентацію діяльності, закріплення правового статусу і підпорядкування, створення взаємозв'язків та ієрархії відносин, локалізації і фінансування, функцій і завдань інституції / установи тощо.

У пропонованій науковій розвідці використовуватимемо термін «інституціоналізація», під яким розуміємо процес функціонального, структурного та нормативно-правового оформлення. Інституалізація знаходить вираження шляхом функціоналізації, ідентифікації, визначення організаційних засад тощо. Важливим видається наголосити на необхідності усвідомлення динамічного характеру інституціоналізації, згідно з яким «вона не закінчується моментом створення соціального інституту, а триває впродовж усього періоду його існування, тобто передбачає його постійну трансформацію»³.

У 2023 р. Державній науковій установі «Енциклопедичне видавництво» виповнилося 10 років. Йдеться про відлік від фіксованої дати інституціонального закріплення наукової установи в нормативних документах. Указом Президента України за №1 від 02 січня 2013 р. «Про Велику українську енциклопедію»⁴ передбачалося створення Державної наукової установи «Енциклопедичне видавництво імені М. П. Бажана» (шляхом реорганізації Державного підприємства «Всеукраїнське державне спеціалізоване видавництво «Українська енциклопедія» імені М. П. Бажана» та «Головної редакції Зводу пам'яток історії та культури України при видавництві «Українська енциклопедія» імені М. П. Бажана») та окреслювалася головна мета створення наукової установи — видання впродовж 2013–2020 рр. «Великої української енциклопедії» (ВУЕ). Таким чином, 2013 р. колишня структура (Державне підприємство «Всеукраїнське державне спеціалізоване видавництво «Українська енциклопедія» імені М. П. Бажана») фактично реорганізовувалась з видавництва у наукову установу.

³ Бень О. Т. Інституціоналізація: теоретична інтерпретація поняття // Вісник Львів. ун-ту. Серія соціологічна. 2012. Вип. 6. С. 181–182.

⁴ Про Велику українську енциклопедію: Указ Президента України № 1/2013 від 02 січня 2013 р. URL: <https://www.president.gov.ua/documents/12013-14871>

Отже, 2013 р. обрано за точку відліку інституційної історії саме Державної наукової установи «Енциклопедичне видавництво», створеної з конкретної метою. Йдеться про підстави створення інституції, впорядкування організаційних форм наукової установи задля налагодження функціонування та організації спеціалізованої суспільної діяльності з метою продукування знань.

Водночас ми свідомі того, що панорамний контекст розвитку енциклопедистики в Україні розширює горизонт і виводить на усвідомлення тягlosti української енциклопедичної традиції, а відтак розширює хронологічний діапазон. Так, з метою розуміння структурно-організаційних та функціональних принципів організації новоствореної в 2013 р. наукової установи, з огляду на правонаступництво, а також суголосність проблем (попри дистанцію майже в 70 років) процесу створення універсальної енциклопедії, маркуємо процес інституціоналізації Головної редакції «Української радянської енциклопедії», ключове завдання якої полягало у підготовці та виданні «Української радянської енциклопедії» (УРЕ).

Відповідно до прийнятої постанови ЦК КП України і Ради Міністрів УРСР від 18 грудня 1957 р. № 1462 «Про видання Української радянської енциклопедії», відновлювалася робота Головної редакції «УРЕ». У першому пункті постанови зазначалося: «Поновити роботу по виданню Української радянської енциклопедії, яка була розпочата відповідно до постанови Ради Народних Комісарів УРСР і ЦК КП(б)У від 30 жовтня 1944 р.»⁵. Постанова декларувала основні завдання видавничого проекту, принципи його підготовки та обсяг, персональний склад Головної редакції УРЕ (головним редактором Головної редакційної колегії «УРЕ» став дійсний член АН УРСР — М. П. Бажан⁶. До складу Головної редакційної колегії УРЕ увійшли представники АН УРСР (понад 80 % загальної чисельності): академіки АН УРСР, дійсні члени Академії будівництва і архітектури УРСР, члени-кореспонденти АН УРСР, доктори і кандидати наук, народний артист СРСР,

⁵ Борчук С. М. Українська енциклопедична традиція XX ст.: проекти, виконавці, перспективи дослідження. Івано-Франківськ : «Лілея-НВ», 2014. С. 392.

⁶ Старовойт С. Українська Радянська Енциклопедія: спроба відродження у фактах та особах // Традиції та сучасні концепти енциклопедичної справи в Україні: кол. монографія / За ред. д. і. н., проф. Киридон А. М. Київ : Державна наукова установа «Енциклопедичне видавництво», 2018. С. 28–30.

заслужені діячі мистецтв, народний художник СРСР. Окремо декларувався залучення до створення УРЕ провідних українських вчених і фахівців з різних галузей народного господарства, науки і культури. Також створювалась спеціальна наукова редакція УРЕ і затверджувалась її структура.

Поновлювалася робота з підготовки УРЕ, а видання енциклопедії покладалося на АН УРСР. Упродовж місяця до Ради міністрів УРСР мав бути поданий загальний кошторис витрат на видання енциклопедії, а з Міністерством фінансів УРСР узгоджений кошторис на 1958 р. Президію АН УРСР зобов'язали забезпечити редакцію УРЕ приміщенням для роботи, а Міністерство культури УРСР — окремою поліграфічною базою «з огляду на складність і обсяги майбутнього видання».

Регламентувала згадана постанова і деякі фінансові та технічні питання: розмір посадових окладів працівників спеціальної наукової редакції. Функцію контролю якості і норм оплати авторської праці було покладено на завідуючих відповідними редакціями УРЕ, а остаточне затвердження — на головного редактора або його заступника. Наводилися навіть конкретні суми по шкалі оплати статей відповідно до кількості знаків: за найменшу замітку розміром до 200 знаків сплачували 40 крб, за статтю до 40 тис. знаків — 4000 крб; встановлювалася оплата за спеціальне редагування матеріалів та рецензування (не більше 20 та 10 % авторського гонорару відповідно). Не оминули увагою в постанові формат (70x108 см, 1/16 частка аркуша) і вартість одного тому майбутнього видання (30 крб).⁷

Важливим кроком до розв'язання організаційних завдань роботи Редакції «УРЕ» стало перше засідання Головної редколегії 30 січня 1958 р. На порядку денному було два питання:

1. Про завдання Головної редакційної колегії «Української Радянської Енциклопедії» (доповідач М. П. Бажан);

2. Про структуру Головної редакції «УРЕ» та деякі організаційні питання роботи Головної редакційної колегії (доповідач В. М. Терлецький)⁸.

⁷ Старовойт С. Українська Радянська Енциклопедія: спроба відродження у фактах та особах // Традиції та сучасні концепти енциклопедичної справи в Україні: кол. монографія / За ред. д. і. н., проф. Киридон А. М. Київ : Державна наукова установа «Енциклопедичне видавництво», 2018. С. 30.

⁸ Борчук С. М. Українська енциклопедична традиція XX ст.: проекти, виконавці, перспективи дослідження. Івано-Франківськ : «Лілея-НВ», 2014. С. 397.

Структурно Головна редакція «УРЕ» на січень 1958 р. мала 13 тематичних редакцій, в яких працювали 22 академіки, 2 члени-кореспонденти АН УРСР, 2 дійсні члени Академії мистецтв, 6 докторів наук, 8 кандидатів наук, народні артисти і художники, генерал-полковник. Але вже на квітень 1958 р. редакція складалася з 17 наукових редакцій та 14 виробничо-господарських відділів. Загальна кількість співробітників становила 150 осіб⁹.

Остаточне юридичне оформлення УРЕ як структурної одиниці Академії наук було здійснено постановою Президії АН УРСР 10 липня 1958 р., відповідно до якої Головна редакція УРЕ підпорядковувалась Президії АН УРСР на правах науково-дослідної установи. Відповідальною особою за контроль діяльності Головної редакції УРЕ від Президії був призначений віце-президент АН УРСР академік О. Н. Щербань.

За півроку після виходу урядової постанови далеко не все зі зазначеного в ній вдалося здійснити. Так, замість окремого приміщення Головної редакції УРЕ було виділено 11 кімнат у будинку по вул. Пушкінській, 28, де також працювали Видавництво «Молодь», редакції журналів «Барвінок», «Піонерія» і Управління оргнабору робочої сили і переселення при РМ УРСР. На цих площах зміг розміститися лише адміністративно-управлінський апарат, але не було ніякої можливості розгорнути редакційно-виробничу роботу. Звертання щодо приміщення для Головної редакції УРЕ, направлене її керівництвом до РМ УРСР листом від 16 квітня 1958 р. було проігноровано. Тільки у 1959 р. редакція отримала приміщення за адресою вул. Леніна, 51-а, де й зараз (але лише на одному з поверхів) розміщується Державна наукова установа «Енциклопедичне видавництво».

Залишалось гострим питання поліграфічної бази. Спеціалізоване поліграфічне підприємство в Києві, яке було б постійною поліграфічною базою для УРЕ, створене не було, так само як і не було визначено, яка книжкова фабрика спеціалізуватиметься на друкові перших томів енциклопедії¹⁰. Посадові оклади працівникам Головної редакції УРЕ

⁹ Там само. С. 399.

¹⁰ Старовойт С. Українська Радянська Енциклопедія: спроба відродження у фактах та особах // Традиції та сучасні концепти енциклопедичної справи в Україні: кол. монографія / За ред. д. і. н., проф. Киридон А. М. Київ : Державна наукова установа «Енциклопедичне видавництво», 2018. С. 31–32.

були знижені проти зазначених в урядовій постанові, і це створювало труднощі в залученні висококваліфікованих працівників, особливо на посади завідувачів наукових галузевих редакцій. Оклад, встановлений для згаданих посад у розмірі 2500–3000 крб, не давав можливості запросити навіть доцентів закладів вищої освіти, посадовий оклад яких становив на той час 3200 крб. Про працівників вищої кваліфікації освітянської та наукової сфер діяльності навіть не йшлося. Отже, склалася ситуація, коли залучити на постійну роботу висококваліфікованих науковців з окремих галузей науки, які мешкали у Києві, не було можливості через низьку зарплатню, а запрошених з інших міст України — через відсутність житла. Головна редакція УРЕ не мала ніяких лімітів на придбання обладнання, меблів тощо. Для нормальної роботи їй конче необхідні були іноземні енциклопедичні видання й інша довідкова література.

Важливо зауважити зміну підпорядкування інституції: Головна редакція «Української радянської енциклопедії», яка 1957–1974 рр. перебувала у складі АН УРСР (тепер — НАН України), від 1974 р. була переведена в систему Державного комітету у справах видавництва, поліграфії і книжкової торгівлі УРСР (попередник Державного комітету телебачення і радіомовлення України). Зауважимо, що в складі Головної редакції УРЕ діяли також Головна редакція Зводу пам'яток історії та культури УРСР та Головна редакція Книги пам'яті України (згодом — Пошуково-видавниче агентство «Книга Пам'яті України»). 1989 р. Головну редакцію «Української радянської енциклопедії» реорганізовано у Видавництво «Українська радянська енциклопедія» імені М. П. Бажана».

В умовах незалежності до створення спеціальної інституції з метою підготовки національної універсальної енциклопедії прийшли через обговорення вагомості, значущості й потреби такого видання. Ідея створення такої енциклопедії в Україні в середовищі академічної інтелігенції визрівала ще з кінця 1990-х років¹¹. На той час постановою Президії НАН України у грудні 1997 р. було створене Координаційне бюро Енциклопедії сучасної України НАН України, яке вилонувало Інститут енциклопедичних досліджень Національної академії наук України.

¹¹ Із розмови з академіком М. Г. Жулинським.

Ідею створення універсальної енциклопедії в умовах незалежної України вперше оприлюднив у доповіді «Національна енциклопедія України — пріоритетний проект XXI ст.» на загальних зборах Національної академії наук України 6 квітня 2001 р. І. М. Дзюба. Він зауважив, що «Універсальна енциклопедія» покликана буде дати сучасне наукове осмислення картини світу, історії людської цивілізації, внеску в неї українського народу. Ідея Івана Дзюби отримала схвалення, але не набула практичного розвитку. Водночас 2001 р. розпочато друк «Енциклопедії сучасної України» (ЕСУ).

У квітні 2004 р. на базі Координаційного бюро в системі Національної академії наук України було створено Інститут енциклопедичних досліджень. На останній покладалося здійснення фундаментальних та прикладних досліджень у галузі енциклопедистики, розроблення наукових та методичних засад створення різного типу енциклопедичних видань, а також координацію досліджень з енциклопедичної справи в Україні¹².

18 жовтня 2006 р. Президія повернулась до обговорення проекту майбутньої універсальної енциклопедії й знов заслухала доповідь І. М. Дзюби «Про концептуальні засади підготовки української універсальної енциклопедії»¹³. Доповідач повідомив, що обговорювалося кілька варіантів назви майбутньої універсальної енциклопедії: «Українська Національна енциклопедія», «Українська Загальна Енциклопедія», «Українська Універсальна Енциклопедія». Погодилися з останньою назвою. Водночас доповідач зазначив: «На мій погляд, її можна спростити: «Універсальна Енциклопедія», а що вона — український продукт — зрозуміло». У виступі наголошувалося, що Українська універсальна енциклопедія має дати сучасне наукове осмислення картини світу, історії людської цивілізації, внеску в неї українського народу. Як зазначив доповідач, в «Універсальній енциклопедії» Україна має виступати не лише як органічна складова частина цієї інтелектуально інтерпретованої картини світу, але й як суб'єкт інтерпретації — в тому значенні, що цю енциклопедію творитимуть переважно

¹² Слово головного редактора // Енциклопедичний вісник України: 36. наук. пр. / Гол. ред. М. Г. Железняк. Київ, 2009. Ч. 1. С. 3.

¹³ Дзюба І. Про концептуальні засади підготовки української універсальної енциклопедії. URL: <http://www.encyclopedia.kiev.ua/vydaniya/files/dopovid.pdf>

українські вчені, даючи самостійний інтелектуальний продукт на підставі освоєння досягнень світової науки і методологій і таким чином репрезентуючи здатність української автури запропонувати свій оригінальний внесок у спільне самопізнання людства. Зокрема, в бібліографії до статей «Універсальної енциклопедії» передбачалось представити внесок українських учених і літераторів у розробку відповідних тем — це те, чого не давали енциклопедії радянського часу і недостатньо дають нинішні галузеві енциклопедії.

Окремо доповідач окреслив питання про співвідношення «Енциклопедії сучасної України» (ЕСУ) і майбутньої універсальної енциклопедії (УЕ). Зокрема йшлося про те, що ці два видання не заперечують одне одного, що «ЕСУ — це певна підмога для УЕ», деяка частина матеріалів ЕСУ може бути використана в майбутній УЕ, причому не лише з творчого боку, а й технологічного. В Інституті енциклопедичних досліджень у процесі роботи над ЕСУ створено електронну базу даних. «Це, так би мовити, оболонка, готова для подальшого наповнення вже в інтересах УЕ», — зазначив академік НАН України.

У постанові по доповіді Івана Дзюби Президія НАН України підкреслила, що підготовка та видання «Універсальної енциклопедії» є одним із найважливіших і пріоритетних напрямів досліджень установ НАН України.

Інституту енциклопедичних досліджень НАН України (академік НАН України Я. С. Яцків) доручалося:

1) організувати в IV кв. 2006 р. — I півріччі 2007 р. широке фахове та громадське обговорення й рецензування словника «Української універсальної енциклопедії».

2) Протягом IV кв. 2006 р. — I півріччя 2007 р. доопрацювати концепцію та розробити програму підготовки та видання протягом 2007–2015 рр. «Української універсальної енциклопедії» у 30-ти томах.

3) До 01.03.2007 р. підготувати пропозиції щодо кадрового, матеріального та фінансового забезпечення роботи над «Українською універсальною енциклопедією». Секції суспільних і гуманітарних наук НАН України (академік НАН України В. М. Литвин) у I півріччі 2007 р. забезпечити наукову апробацію концепції та програми підготовки й видання протягом 2007–2015 рр. «Української універсальної енциклопедії» у 30-ти томах та опрацювання розгорнутих пропозицій

щодо її випуску й подання на затвердження Кабінету Міністрів України. Контроль за виконанням цієї постанови покладался на Науково-організаційний відділ Президії НАН України¹⁴.

Указом Президента України від 15 грудня 2006 р. за підписом В. А. Ющенка Кабінету Міністрів України доручалося «вжити заходів щодо підготовки і випуску у 2007–2015 рр. багатотомного видання «Українська національна енциклопедія»¹⁵. Однак насправді проєкт так і залишився проєктом (одна з причин — відсутність державної підтримки). У подальшому видозміниться й назва проєкту.

29 листопада 2012 р. Президія НАН України знову повернулася до питання про підготовку та видання енциклопедії. Було вирішено розпочати підготовку видання багатотомної «Великої української енциклопедії» у паперовій (друкованій) та електронній формах. Відтепер з'являється нова назва майбутнього проєкту універсальної енциклопедії — «Велика українська енциклопедія» (ВУЕ).

Тією ж постановою очільником Головної редакційної колегії було призначено академіка НАН України Ю. А. Левенця. Базовими організаціями з підготовки ВУЕ було визначено Інститут політичних і етнонаціональних досліджень НАН України та Інститут енциклопедичних досліджень НАН України. Від імені НАН України було підготовлено звернення до Президента України щодо підтримки на державному рівні справи створення ВУЕ. Указом Президента України за №1 від 02 січня 2013 р. «Про Велику українську енциклопедію» передбачалося видання ВУЕ упродовж 2013–2020 рр. Цим же документом було передбачено створення Державної наукової установи «Енциклопедичне видавництво імені М. П. Бажана» шляхом реорганізації Державного підприємства «Всеукраїнське державне спеціалізоване видавництво «Українська енциклопедія» імені М. П. Бажана» та «Головної редакції Зводу пам'яток історії та культури України при видавництві «Українська енциклопедія» імені М. П. Бажана». Президент доручив вирішити в установленому порядку питання фінансо-

¹⁴ Про концептуальні засади підготовки Української універсальної енциклопедії: Постанова Президії НАН України (№ 264 від 18.10.2006). URL: http://www.encyclopedia.kiev.ua/vydaniya/files/postanova_264.pdf

¹⁵ Про проведення в Україні у 2007 році Року української книги: Указ Президента України № 1088/2006 від 15 грудня 2006 р. URL: www.encyclopedia.kiev.ua/vydaniya/files/ukaz_1088.pdf

вого і матеріально-технічного забезпечення заходів із підготовки та видання упродовж 2013–2020 рр. «Великої української енциклопедії». Кабінету Міністрів України було доручено розробити за участі НАН України і затвердити у двомісячний термін план заходів із підготовки видання. Відтак у січні 2013 р. розпочато роботу над створенням «Великої української енциклопедії».

У лютому 2013 р. під керівництвом НАН України було створено Робочу групу з підготовки енциклопедії (голова Ю. І. Шаповал), до якої увійшли авторитетні фахівці з усіх інституційних відділень НАН України. Цій групі було надано базовий Словник, переданий Інститутом енциклопедичних досліджень НАН України¹⁶. Отримана версія мала вигляд вордівського файлу, де в алфавітному порядку було репрезентовано понад 48 тисяч гасел.

На виконання Указу Президента України вже 27 березня 2013 р. з'явилося відповідне розпорядження Кабінету Міністрів України № 172-р «Про заходи щодо виконання Указу Президента України від 02 січня 2013 р. № 1 «Про Велику українську енциклопедію».

24 квітня 2013 р. Голова Держкомтелерадіо України (на той час — О. Курдінович) затвердив (наказ № 78) План заходів Держкомтелерадіо України щодо підготовки та видання впродовж 2013–2020 рр. «Великої української енциклопедії». Відтепер ключовим інструментом у підготовці ВУЕ стала Державна наукова установа «Енциклопедичне видавництво імені М. П. Бажана» (її директором було призначено д. і. н., проф. Ю. І. Шаповала, першим заступником — д. фіз.-мат. н., проф. М. В. Стріху). НАН України мала забезпечувати науково-методичний супровід процесу створення «Великої української енциклопедії» (зокрема, у сформованих при відділеннях НАН України науково-редакційних групах з опрацювання матеріалів).

Наказом від 01.06.2013 № 114 Державного комітету телебачення і радіомовлення України було затверджено Статут Державної наукової установи «Енциклопедичне видавництво».

¹⁶ Очевидно на підставі задекларованих завдань: «Науковці Інституту розробляють для різних типів енциклопедичних видань концепції, словники (реєстри), визначають принципи подання матеріалу, критерії його відбору, методичні засади підготовки енциклопедичної статті та її інформаційного наповнення, бібліографічного та іконографічного забезпечення» // Інформація з сайту. URL: <http://www.encyclopedia.kiev.ua/>

Колектив установи розпочав роботу над концептуальними питаннями створення «Великої української енциклопедії», опрацюванням базової версії Словника, розробкою концепції програмного забезпечення Словника тощо. Планувалося за фінансової підтримки Державного комітету телебачення і радіомовлення України в межах програми «Українська книга» забезпечити у 2013 р. підготовку та видання «Словника ВУЕ» із залученням провідних фахівців установ НАН України (однак у 2013 р. видання не було здійснене).

По смерті Ю. А. Левенця (у жовтні 2013 р.) очільником Головної редакційної колегії було призначено академіка В. М. Локтева. Вже під його головуванням наприкінці 2013 р. Президія НАН України затвердила перший склад Головної редакційної колегії «Великої української енциклопедії» (ВУЕ).

Указом Президента України за №7 від 12 січня 2015 р. «Питання підготовки та видання Великої української енциклопедії»¹⁷ пролонговувався термін підготовки багатотомного видання до 2026 р. Передбачалося видання в електронному та паперовому вигляді. Водночас Кабінету Міністрів України доручалося:

1) передбачати під час доопрацювання проєкту закону про Державний бюджет України на 2015 р., а також при підготовці проєктів законів про Державний бюджет України на наступні роки, видатки на фінансування діяльності відповідно до обґрунтованих потреб Державної наукової установи «Енциклопедичне видавництво», у тому числі для підготовки та видання багатотомної «Великої української енциклопедії» в електронному та паперовому вигляді, створення і належного функціонування енциклопедичного вебпорталу;

2) опрацювати в установленому порядку питання щодо: передачі приміщення по вул. Б. Хмельницького, 51-а у м. Києві, де розміщується Державна наукова установа «Енциклопедичне видавництво», з комунальної у державну власність; доцільності та умов передачі у відання Національної академії наук України Державної наукової установи «Енциклопедичне видавництво» та вдосконалення умов оплати праці її працівників.

¹⁷ Питання підготовки та видання Великої української Енциклопедії. Указ Президента №7 від 12 січня 2015 р. URL: <http://www.president.gov.ua/documents/18686.html>

Зазначимо, що станом на листопад 2023 р. марковані проблеми так і не було вирішено. Фінансування установи (навіть у порівнянні з 2013 р.) зменшилося вдвічі (натомість обсяги робіт зросли). У 2021 р. установа опинилася в подвійному підпорядкуванні (Міністерства культури та інформаційної політики й Державного комітету телебачення і радіомовлення України), але це не вплинуло на покращення ситуації. Констатуємо відсутність чітко окреслених формальних меж ідентифікації наукової установи в системі управлінської діяльності. Зокрема, проблемним є питання координування діяльності та відповідальності за підготовку ВУЕ, відсутності чіткого алгоритму взаємодії у питаннях підготовки ВУЕ між Державною науковою установою «Енциклопедичне видавництво» та Міністерством культури та інформаційної політики, Державним комітетом телебачення і радіомовлення України, Національною академією наук України. Не з'ясованим залишилось питання: у чому ж полягає здійснення визначеного в Указі Президента України «наукового й методичного супроводу» НАН України. Неврегульоване питання функціонального навантаження та ієрархії відносин з академічними установами НАН України (попри низку постанов Президії НАН України).

Таким чином, з моменту видання Указу Президента України від 02 січня 2013 р. «Про Велику українську енциклопедію», за яким передбачалося створення спеціалізованої наукової установи — Державної наукової установи «Енциклопедичне видавництво» для підготовки «Великої української енциклопедії» у 2023 р., минуло десятиліття. Простежується тяглість становлення енциклопедичної традиції в інституціональному плані та збереження сутніх і змістових проблем на кожному з етапів реалізації ідеї створення національної енциклопедії універсального змісту. Головний посил: створення національної універсальної енциклопедії та інституції, на яку покладено це відповідальне завдання, потребують відповідного ставлення і підтримки держави на всіх рівнях.

ЕТИЧНІ ПРОБЛЕМИ БІОТЕХНОЛОГІЙ

З останньої чверті ХХ ст. біохіміками отримано значні результати, перспективні для розвитку прикладних біотехнологій. Завдяки розвитку знань генетичної інженерії, бурхливо формується ринок генетично модифікованих організмів (далі — ГМО)¹. Опанування сучасних біологічних і медичних технологій стало можливим через пізнання біохімічної структури носія спадкової інформації — ДНК, декодування та опрацювання методів її модифікації зі застосуванням технік біоінженерії. Ці відкриття дали змогу здійснювати біотехнологічні процеси спершу на окремо взятих клітинах, а потім на рівні тканин і органів. Нові технології не тільки кардинально змінюють біологію та медицину, але й створюють етичні проблеми, оскільки неможливо передбачити всі наслідки наукових досліджень. Дослідниками було запропоновано термін «dual-use-research» — наука, що приносить не тільки користь, а й шкодить.

Генна інженерія створює також технології, що є далекосяжними з погляду непередбачуваних наслідків. Йдеться про клонування, технологію отримання стовбурових клітин ембріона людини, штучне запліднення, програмування людини з визначеними характеристиками (лише для вузької спеціалізації). Суперечливою є генна терапія статевих клітин, оскільки вона пов'язана зі зміною генів в ряді поколінь, що може викликати непередбачувані нові мутації і порушення рівноваги між людським суспільством і довкіллям². Унаслідок генної інженерії нові мікроорганізми можуть набути незвичної патогенності або резистентності до певних лікарських речовин. Таким чином біотехнології нерозривно пов'язані з національною безпекою, оскільки сучасні тенденції розвитку технологій різко підвищують ризики та загрози безпеці лю-

¹ Сиволап Ю. М. Биотехнология и растениеводство // Современные биотехнологии : вызов времени. Киев : РА NOVA, 2002. С. 92.

² Запорожан В. М., Аряев М. Л. Биотика: підруч. для студ. вищ. мед. навч. закл. IV рівня акредитації. Київ : Здоров'я, 2005. 288 с.

дини і розширюють масштаби їхніх можливих наслідків. Стає актуальною проблема виявлення та попередження ризиків і загроз. Зокрема, розвиток і впровадження нових біотехнологій пов'язані не тільки з вигодою, а й з ризиком для навколишнього середовища і здоров'я людини. Тому біотехнологія стала предметом невгаючих суперечок.

Біобезпека — визнаний на міжнародному рівні термін, що позначає проблеми, пов'язані з використанням досягнень сучасної біотехнології, передусім генної інженерії і ГМО. Живий змінений організм, ГМО — це будь-який організм, у якому генетичний матеріал було змінено за допомогою штучних прийомів переносу генів, які не відбуваються в природних умовах³. Наприклад, помідор із вбудованим геном морозостійкості риби північних морів або мікроорганізми з геном мушки дрозофіли, геном кролика, геном людини тощо.

Від середини 1990-х рр. продукція зі вмістом ГМО, почала з'являтися у продажу в різних країнах світу. Дослідження ГМО викликало спочатку ентузіазм у вчених, які вважали, що нова ера біотехнології забезпечить перемогу над спадковими хворобами, а впровадження трансгенних рослин і тварин підвищить ефективність сільського господарства, врожайність культур, що, своєю чергою, вирішить проблему голоду у світі. Однак невдовзі виникли побоювання, що трансгенні організми, які були створені в лабораторних умовах без урахування їхніх ймовірних екологічних характеристик і не пройшли тривалу еволюцію з природними організмами, можуть вивільнитися і почати необмежено розмножуватися. Серед можливих наслідків: порушення екологічної рівноваги; накопичення гербіцидів у стійких до них сортах ГМО рослин; зменшення біорізноманіття; активація досі невідомих патогенних мікроорганізмів; виникнення і поширення досі невідомих хвороб тварин, рослин; хаотичне перенесення «чужорідних» генів у біосферу; негативна дія на здоров'я людини генів стійкості до антибіотиків; віддалений канцерогенний та мутагенний ефекти тощо.

Для оцінки результатів і перспектив будь-якої біологічної науки (зокрема й генної інженерії) досить важливими є біосоціальний під-

³ Про державну систему біобезпеки при створенні, випробуванні, транспортуванні та використанні генетично модифікованих організмів: Закон України // Відомості Верховної Ради України. 2007. № 35. С. 484.

хід, опора на гуманістичну концепцію людини як найважливіший і основний методологічний фундамент, боротьба проти антинаукових вигадок та спроб використання сучасних найновіших досягнень біології в антигуманних цілях⁴. Принципового значення набувають етичні (біоетичні) аспекти генної інженерії.

Термін «біоетика» вжив у 1971 р. онколог В. Р. Поттер у назві книги «Bioethics: Bridge for the Future» (Біоетика: Міст в майбутнє), де висловив ідею використання біологічних наук для поліпшення якості життя. У цій праці автор заклав основи сучасного уявлення про біоетику, вказав на потребу створення міждисциплінарних етичних комітетів. В. Р. Поттер розкрив необхідність створення нової етики, яка протистояла б аморальним виявам науково-технічного прогресу. На його думку, завданням біоетики є налагодження діалогу, «містка» між наукою і гуманітарним знанням. Біоетика — це поєднання біологічного знання з пізнанням системи людських цінностей, новий вид мудрості, що показує, як застосовувати наукові знання для забезпечення соціальних благ і покращення якості життя. Серед інших ідей В. Р. Поттера — глобальна біоетика, метою якої є досягнення прийняттого виживання (acceptable survival) людства. Йдеться не лише про стійкий розвиток суспільства, а й розвиток здорової екосистеми. Біоетика постійно розширює предметну площину й окреслює коло складних проблем, які варто аналізувати у комплексі.

Важливу подією стало проведення міжнародної конференції в Асиломарі (США). У 1972 р. біохімік П. Берг провів серію успішних експериментів і відкрив молекулярний гібрид (шляхом з'єднання ДНК двох вірусів за допомогою хімічних реакцій). П. Берг узяв вірус (SV40) і бактеріофаг λ та зумів розірвати їхній генетичний матеріал у спеціальних місцях під дією біологічно активних речовин. Таким чином він отримав рекомбінантну ДНК (р-ДНК), яка складалась із частин різних організмів. Цей тип молекули став відомим як гібридна ДНК або р-ДНК. Однак 1974 р. П. Берг через наукові журнали («Nature», «Science» та інші) звернувся із закликом ввести річний мораторій на експерименти з р-ДНК і зайнявся підготовкою конференції для обговорення потенційної небезпеки таких експериментів. Це послання було опубліко-

⁴ Биотехнология в современном мире: польза и риски // Современные биотехнологии : вызов времени. Киев : PA NOVA, 2002. С. 45.

вано 26 липня 1974 р. і відоме як «лист Берга». Також з ініціативи П. Берга було створено громадський комітет, до складу якого ввійшли провідні вчені у галузі молекулярної генетики й бактеріології⁵. Комітет запропонував створити представницьку міжнародну конференцію, на якій варто було б обговорити важливі проблеми галузі. Комітет звернувся до вчених світу накласти заборону на всі експерименти зі створення р-ДНК до скликання конференції. Мораторій досить строго дотримувався 8 місяців — до міжнародної конференції в Асиломарі. На порядку денному конференції були питання: градація експериментів з генетичної інженерії на кілька груп, що відповідають певному ступеневі біологічної небезпеки; заходи фізичного й біологічного захисту; досягнуті успіхи й шляхи розвитку генетичної інженерії; соціальні й етичні проблеми нової науки; умови припинення дії мораторію.

У лютому 1975 р. у Каліфорнії на Асиломарській конференції (конференс-центр Асиломар, штат Каліфорнія, США) 100 вчених із 16 країн виробили рекомендації та розробили правила дослідження генома. Згодом у червні 1976 р. рекомендації були оприлюднені Національним інститутом охорони здоров'я США. Ці рекомендації ухвалені подібними органами в інших країнах.

Факт добровільного обмеження власних досліджень не має аналогій в історії науки, що переконує в небайдужості учених до шляхів розвитку науки та її місця в сучасному світі. Юристи вимагали поставити всі досліді з ДНК під законодавчий контроль, учені ж різко виступали проти цього, оскільки з одного боку, бюрократичний контроль обмежить дослідження, а з іншого — усуне перешкоди на шляху антигуманного використання результатів їхньої роботи.

Згодом наукова спільнота дійшла висновку, що нові організми в природних умовах нежиттєздатні і їхнє безконтрольне поширення малоймовірне. Тому вирішили перервати мораторій і продовжити дослідження з дотриманням спеціально розроблених правил. У 1980-х рр. почали працювати над вирощуванням життєздатних трансгенних організмів з комерційною метою. Однак думки авторитетних вчених з цього питання розділилися і викликали жваву дискусію про етику генетичного контролю, про добро й зло, які несе людству нова наука.

⁵ Суржик Л. Америка биотехнологическая // Современные биотехнологии: вызов времени. Киев : ПА NOVA, 2002. С. 26.

Багато вчених переконані в тому, що ГМО не несуть значної загрози для людини та навколишнього середовища, оскільки наразі:

1) відсутні наукові повідомлення про те, що окремі гени або фрагменти ДНК-їжі вбудовуються в генетичний матеріал клітин людини (або ссавців взагалі);

2) не зареєстровано випадків захворювань, отруєнь або інших безпосередніх впливів на здоров'я людини.

Це може означати, що, по-перше, існуючі ГМО не спричиняють негативний, принаймні короткостроковий, вплив на людський організм, по-друге, наразі не існує специфічних ознак та методів визначення шкідливої дії ГМО на здоров'я. Тобто вплив ГМО сприймається як прояв традиційних захворювань або дія звичайних зовнішніх чинників. Утім, вплив продукції з ГМО може проявлятися у вигляді алергійних реакцій, отруєнь та змін метаболізму. Практично нічого не відомо про довгострокові наслідки такого споживання. Тривалі випробування перед впровадженням ГМО-продукції на ринок практично не проводяться.

Американський генетик лауреат Нобелівської премії Дж. Ледерберг закликає до активної розробки технології «копіювання людей» і вважає, що жодних моральних проблем у цьому процесі не виникає. З його погляду, для клональної репродукції досить згоди людини, що бажає мати власну генокопію. Ледерберг бачить лише технічну сторону проблеми, власне кажучи, усуваючись від оцінки наслідків для суспільства таких рекомендацій. Зауважимо, що позиція Ледерберга зазнала критики з боку колег.

Американський учений Б. Девіс висловлює думку, що сильна переоцінка небезпеки, пов'язаної із р-ДНК, викликана ігноруванням сучасних досягнень екології, епідеміології, науки про еволюцію⁶. С. Коен у статті «р-ДНК — факти й фантастика» прийшов до таких же висновків. Він вважає, що більшість заперечень супротивників генетичної інженерії зводиться до страху перед невідомим, спроб обмежити свободу наукового пошуку, закликів не втручатися в мудрість природи. С. Коен усвідомлює дилему між блискучими перспективами нової науки та непередбачуваними наслідками її розвитку для люд-

⁶ Див.: Суржик Л. Америка биотехнологическая // Современные биотехнологии: вызов времени. Киев : РА NOVA, 2002. С. 26.

ства. Він стверджує, що жоден з видів глобальної або космічної діяльності людини не позбавлений того ступеня ризику, яку несуть роботи із р-ДНК; не можна жертвувати можливістю вирішення нинішніх проблем заради запобігання гіпотетичних небезпек у майбутньому. Цю ж точку зору відстоює й лауреат Нобелівської премії Дж. Вотсон.

Становить безсумнівний інтерес і відношення служителів церкви до біоетики в цілому й етичних проблем біотехнології зокрема. Наприклад, Папа Римський Бенедикт XVI вважав, що людство повинне навчитися співіснувати з новітніми досягненнями прикладних наук, здобувати з них можливу користь, але при цьому обов'язково осмислювати їх з морально-етичної точки зору.

Останнім часом міжнародна спільнота спрямувала значні зусилля на посилення дотримання біозахисту і біобезпеки у національних законодавствах та кодексах. Так, Управління з питань роззброєння ООН ще у 2007 р. започаткувало створення бази даних про біологічні інциденти з метою надання Генеральному секретарю ООН можливостей щодо розслідування повідомлень про використання хімічної чи біологічної зброї. На території країн-членів Євросоюзу було запроваджено жорсткі правила Картахенського протоколу з біобезпеки щодо транскордонного розповсюдження ГМО. «Картахенський протокол з біобезпеки», прийнятий у 2000 р. у Монреалі (Канада), є основним документом, що стосується питань біобезпеки⁷. Головним принципом протоколу є застереження: держава, не порушуючи вимог Всесвітньої торговельної організації (ВТО), може відмовитися від ввезення на її територію ГМО, якщо вважає, що такі організми спричинять небезпеку.

Надзвичайно обмеженим і суворо регламентованим залишається використання ГМО під час здійснення досліджень у сфері генної інженерії в закритих системах (особливо у подоланні небезпечних захворювань), а також під час виробництва продуктів харчування. Після оприлюднення даних про негативні наслідки поширення продуктів, що містять компоненти ГМО (зокрема, збільшення випадків онкологічних захворювань), на території США і тих країн, куди вони поставлялися, продукція, що містить або може містити ГМО, підлягає суворій

⁷ Картахенский протокол по биобезопасности к Конвенции о биологическом разнообразии 29.02.2000 г. // Biosafety.ru. URL: <http://biosafety.ru/index.php?idp=23&idnt=29&idn=1338>

перевірці перед тим як потрапити на ринок ЄС. Така перевірка здійснюється у спеціальних лабораторіях, що входять до європейської мережі Спільного дослідницького центру ЄС⁸.

Україна є учасником Конвенції про заборону біологічної зброї, згідно з якою повинна забезпечити надійну систему національної біобезпеки та боротьби з інфекційними захворюваннями. На думку академіка С. Комісаренка, важливим моментом є створення інфраструктури лабораторій, так званих лабораторій 3–4-го рівня біобезпеки (BSL3 чи BSL4) за міжнародною класифікацією. Наприклад, у США є десятки BSL4 лабораторій і сотні BSL3, у Європі — 16 BSL4 лабораторій, в Африці (ПАР та Габоні) — 2, BSL3 та BSL3+ лабораторії є у Таїланді, Кореї, Лаосі, Аргентині, Кенії, інших країнах. В Україні нині немає жодної сертифікованої лабораторії високого рівня біобезпеки⁹. Ключова роль у створенні і вдосконаленні системи біобезпеки в Україні повинна належати Кабінету Міністрів України, Міністерству екології та природних ресурсів України, Міністерству охорони здоров'я України, Міністерству освіти і науки України, Міністерству аграрної політики України, Національній академії наук України та Українській академії аграрних наук. Для успішної взаємодії зазначених міністерств і відомств при розбудові системи біобезпеки довілля необхідно чітко розмежувати їхні повноваження. Доки не доведено, що застосування продуктів сучасної біотехнології є безпечним, державам необхідно забезпечити своїх громадян правом вибору споживання ГМ-продукції та маркувати її відповідним чином.

Зацікавлення цими проблемами спостерігаємо і в українському суспільстві, наукових інституціях, медіях, громадських організаціях. З-поміж українських напрацювань це теорія ноосфери В. Вернадського, вчення про моральну культуру І. Мірчука, ідеї гармонійного співбуття світу природи і людської особистості Г. Сковороди. Засади біоетики активно і творчо розробляють сучасні українські вчені М. Кисельов, С. Кримський, Ю. Кундієв, О. Ліщинська, С. Пустовіт,

⁸ Третьякова В. Про правові основи функціонування системи біобезпеки під час здійснення генетично-інженерної діяльності та обігу ГМО в контексті застосування міжнародних біоетичних стандартів // Віче. 2013. № 6. С. 28–30. URL: <http://www.viche.info/journal/3580/>

⁹ Комісаренко С. Рівень біобезпеки в Україні незадовільний // Ваше здоров'я. 2013. <https://veche.kiev.ua/journal/3580/> <http://www.vz.kiev.ua>

В. Чешко та ін. Отже, проблеми біоетики досліджуються науковцями як гуманітарних, так і точних наук. Біоетичні принципи відображено у схваленому на I Національному конгресі з біоетики (Київ, 2001) проекті «Етичного кодексу українського лікаря». Подальше обговорення принципів біоетики відбулося на II Міжнародному симпозіумі з біоетики (Київ, 2002).

Серед важливих принципів наукових досліджень у пріоритеті є життя, здоров'я, блага людини, благоговіння перед життям і відповідальність за нього у теперішньому та майбутньому; відповідальність за якісне поєднання здобутків людського інтелекту із сучасними морально-психічними досягненнями для здійснення стратегічної життєво-буттєвої парадигми людини і суспільства. Принципи біобезпеки необхідно постійно розвивати, що є запорукою збереження всього живого на нашій планеті.

Володимир КОЗИРСЬКИЙ
кандидат фізико-математичних наук,
старший науковий співробітник
Інституту теоретичної фізики НАНУ

Олена ПОЛЕВЕЦЬКА
інженер Інституту фізики НАНУ

Микола ТИМОЧКО
кандидат фізико-математичних наук,
старший науковий співробітник
Інституту фізики напівпровідників ім. В. Є. Лашкарьова НАНУ

Василь ШЕНДЕРОВСЬКИЙ
доктор фізико-математичних наук,
провідний науковий співробітник Інституту фізики НАНУ

ПЕРШОПОЧАТКІВЦІ СТВОРЕННЯ НАУКОВОГО ТОВАРИСТВА ІМЕНІ ШЕВЧЕНКА (ДО 150-РІЧЧЯ ВІД ЧАСУ ЗАСНУВАННЯ)

Серед усіх потреб нашого інтелектуального життя
потреба рідної школи найважливіша, бо народ, який не має
своїєї школи, може бути лише пасербом чужих народів, а
ніколи не виб'ється на самостійну дорогу існування.
Михайло Грушевський

... я оцінюю це обрання як особливу відзнаку і...
з гордістю буду почувати себе надалі членом
цієї поважної організації.
*Макс Планк (німецький фізик-теоретик,
дійсний член НТШ з 1924 р.)*

Наукове товариство імені Шевченка створено 11 грудня 1873 р. у Львові, спершу як Літературне товариство імені Т. Шевченка, а вже 1892 р. його перейменовано на Наукове товариство ім. Т. Шевченка (НТШ). Головною метою організації було створити підґрунтя для розвою української мови, літератури і науки. Воно є одним з найдавні-

ших наукових товариств України і стало прообразом створення Української академії наук¹. За часів головування Михайла Грушевського (1897–1916) у НТШ був період найбільшого розквіту. Ініціаторами заснування товариства були свідомі українські громадські діячі східних земель України.

Головним у нашій розвідці є: повідати про українських культурних і наукових діячів середини XIX — початку XX століття, що тією чи іншою мірою спричинилися до культурного і наукового прогресу України. Найперше, це Олександр Кониський — ініціатор створення товариства, перекладач і письменник, а також фундатори: Єлизавета Милорадович, Василь Симиренко, Дмитро Пильчиків та інші.

Олександр Кониський (18.08.1836–12.12.1900) народився у селі Переходівка Чернігівської губернії. Походив зі стародавнього чернігівського роду. Дитинство проходило у Ніжині. Здобував освіту у Ніжинському дворянському училищі і Чернігівській гімназії. З 1854 р. служив у Кримінальній палаті Полтави. Здав екстерном екзамену на кандидата прав. Після 1861 р. почав займатися адвокатською практикою. З 1858 р. розпочав активну освітянську діяльність: у Полтаві організував роботу недільних шкіл, написав підручники «Українські прописи» (1862), «Арифметика, або щотниця» (1863), «Граматика, або перша читанка задля початку вчення» (1882), підручник про закони. 1863 р. був висланий до Вологди. 1865 р. отримав дозвіл виїхати за кордон на лікування, а 1866 р. повернувся і жив у Катеринославі. 1872, після зняття нагляду, перебрався до Києва. 1869–1873 рр. опублікував низку статей і літературних творів. У 1880 р. його обрано гласним Київської міської думи. У цей період захопився проблемами звичаєвого права. Олександр Кониський активно пропагував ідею єдності і соборності українського народу, що призвело до ізоляції його в середовищі «Старої громади» за рішучі антиросійські погляди. 1873 р. Кониський став одним з ініціаторів створення Літературного товариства імені Тараса Шевченка у Львові, а згодом ініціював його перетворення на Наукове товариство імені Шевченка. 1888 р. звернувся з листом до міністра внутрішніх справ Російської імперії графа Дмитра Толстого, вимагаючи скасувати обмеження щодо української мови.

¹ Енциклопедія українознавства : в 11 т. Мюнхен; Париж; Нью-Йорк : Молоде життя ; Наукове товариство імені Шевченка у Європі, 1966. Т. 5. С. 1711.

1897 р. сприяв створенню Всеукраїнської спільної організації та громадсько-політичної спілки, заснував видавництво «Вік». Першим написав ґрунтовну біографію Тараса Шевченка у двох томах, написав слова до церковного гімну «Молитва за Україну» (музика Миколи Лисенка, відомими є кілька аранжувань, зокрема О. Кошиця). Помер 12.12.1900 р., похований на Байковому цвинтарі.

Молитва за Україну

(редакція О. Кошиця)

Боже великий, єдиний,
Нам Україну храни,
Волі і світу промінням
Ти її осіни.

Світлом науки і знання
Нас, дітей, просвіти,
В чистій любові до краю,
Ти нас, Боже, зрости.

Молимося, Боже єдиний,
Нам Україну храни,
Всі свої ласки-щедроти
Ти на люд наш зверни.

Дай йому волю, дай йому долю,
Дай доброго світу,
Щастя дай, Боже, народу
І многая, многая літа.

Єлизавета Милорадович (12.01.1832–27.02.1890) походила з давніх козацько-старшинських родів Скоропадських і Тарнавських, рідна тітка Павла Скоропадського. Народилася у палаці Качанівка Борзнянського повіту Чернігівської губернії. Провела дитинство у Тростянці Прилуцького повіту Полтавської губернії. У 17 років вийшла заміж за Лева Милорадовича, почесного попечителя Полтавської губернської гімназії. Започаткувала гурток «Полтавська громада». 1862 р. у газеті «Independent Belge» писали: «У Полтаві на зборах головує чарівна жінка. А обговорювали питання про... відокремлення Малоросії від Росії.

А новоствореною державою знову буде керувати гетьман, як за часів Мазепи...». Після 1863 р. Є. Милорадович пожертвувала гроші на «Просвіту» і журнал «Правда». Головна її роль у виникненні Літературного товариства імені Тараса Шевченка — вона внесла 20 тисяч австрійських крон. З 1878 р. була головою Полтавського філантропічного товариства. Заснувала за свої кошти школу у с. Рибці біля м. Полтави. Померла 27 лютого 1890 р. у м. Полтаві від серцевого нападу, похована на цвинтарі полтавського Хрестовоздвиженського монастиря².

Василь Симиренко (19.03.1835–14.12.1915) народився у селі Млієве Черкаського повіту Київської губернії. Батьки мали козацьке коріння, але були народжені в кріпацтві (мама Анастасія — з Яхненків). Хлопець навчався у вищому комерційному пансіоні у м. Москві, Петербурзькому технологічному інституті, стажувався в лабораторії Жана Бусенго (засновника агрономічної хімії), продовжив навчання у Паризькому інституті. 1861 р. отримав диплом інженера-технолога з цукроваріння. 1868 р. очолив правління торгового дому «Брати Яхненко і Симиренко». 1873 р. купив занедбану цукроварню в с. Сидорівка біля Корсуня. 1876 р. отримав привілей Російської імперії на випарний апарат власної конструкції. 1896 р. Департамент торгівлі і мануфактур видав В. Симиренку привілей № 26 на винахід «Способу раціональної прибавки відтоку під час варіння утфеля». Провідний підприємець у галузі цукроваріння Симиренко став одним з фундаторів Київського відділення Російського технічного товариства з цукроваріння, заснованого в січні 1871 р. Ще замолоду прийняв рішення, що десятину своїх статків буде віддавати на розвиток української культури: надавав підтримку Київській старій громаді, виданню газет «Рада», «Громадська думка», закордонним — «Україна Рундшау», «Рутенія Рев'ю»; фінансував журнал «Київська старина»; видав кодекс О. Кістяківського «Права, за яким судиться малоросійський народ»; фінансував декілька видань «Кобзаря»; допомагав М. Коцюбинському, М. Лисенку, Б. Грінченку, М. Драгоманову; на його кошти 1912 р. придбали будинок для Наукового товариства Шевченка у Львові. Нажите майно (приблизно 10 млн рублів) передав у власність Товариства допомоги українській літературі, мистецтву та науці. За словами Є. Чикаленка: «Найвидатніший, найщиріший українець з-поміж так званих буржуїв,

² Милорадович Єлизавета Іванівна // Вікіпедія. URL: https://uk.wikipedia.org/wiki/Милорадович_Єлизавета_Іванівна

який захоплювався справою не тільки до глибини своєї щирої душі, а й до глибини своєї кишені». А. Ніковський писав: «Це тип англійського міністра чи техніка з Америки, це виплод європейської чи якоїсь іншої, новітньої, тільки не нашої, не російської культури». Помер 01.12.1912 р., похований на Аскольдовій могилі у Києві.

Дмитро Пильчиків (7.11.1821–17.10.1893) народився, за одними даними, на Херсонщині, за іншими — в м. Полтаві, у міщанській сім'ї. На початку 1840-х років навчався на історико-філологічному факультеті Київського університету імені Святого Володимира який закінчив 1843 р. Якийсь час жив у м. Києві, дружив з Костомаровим, Кулішем, Шевченком, Білозерським, Маркевичем і пристав до Кирило-Мефодіївського товариства. У 1846–1864 рр. викладав у Полтавському кадетському корпусі, спочатку як викладач історії, а згодом як викладач політекономії та статистики. У 1860-х–1870-х роках брав участь у національно-демократичному русі, був членом і активним пропагандистом українофільства у Полтавській громаді. У 1870-х роках підтримував зв'язки з галицькими громадськими і культурними діячами. За словами О. Кониського, Пильчиків був людиною «живою, чуткою до всього доброго, з душею поетичною, з глибоким переконанням українським, з широкими поглядами політичними», «Не було тоді такої події громадсько-поступової, щоб біля неї не працював Пильчиков — коли не яко ініціатор, то яко робітник...». Улітку 1873 р. відвіз до Галичини гроші від Є. Милорадович на організацію Наукового товариства імені Шевченка. Пильчиков разом із друзями-«громадцями» брав участь у висадженні Шевченкового дуба в колишньому саду Гуссона на Павленківській околиці м. Полтави. Наприкінці життя мешкав у м. Харкові, де й помер 17.10.1893 р.

Відзначаючи 150-річчя від часу заснування Наукового товариства імені Шевченка, можемо акцентувати на тому, що першопочатківці заклали підґрунтя для розвою української культури і науки, створили умови для поширення наукової думки завдяки збірнику «Записки НТШ». Це дозволило через діяльність наукових секцій підготувати когорту науковців, що, зрештою, дало змогу згодом створити Українську академію наук³.

³ Шендеровський В. Вчені України у світовій науці. Київ : ВД «Простір», 2019. С. 376.

Сергій КОРНОВЕНКО

*доктор історичних наук, професор,
директор Науково-дослідного інституту
селянства та вивчення аграрної історії
Черкаського національного університету
імені Богдана Хмельницького*

Юлія ПАСІЧНА

*кандидат історичних наук, фахівець відділу аспірантури
Черкаського національного університету
імені Богдана Хмельницького*

СЕЛЯНСЬКІ РЕСПУБЛІКИ ПОЧАТКУ XX ст.: ПОТРЕБА ЕНЦИКЛОПЕДИЗАЦІЇ ЗНАНЬ¹

Повномасштабна війна, розпочата 24 лютого 2022 р. агресією РФ проти України, окрім військового, економічного, політичного тощо компонентів, має й інформаційно-ідеологічний складник. Для агресора він — важливий інструмент знищення життєво важливих інтелектуальних, духовних цінностей Українського народу як носія суверенітету і єдиного джерела влади в Україні.

Антидотом у протистоянні інформаційно-ідеологічному складнику країни-агресора є якісний український інформаційний загальнодоступний продукт, зокрема енциклопедичний, що стосується насамперед аграрної історії України.

У такому контексті актуальності набувають енциклопедичні статті, що стосуються селянського республікотворення: селянських республік періоду Української революції 1917–1921 рр. Вони є унікальним історичним феноменом, однією з форм суспільно-політичної організації селянства. Знання про них — деконструкція міфів ідеології країни-агресора.

Аналіз останніх публікацій. Попри актуальність зазначеної нами теми, в українському науково-історичному дискурсі спостерігаємо

¹ Статтю написано відповідно до держбюджетної теми «Соціокультурний простір України другої половини XIX — першої третини XX ст.: селянський світ» (номер державної реєстрації 0123U101600).

контроверсійні судження стосовно поняття «селянська республіка». Вони коливаються від спроб осмислення цього явища² до заперечення його існування³.

Зважаючи на таку ситуацію, автори статті ставлять за мету розкрити поняття «селянська республіка» стосовно до подій Української революції 1917–1921 рр., послугуючись власними попередніми напрацюваннями з цього питання.

Виклад основного матеріалу. Ми вважаємо за доцільне долучитися до обговорення, запропонувати академічно-енциклопедичне розуміння «селянської республіки». У перекладі з латини республіка (лат. *res publica*) — «спільна справа». Це поняття зустрічається в працях Аристотеля. Його філософ уживав для позначення держави. Так, у Стародавньому Римі до періоду імперії він позначав саму державу, відображаючи її суспільний сенс як «спільної справи». Термін «республіка» не завжди позначав реальну державну форму. Н. Макіавеллі послугувався ним для позначення державної форми, що була антитезою єдиновладдю. Такі визначення, як «антична республіка», «феодальна республіка» тощо є сучасними і мають суто наукове походження. До кінця 18 ст. термін «республіка» як офіційна назва тієї чи іншої держави не вживався. У сучасних умовах «республіка» є компонентом офіційної назви держави. Часто «республіками» називали територіальні утворення⁴. Енциклопедичний словник із державного управління поняття «республіка» розкриває як форму державного правління, за якого всі інші органи влади обираються або формуються на певний

² Герасименко О. В. Спроба створення «селянських республік» на Слобожанщині в роки першої революції 1905–1907 рр. // Український селянин. 2017. Вип. 17. С. 33; Губський С. Селянські республіки на Миколаївщині під час революції 1917–1920 років // Українознавство. 2015. № 4. С. 76–93; Корновенко С. Селянські республіки початку XX ст. як вияв селянської революційності в Україні // Український селянин. 2017. Вип. 18. С. 24–36; Корновенко С., Берестовий А., Компанієць О., П'янзін С., Щербаков М. Селянське республікотворення періоду Української революції 1917–1921 рр. Черкаси, 2019. 220 с.; Котляр Ю. В. Селянські республіки Півдня України: до проблеми державотворення. URL: <https://lib.chmnu.edu.ua/pdf/naukpraci/politics/2007/69-56-4.pdf>

³ Легоняк Б. І повів вогонь новий з Холодного Яру // Залізнякаві читання: матеріали Другої учнівської наукової краєзнавчої конференції, с. Медведівка, 21 трав. 2010 р. Черкаси : Чабаненко Ю., 2010. С. 24.

⁴ Шаповал В. М. Республіка // Інститут історії України НАН України. URL: <http://www.history.org.ua/?termin=Respublika>

строк загальнонаціональними представницькими установами, а громадяни мають особисті й політичні права⁵.

На підставі аналізу історичних джерел, подій селянської революції, вважаємо за доречне послуговуватися поняттям «селянська республіка». Його ми розуміємо як форму суспільно-політичної та громадської самоорганізації селян, об'єднаних спільними духовно-культурними, суспільно-політичними і соціально-економічними цінностями/ідеалами для вирішення спільних духовно-культурних, суспільно-політичних, соціально-економічних питань. Ключовим для розуміння поняття «селянська республіка» є спільна справа.

Селянські республіки початку ХХ ст. не мали всіх тих критеріїв, якими сучасна наука наділяє це явище. Це, на нашу думку, цілком природно і об'єктивно, але не позбавляє підстав селянські утворення початку ХХ ст., про які йдеться, ідентифікувати як селянські республіки. Аргументом на користь цієї нашої думки є те, що селянська республіка як суспільно-політичне утворення мала ряд принципових і класичних ознак, властивих такій формі утворень. Ними насамперед були такі: антитеза єдиновладдю, виборність керівного складу, наявність законодавчих і виконавчих інститутів, демократизм у селянському розумінні у вирішенні спільних справ, територіальні межі, збройні формування тощо. Залежно від ступеню організованості перелік міг різнитися, як і якість цих критеріїв. Селянська республіка початку ХХ ст. більшою мірою співвідноситься з «військовою демократією», аніж сучасним республіканізмом. Історично-традиційним і духовно-ідейним підґрунтям селянських республік початку ХХ ст. є цінності Запорізької Січі, а також попередніх періодів українського державотворення.

Як соціокультурне, цілісне історичне явище селянська республіка була результатом селянської революції, виявом селянської революційності, селянського бунту⁶, реалізацією політичної програми селянства. Вона переконливо засвідчила появу на тогочасній історичній

⁵ Енциклопедичний словник з державного управління / Уклад.: Ю. П. Сурмін, В. Д. Бакуменко, А. М. Міхненко та ін.; за ред. Ю. В. Ковбасюка, В. П. Трошинського, Ю. П. Сурміна. Київ : НАДУ, 2010. С. 617.

⁶ Корновенко С. В. Суб'єктний складник аграрного питання як одна з передумов Української революції 1917–1921 рр. // Український історичний журнал. 2017. № 4. С. 83–94.

арені нового Актора — селянина. Це був новий тир селянина – селянин-ідеоман. Тобто селянин, схвильований ідеями⁷. Ідейне поле селянина-ідеомана — це домінанта «Ідеї Землі». Вона усвідомлювалася і розумілася як «єдина Надія». Отже, на авансцену історії вийшов новий селянин — селянин доби революції з революційними гаслами.

В історії селянського республікотворення розрізняємо два взаємопов'язані періоди: 1) 1905–1907 рр.; 2) 1917 — перша половина 1920-х рр. Критеріями для їх виокремлення є такі: по-перше, етапи розгортання селянської революції; по-друге, ступінь розвитку селянської революційності; по-третє, причини виникнення селянських республік; по-четверте, особливості їх існування; по-п'яте, загальноісторичний перебіг подій.

Причиною появи селянських республік на початку ХХ ст. стала суспільно-політична, революційна активність селянства, яка була первинною і носила природний характер⁸. Каталізатором такої активності стало селянське самоврядування. Феноменальність селянських республік як вияву революційності селянства у 1905–1907 рр. полягає у такому. По-перше, вони засвідчили, що відбулася «революція в розумі» землеробів. Селянська революція носила, окрім іншого, й політичний характер. Вона не обмежилася соціально-економічним змістом, як про це йшлося в історіографічній традиції. По-друге, перехід влади до селян відбувався безкровно. По-третє, селянські республіки стали першим досвідом реальної політичної боротьби селян. У такий спосіб селянство заявило про себе як про повноправного активного суб'єкта тогочасного російського імперського соціокультурного організму. По-четверте, селянство продемонструвало здатність швидко вчитися політичному досвіду, ефективно управляти, що було неочікуваним як для революційного, так і для консервативного табору⁹.

Розвиток селянської революції у 1917–1921 рр. мав такі особливості. По-перше, вона розвивалася за якісно інших суспільно-

⁷ Предметніше див. Конквест Р. Роздуми над сплюндрованим сторіччям. Київ : Основи, 2003. 371 с.

⁸ Дет. див.: Корновенко С. В., Герасименко О. В. Селянин-бунтар. Селянська революція в Україні 1902 – 1917 рр. Черкаси : Чабаненко Ю. А., 2017. 204 с.

⁹ Кудінов Д. Сумська селянська республіка у вітчизняній і зарубіжній історіографії // Часопис української історії. 2011. Вип. 21. С. 82–90.

політичних і соціально-економічних умов: падіння Російської імперії, припинення у 1918 р. Першої світової війни, радикалізації суспільних настроїв, політичної нестабільності, загострення соціально-економічних проблем, невирішеності аграрного питання. По-друге, селянська революція стала потужним і дієвим складником Української революції 1917–1921 рр. як багатовимірного, цілісного історичного та соціокультурного явища. По-третє, вона розвивалася за умов стрімкої зміни центральної влади з усіма правовими, суспільно-політичними і соціально-економічними наслідками, зумовленими цим. По-четверте, революційна активність селянства була на декілька порядків вищою за 1905–1907 рр. Трансформацій зазнала і політична культура селянства.

Наведені вище та інші особливості розгортання селянської революції у 1917–1921 рр. безпосередньо вплинули на причини утворення, характер, політичне забарвлення, чисельність, територію поширення, тривалість існування селянських республік тощо в означений період. Окрім причин і обставин, характерних для утворення селянських республік у 1905–1907 рр., додалися й нові: по-перше, якщо у 1905–1907 рр. у селянських республіках домінував концепт «pro», то у 1917–1921 рр. — «contra»; по-друге, у 1917–1921 рр. пріоритетним було самозбереження, локалізація з тим, щоб вижити не у лише надто мінливих суспільно-політичних обставинах, а і біологічно; по-третє, потужним фактором селянського республікотворення став селянський повстанський рух.

На формування селянських республік під час селянської революції у 1917–1921 рр. впливали і суб'єктивні чинники: по-перше, вони виникали не лише з метою самооборони, захисту власної праці, а і для «слави парубоцької», грабунку навколишніх сіл сусідів, слабких державних установ чи знесилених військових частин; по-друге, власне селянське розуміння розпорядчих документів очільників революції¹⁰.

Особливість полягала ще в одному. Так, якщо у 1905–1907 рр. селянські республіки мали однакове політичне забарвлення, то 1917–1921 рр. мала місце строкатість політичного забарвлення.

¹⁰ Митрофаненко Ю. С. Феномен «множинної суверенності» революційної доби 1917–1920 рр. у контексті процесів національного державотворення. URL: <http://timso.koipro.kr.ua/blogs/index.php/Mitrofanenko/1918-1922>.

1917–1921 рр. значно зросла чисельність селянських республік. Так, якщо 1905–1907 рр. у Наддніпрянській Україні існувало шість селянських республік, то 1917–1921 рр. — двадцять сім. Розширилися територіальні межі, на яких виникали селянські республіки. Так, якщо у 1905–1907 рр. епіцентр селянського республікотворення розташовувався на Лівобережній Україні, то 1917–1921 рр. — вся територія України.

Таким чином, феноменом селянської революції, розпочатої селянами Полтавської й Харківської губерній 1902 р., стали селянські республіки. Є достатньо підстав розуміти їх як соціокультурне, цілісне історичне явище, що у своїй еволюції пройшло два етапи: перший — 1905–1907 рр., другий — 1917 — перша половина 1920-х рр. За своєю сутністю селянські республіки — форма суспільно-політичної та громадської самоорганізації селян, об'єднаних спільними духовно-культурними, суспільно-політичними і соціально-економічними цінностями/ідеалами для вирішення спільних духовно-культурних, суспільно-політичних, соціально-економічних питань. Ключовим для розуміння поняття «селянська республіка» є спільна справа. Селянська республіка як суспільно-політичне утворення мала ряд принципів і класичних ознак, властивих такій формі утворень. Ними насамперед були такі: антитеза єдиновладдю, виборність керівного складу, наявність законодавчих і виконавчих інститутів, демократизм у селянському розумінні у вирішенні спільних справ, територіальні межі, збройні формування тощо. Залежно від ступеню організованості перелік міг різнитися, як і якість цих критеріїв. Попри трансформації в еволюції селянських республік 1905–1907 рр. і 1917–1921 рр., спільним було джерело влади у цих утвореннях — селянство. На обох етапах розвитку селянських республік вони були формою виявлення селянської революційності, суспільно-політичної та громадської самоорганізації селянства, уособлювали спільні селянські цінності та ідеали, відображали політичну культуру і політичну програму селян. Їх виникнення, недовготривале існування, унікальна роль у революційних процесах початку XX ст. переконливо засвідчили появу на тогочасній історичній арені нового активного суб'єкта історії — селянина.

Дмитро ЛАНДЕ
доктор технічних наук, професор,
завідувач кафедри Інформаційної безпеки
КПІ ім. Ігоря Сікорського

ФОРМУВАННЯ МОДЕЛЕЙ ПРЕДМЕТНИХ ОБЛАСТЕЙ НА ОСНОВІ ГЕНЕРАТИВНОГО ШТУЧНОГО ІНТЕЛЕКТУ

У сучасному світі з поширенням Інтернету традиційні енциклопедії зазнали змін у своєму місці та ролі. Інтернет надає широкий доступ до інформації, що дозволяє швидко знайти відповіді на різноманітні запитання, достовірність, надійність яких інколи сумнівна. Разом з цим може виникнути питання: «А чи не застаріла форма представлення інформації в традиційних енциклопедіях у той час, коли люди найчастіше для отримання довідкової інформації, знань звертаються до Інтернету, коли є пошукові системи в мережі, коли є прямі відповіді чат-ботів?». Що можна було б запропонувати для широкого використання точних енциклопедичних знань? Яка має бути форма сучасних енциклопедій в мережевому середовищі? Відповідь мабуть, полягає в застосуванні методів семантичного пошуку¹ й організації інтерактивних моделей предметних областей.

Сьогодні проходить чергова технологічна революція — LLM (від англ. — Large Language Model — великі мовні моделі), такі як GPT (від англ. — Generative Pre-trained Transformer — генеративні попередньо навчені трансформери), також можуть генерувати текстовий контент, що наближається до людського стилю, але видає інколи неточну інформацію.

На цьому фоні традиційні енциклопедії мають свої переваги. Вони зазвичай базуються на перевірених та авторитетних джерелах, що забезпечує достовірність інформації. Крім того, вони часто мають структуровану організацію. Традиційні енциклопедії можуть бути

¹ Rogushina J., Gladun A. Development of domain thesaurus as a set of ontology concepts with use of semantic similarity and elements of combinatorial optimization // Journal of Problems in programming. 2021. № 2. P. 3–15.

корисними для глибокого тематичного дослідження, надаючи надійну та структуровану інформацію. У той же час, Інтернет та LLM можуть бути корисними для автономної обробки широкого спектру інформації. Ці моделі дійсно містять у собі найкращі лінгвістичні інструменти, засоби глибинного аналізу текстів. Традиційно такі моделі використовують у двох напрямках — розбору текстів, екстрагування, витягу головних сутностей та генерування нових текстів². У цій роботі розглядається застосування саме першого напрямку для мережевого представлення моделей предметних областей, так званих мап посилань на сутності, достовірний зміст яких наведено в енциклопедичних виданнях.

Метою роботи є представлення нових можливостей обробки енциклопедичної інформації із застосуванням систем генеративного штучного інтелекту, зокрема ChatGPT, для вирішення задач семантичного індексування, аналізу, пошуку та візуалізації, що дозволяє розглядати такі системи як корисний інструмент для аналізу документів, формування моделей предметних галузей.

Методологія побудови моделей предметних областей. Мережевий аналіз є важливим підходом для розуміння зв'язків між сутностями, виявлення прихованих зв'язків між ними, що може допомогти в дослідженні предметної області. Для мережевого аналізу та візуалізації в поєднанні з системами типу ChatGPT (<https://chat.openai.com/>) можуть використовуватися сучасні інструменти (Neo4j³ та Gephi)⁴. При використанні подібних інструментів для аналізу та візуалізації мережевих структур перед аналітиками постають дві проблеми: необхідність встановлення програм, що не завжди можливо, особливо в умовах обмежень на встановлення стороннього програмного забезпечення; необхідність вникнути в особливості функціонування цих систем і розібратися з десятками параметрів, режимами укладання графів, кластеризації тощо.

Для вирішення проблеми на основі бібліотеки системи GrahViz розроблено програму, яка стала основою сервісу CSV2Graph, доступного

² Robinson I., Webber J., Eifrem E. Graph Databases. Sebastopol : O'Reilly Media, 2013. 224 p.

³ Lande D., Strashnoy L. GPT Semantic Networking: A Dream of the Semantic Web The Time is Now. Kyiv : Engineering, 2023. 168 p.

⁴ Cherven K. Mastering Gephi Network Visualization. Birmingham : Packt Publishing, 2015. 357 p.

наразі в Інтернет за адресою <https://bigsearch.space/uli.html>. Цей сервіс забезпечує первинний аналіз і відображення графів, інформація про які відповідає формату CSV (від англ. comma-separated values — значення, розділені комою), кожен запис якого є назвою пари сутностей.

Найчастіше при використанні генеративних систем штучного інтелекту сутності або пари сутностей (а саме це потребується при побудові мереж) можна витягувалися безпосередньо з навченої моделі системи. Такий підхід є досить універсальним, особливо якщо ви використовуєте декілька систем LLM для вилучення сутностей одночасно, однак існує ряд обмежень, серед яких: актуалізація моделі системи типу LLM не завжди відбувається в реальному часі, тому фактичні сутності можуть не потрапити в сферу розгляду, відповідно, і в модель предметної області. Користувача можуть зацікавити сутності з документації, які також можуть не охоплюватися при навчанні моделі; користувача може не цікавити інформація, представлена будь де, крім визначеного джерела, зокрема енциклопедії.

У цих випадках має сенс вставляти власні документи в запити до систем типу LLM (промпти). Якщо довжина якогось документа перевищує обмеження, його можна фрагментувати та використовувати різні фрагменти послідовно у підказках, об'єднуючи відповіді систем для створення спільної мережі.

Промпт для виявлення пар сутностей на основі окремого текстового документа, фрагмент якого може мати такий вигляд:

→Виведіть із тексту 20 пар найбільш пов'язаних сутностей. Кожна сутність має бути описана не більше ніж 3 словами. Формат виведення: “сутність 1; сутність 2”. Кожна пара відображається в новому рядку. Текст: Права людини — комплекс природних і непорушних свобод і юридичних можливостей, що обумовлені фактом існування людини в цивілізованому суспільстві; іманентні можливості людини поводитися відповідно до своїх свідомих волевиявлень та робити все, що не заборонено законом і не спричиняє невинуватної шкоди правам і свободі інших людей...

Система генеративного штучного інтелекту може видати відповідь:

1. Права людини; свободи	11. Звуження прав; процедура
2. Невід’ємні права; природні права	12. Реальна можливість; само-реалізація
3. Державна гарантія; основні права	13. Обов’язок влади; порушення
4. Загальновизнані права; гідність	14. Заходи попередження; захист прав
5. Головні механізми; захист прав	15. Відновлення прав; відшкодування
6. Ратифікація Україною; європейська конвенція	16. Гарантії визначають; спрямованість діяльності
7. Право на справедливий суд; Європейський суд	17. Основні права; політичні права
8. Права і свободи; законодавство	18. Матеріальні засоби; юридичні засоби
9. Особисті права; громадянські права	19. Норми Конвенції; Конституція України
10. Юридичне визначення; свобода	20. Порядок реалізації; порушення прав

Такого типу відповіді можуть слугувати інформаційною основою для побудови графових структур — моделей предметних областей, які одночасно є мапами посилань, тому що кожний вузол і кожний зв’язок цієї мережі містить гіперпосилання на відповідні запити до пошукових систем. Кожне екстраговане поняття може розглядатись як вузол мережі. З подібним промтом можна звернутися до декількох систем штучного інтелекту, серед яких вже згаданий ChatGPT, Bard (<https://bard.google.com/chat>), GPT Free (<https://gptfree.co>) тощо. Після отримання відповідей від різних систем їх можна поєднати, при цьому реалізується концепція «рою віртуальних агентів», якими виступають такі системи.

На Рис. 1 як приклад показано результат — фрагмент мережі предметної області «Права людини», який було сформовано на базі

A mind map centered on "ПРАВА ЛЮДИНИ" (Human Rights). The main branches include:

- ПРАВА ЛЮДИНИ** (Human Rights)
 - ПРИРОДНІ ПРАВА (Natural Rights)
 - ПРАВОВІ СИСТЕМИ (Legal Systems)
 - ВЕРХОВЕНСТВО ПРАВА (Supremacy of Law)
 - ВЕРХОВЕНСТВО ЗАКОНУ (Supremacy of the Law)
 - СУДОЧИНСТВО (Judiciary)
 - ЗАХИСТ (Protection)
 - МІЖНАРОДНІ ДОГОВОРИ (International Agreements)
 - СЬОГОДІШНЯ ОБМЕЖОВАЛЬНИМИ ЗАХОДАМИ (Current Restrictive Measures)
 - СЬОГОДІШНЯ ОБМЕЖОВАЛЬНИМИ ЗАХОДАМИ (Current Restrictive Measures)
 - НЕВІДСАНІ ПРАВА (Unknown Rights)
 - ГАРАНТІЇ (Guarantees)
 - ПІДКЛАДАННЯ ОБОВ'ЯЗКУ (Assumption of Obligation)
 - МІЖНАРОДНІ НОРМАТИВНІ АКТИ (International Normative Acts)
 - ДОТРИМУВАТИСЯ ВИМОГ (Compliance with Requirements)
 - ДЕРЖАВА (State)
 - НЕВІДСАНІ ПРАВА (Unknown Rights)
 - КОНВЕНЦІЯ ПРО ЗАХИСТ ПРАВ ЛЮДИНИ ТА ОСНОВНИХ СВОБОД (Convention on the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms)
 - МАЛОЗНАЧНІ СПОРИ (Minor Disputes)
 - ЗАКОННІСТЬ ТА ПРОЗОРІСТЬ (Legality and Transparency)
 - ЛЮДИНА (Person)
 - ПРАВА (Rights)

Найвагомішими вузлами побудованої семантичної мережі виявилися такі сутності: «ПРАВА ЛЮДИНИ», «СУД», «ЗАКОННІСТЬ», «ВЕРХОВЕНСТВО ПРАВА», «ПРАВНИЧА ДОПОМОГА», «ОСНОВНІ ЗАСАДИ СУДОЧИНСТВА», «СУДОЧИНСТВО», «КОНСТИТУЦІЯ УКРАЇНИ», «ПРАВА І СВОБОДИ», «ЗАХИСТ ПРАВ», «ВЕРХОВЕНСТВО ЗАКОНУ», «АДВОКАТ», «ГАРАНТІЇ», «ЮРИДИЧНА ДОПОМОГА», «СПРАВЕДЛИВІСТЬ», «ВІДШКОДУВАННЯ».

— зручному доступу до інформації — мапа посилань робить навігацію по концептах та знаннях більш інтуїтивною, що полегшує людям знаходити потрібну інформацію швидше і ефективніше;

— мережа сутностей може допомогти в структуруванні та візуалізації знань, роблячи їх більш зрозумілими для користувачів;

— мапа посилань дозволяє встановлювати зв'язки між різними сутностями і темами, допомагаючи користувачам легше розуміти, як різні інформаційні частини взаємодіють між собою;

— мережа предметної області може бути важливим інструментом для освіти, дозволяючи здобувачам освіти швидше знаходити відповіді на свої питання і збагачувати свої знання;

— мапа посилань може стати важливим інструментом для поширення знань серед широкої аудиторії, надаючи зручний доступ до енциклопедичної інформації та сприяючи її поширенню.

Усі ці аспекти можуть сприяти покращенню доступу до енциклопедичних знань та підвищенню рівня освіченості серед людей.

ПОСЕЛЕННЯ-ГІГАНТ ТРИПІЛЬСЬКОЇ КУЛЬТУРИ ТАЛЬЯНКИ

Нині культурна спадщина України як ніколи гостро потребує захисту, дослідження, популяризації та об'єктивного наукового аналізу. Натомість трипільська культура часто стає предметом міфів. Чи не найбільш дискусійною є проблематика трипільських поселень-гігантів, що між річками Південний Буг і Дніпро досягають колосальних розмірів у понад 200 га. Найвизначнішим з них є Тальянки — мегапоселення першої половини 4 тис. до н. е., між селами Тальянки та Леґезине Звенигородського району Черкаської області, що має максимальну для світового енеоліту площу в 335 га.

Історіографічну базу складають передусім праці археологів-практиків, котрі багато років досліджували Тальянки: старшого покоління (В. Круц¹, С. Рижов та інші) і молодшого (О. Корвін-Піотровський², Е. Овчинников, Д. Черновол³ тощо). Результати їхньої роботи представлені в т. ч. в англомовних збірниках⁴. Закордонні дослідники (Дж. Чапман⁵ і Т. Харпер⁶) теж тією чи іншою мірою висвітлюють проблематику Тальянок. Торкаються її й вітчизняні трипіллезнавці, які

¹ Круц В. А., Корвин-Піотровский А. Г., Рыжов С. Н. и др. Исследование поселений-гигантов трипольской культуры в 2002–2004 гг. Киев : Институт археологии НАН Украины, 2005. 140 с.

² Корвін-Піотровський О. Г., Овчинников Е. В., Черновол Д. К. та ін. Комплекс «сім'я гоначаря» на трипільському поселенні-гіганті Тальянки // І Всеукраїнський археологічний з'їзд : матеріали роботи (Ніжин, 23–25 листопада 2018 р.). Київ : ІА НАНУ, 2019. С. 243–262.

³ Черновол Д. К. Інтер'єр будівель трипільської культури : дис. ... канд. іст. наук (доктора філософії) : 07.00.04. Київ, 2019. 347 с.

⁴ The Tripolye culture giant-settlements in Ukraine: formation, development and decline / / Ed. by F. Menotti, A. Korvin-Piotrovskiy. Exeter : Short Run Press, 2012. 264 p.

⁵ Chapman J., Videiko M., Hale D. et al. The Second Phase of the Trypillia Mega-Site Methodological Revolution: A New Research Agenda // European Journal of Archaeology. 2014. Vol. 17. № 3. P. 369–406.

⁶ Харпер Т. К. К проблеме размеров поселения у с. Тальянки. URL: <http://www.personal.psu.edu/users/t/k/tkh130/Harper2012rus.pdf>

фокусуються на інших мегапоселеннях (Н. Бурдо⁷, М. Відейко⁸), а також суміжних галузях науки (Г. Пашкевич⁹). Приділена увага даній темі також в узагальнювальних працях про трипільську культуру¹⁰.

Робота заснована на принципах історизму, об'єктивності, системності, альтернативності, комплексності. Провідними методами є аналітико-синтетичний, структурно-функціональний аналіз, порівняльно-історичний, проблемно-хронологічний. Як допоміжні застосовувалися історико-типологічний і статистичний методи.

Поселення-гігант трипільської культури — Тальянки, розташоване у Звенигородському районі Черкаської області, в Буго-Дніпровському міжріччі й датується 38 ст. до н. е. (етап СІ Трипілля), охоплюючи площу в 335 га, найбільшу у світі на той час. Воно було відкрите, поруч із низкою інших мегапоселень, у 1964, завдяки аерофотозйомці К. Шишкіна. У 1981 Інститутом археології АН УРСР була організована Трипільська археологічна експедиція у складі 4 загонів, кожен з яких вивчав відповідне поселення: Майданецьке, Тальянківське, Веселокутське та Доброводське. За 10 років безперервної роботи в Тальянках під проводом В. Круца, розкопали 18 жител, провели геомагнітне знімкування (у 1983–1986; цим займався В. Дудкін), чим підтвердили концентричну та частково вуличну (у північно-західній і південно-східній частинах) забудову й одночасність існування більшості споруд. Співробітники Тальянківського загону також проводили збір підйомного матеріалу, шурфування й розвідкові розкопки на багатьох сусідніх поселеннях. Це допомогло В. Збеновичу виконати археомагнітне датування, а С. Рижову — розробити відносну хронологію трипільської культури за орнаментациєю й формами кераміки¹¹.

⁷ Бурдо Н. Б. Реконструкция жилищ и поселений трипольской культуры: от рисунков В. Хвойки до 3D-моделирования // Археология и древняя история Украины. 2011. № 5. С. 38–52.

⁸ Відейко М. Ю. Попередній звіт. Київ : [б. в.], 2016. 62 с. В пошуках трипільських протоміст : в 2 ч. Київ : [б. в.], 2014. Ч. 1. 2014. 158 с.

⁹ Пашкевич Г. О., Відейко М. Ю. Палеоентоботанічні матеріали з пам'яток трипільської культури в Україні. Ужгород : Видавництво «ФОРМ Сабов А. М.», 2020. 76 с.

¹⁰ Мицик В. Ф. Священна країна хліборобів: Міста й селища трипільської цивілізації у міжріччі Південного Бугу і Дніпра та околиць. Київ : Такі справи: Унів. вид-во «Пульсари», 2006. 264 с

¹¹ Відейко М. Ю. В пошуках трипільських протоміст : в 2 ч. Київ : [б. в.], 2014. Ч. 1. С. 87–89.

Крім того, це дозволило виділити локальні групи трипільської культури, зокрема томашівську, до якої зараховують і Тальянки, та їхні часово-просторові співвідношення¹².

У буремні 1990-ті роки дослідження довелося мінімізувати, а державне фінансування припинилося, хоч у 1993 р. і провели масштабні заходи з нагоди сторіччя відкриття трипільської культури¹³. 1994 р. продовжували працювати лише в Тальянках, але в 1995–1997 рр. і тут усе завмерло. Обмежені розкопки поновилися в 1998–2000 рр. за підтримки Києво-Могилянської академії. Відтоді Тальянківський загін, що залишився один, перебрав назву Трипільської експедиції на себе. У 2001 р. її очолив О. Корвін-Піотровський, а фінансування взяв на себе науковий благодійний фонд «Search Foundation» під керівництвом Б. Коста¹⁴.

Станом на 2023 р. на поселенні Тальянки розкопано вже 57 жител. Це дозволяє досить предметно говорити про їхній інтер'єр, хоча не припиняє дискусії про одно- чи двоповерховість будівель трипільців. Ґрунтовно вивчено керамічний комплекс і глиняну пластику. Надзвичайно важливими були розкопки в 2001–2004 р. великої ями-котловану між рядами жител, що початково використовувалась для замішування глини, а згодом стала сміттевою¹⁵.

У 2003 р. у Тальянках було проведено першу за десятиріччя міжнародну конференцію. З 2002 р. невіддільним від Трипільської експедиції став Державний історико-культурний заповідник «Трипільська культура» та музей у с. Легедзине, очолені В. Чабанюком¹⁶.

З новою інтенсивністю, дискусії продовжилися після сучасного магнітного знімкування ряду поселень, зокрема Тальянок, спільно з Римсько-Германською комісією Кільського університету в 2011–2012 рр. Завдяки цьому було створено точні плани, якими послугову-

¹² The Tripolye culture giant-settlements in Ukraine: formation, development and decline / Ed. by F. Menotti, A. Korvin-Piotrovskiy. Exeter : Short Run Press, 2012. P. 88–90.

¹³ В пошуках трипільських протоміст : в 2 ч. Київ : [б. в.], 2014. Ч. 1. С. 100.

¹⁴ Там само. С. 107.

¹⁵ Круц В. А., Корвин-Піотровський А. Г., Рыжов С. Н. и др. Исследование поселений-гигантов трипольской культуры в 2002–2004 гг. Киев : Институт археологии НАН Украины, 2005. С. 17–23

¹⁶ Бурдо Н. Б. Реконструкция жилищ и поселений трипольской культуры: от рисунков В. Хвойки до 3D-моделирования // Археология и древняя история Украины. 2011. № 5. С. 46.

ються нині при розкопках і розрахунках¹⁷. На них, крім звичних спалених жител, помітні чимало нових об'єктів, відзначених різним типом магнітних аномалій: неспалені та частково спалені житла, так звані мегаструктури (будівлі площею понад 100 м²), господарські ями та лінії з них, рови, стежки, палеоканали, горни тощо¹⁸.

Саме відкриття вертикальних багатоканальних горнів стало найвидатнішим досягненням в останні роки. В Тальянках у 2011–2017 рр. досліджувався комплекс із 5 житлових будівель, 3 горнів і ще однієї ями-котловану, що отримав назву «Сім'я гончаря» й дозволив зробити чимало висновків і гіпотез не тільки щодо матеріальної культури й господарства трипільців, а й про економіку та демографію поселення¹⁹. У 2018–2023 рр. також було розкопано комплекс «Сім'я гончаря 2» із 5 жител, горна та 2 котлованів.

Новітні геомагнітні плани сприяли уточненню площі поселень-гігантів. Відповідні розрахунки були проведені О. Дяченком та американцем Т. Харпером. Перший узяв за основу формулу площі овалу, а не прямокутника, тому отримав менші результати: не 450 га, як вважалося раніше, а 340 га для Тальянок. Т. Харпер натомість запропонував накласти геомагнітні, топографічні плани й супутниковий знімок, провести низку вимірювань і визначити середнє значення. Для Тальянок таким чином було отримане число в 335 га, що поряд із демографічними розрахунками В. Круца (одночасно могло бути заселено 78 % жител) дає максимальну кількість населення в 11 тис. осіб²⁰. Крім того, якщо раніше вважалося, що Тальянки мали 2700 споруд, то нині це число зросло до 2900, що свідчить про дещо щільнішу забудову.

Характеризуючи комплекс матеріальної культури трипільців із поселення Тальянки, слід зупинитися на «майданчиках» («площад-

¹⁷ Відейко М. Ю. Попередній звіт. Київ : [б. в.], 2016. С. 23–24.

¹⁸ Chapman J., Videiko M., Hale D. et al. The Second Phase of the Trypillia Mega-Site Methodological Revolution: A New Research Agenda // *European Journal of Archaeology*. 2014. Vol. 17. № 3. P. 379–384.

¹⁹ Корвін-Піотровський О. Г., Овчинников Е. В., Черновол Д. К. та ін. Комплекс «сім'я гончаря» на трипільському поселенні-гіганті Тальянки // *І Всеукраїнський археологічний з'їзд: матеріали роботи* (Ніжин, 23–25 листопада 2018 р.). Київ : Інститут археології НАН України, 2019. С. 243–262.

²⁰ Харпер Т. К. К проблеме размеров поселения у с. Тальянки. URL: <http://www.personal.psu.edu/users/t/k/tkh130/Harper2012rus.pdf>

ках»), що нині найчастіше вважаються рештками спалених глиняних двоповерхових жител із дерев'яним каркасом. Інтер'єр другого поверху реконструюється так: вхідна частина з «коритом» і зернотерками; поріг, що веде в житлову частину з піччю праворуч, подіумом при лівій стіні, вівтарем при торцевій, іноді з однією чи кількома вимостками. Перший поверх, очевидно, був господарським із підвищеннями, «коритами», зернотерками, вимостками, ямами, часом з ткацьким верстатом²¹.

У котлованах, господарських ямах і подекуди на «майданчиках» трапляються знахідки глиняної пластики, зокрема моделі жител. Особливо цінними є відкриті моделі, де виліплено всі елементи інтер'єру²². Крім того, виявляли також моделі саней, з чого випливає, що трипільці користувалися полозним транспортом. Проте наймасовішими є зоо- (зазвичай бики) та антропоморфна (майже виключно жінки) пластика, досить реалістична на цьому етапі розвитку культури, однак найчастіше ніби навмисно побита²³. Це дозволило припустити використання її в обрядах з імітаціями жертвоприношення, що в часи порівняно сприятливих кліматичних умов заміняли реальні людські жертви.

Найчастіше трапляються фрагменти кераміки й зрідка більш-менш цілі посудини. Як і повсюди в трипільській культурі, вони поділяються на тарні, кухонні, столові й ритуальні. Існували горщики, чаші, кубки, амфори, піфоси, кратери, кришки, миски, біконічні, сфероконічні та грушеподібні посудини тощо, особливістю яких була гострореберність і високі плічка. При цьому кухонної кераміки, прикрашеної монохромним чорним орнаментом, зовсім мало. Біхромних посудин теж мізерна кількість. Провідними типами орнаменту, виконаного чорною фарбою з білим контуром, є спіральний, листоподібний, тангентний і гребінцевий. Часто трапляються стилізовані зображення тварин і дерева життя. Натомість меандровий орнамент

²¹ Черновол Д. К. Інтер'єр будівель трипільської культури : дис. ... канд. іст. наук (доктора філософії) : 07.00.04. Київ, 2019. С. 118–121.

²² Бурдо Н. Б. Реконструкция жилищ и поселений трипольской культуры: от рисунков В. Хвойки до 3D-моделирования // Археология и древняя история Украины. 2011. № 5. С. 49–50.

²³ Крущ В. А., Корвин-Пиотровский А. Г., Рыжов С. Н. и др. Исследование поселений-гигантов трипольской культуры в 2002–2004 гг. Киев : Институт археологии НАН Украины, 2005. С. 26.

зустрічається рідко²⁴. Яскравою рисою трипільської кераміки є також біноклеподібні посудини, знайдені й у Тальянках. Д. Черновол припустив, що вони виконували роль барабанів у ритуалах із викликання дощу. У цілому керамічний комплекс свідчить про стандартизованість, виготовляли його масово, фактично за шаблонами.

Натомість знарядь праці в Тальянках майже не виявлено. Пояснюють це тим, що при спаленні поселення вони, як цінні й корисні предмети, здебільшого забиралися із жител, тому судити про них часто доводиться за знахідками в господарських ямах. Прикметно, що за весь час дослідження тут було знайдено лише один предмет із міді. Кременні знаряддя представлені шкребками та ножами з відщепів, вкладнями до серпів. Кістяними були тесла й проколки, роговими — мотики, кварцитовими — лощила. Присутні гранітні зернотерки з розтиральниками та глиняні грузила та прясла²⁵. Прикрас і зброї в Тальянках не виявляли.

Знахідки в Тальянках дозволяють з певною часткою умовності реконструювати господарство трипільців. На етапі СІ провідну роль уже відігравало землеробство. Відбитки колосків та залишки обгорілого насіння свідчать, що тут вирощувалися пшениця-однозернянка та двозернянка й вика (горошок). За палеоботанічними матеріалами з інших поселень вважається, що тут вирощували й решту типових для трипільської культури рослин: пшеницю-спельту, ячмінь голозерний і півчастий, просо, горох²⁶.

Система землеробства та спосіб обробітку ґрунту дискусійні. Дослідники припускають існування перелогової системи. Виявлення рогових і кам'яних мотик ніби свідчить про мотичне землеробство, проте проведені розрахунки й експерименти демонструють, що його продуктивності було б недостатньо. Тож нині набула поширення теорія про примітивне орне землеробство трипільців, а відсутність знахідок рал обґрунтовується виготовленням їх із деревини. Воли могли

²⁴ The Tripolye culture giant-settlements in Ukraine: formation, development and decline / Ed. by F. Menotti, A. Korvin-Piotrovskiy. Exeter : Short Run Press, 2012. P. 100–105.

²⁵ Крущ В. А., Корвин-Пиотровский А. Г., Рыжов С. Н. и др. Исследование поселений-гигантов трипольской культуры в 2002–2004 гг. Киев : Институт археологии НАН Украины, 2005. С. 26–27.

²⁶ Пашкевич Г. О., Відейко М. Ю. Палеоетноботанічні матеріали з пам'яток трипільської культури в Україні. Ужгород : Видавництво «ФОРМ Сабова А. М.», 2020. С. 57.

використовуватися в ролі тяглових тварин, адже в деяких фігурках є елементи, схожі на упряж²⁷.

Фрагменти кісток, що часто трапляються в господарських ямах, слугують для визначення складу стад свійських тварин у трипільців. Допомогає також і зооморфна пластика. При цьому за кількістю що першого, що другого виду знахідок переважає велика рогата худоба. Розводили ще й свиней, овець та кіз. Для їхнього приселищного випасу поруч мали існувати суттєві площі під пасовиська. З диких тварин полювали передусім на вепрів, оленів, бобрів²⁸.

Існує ще цілий комплекс питань, пов'язаний із вивченням поселення Тальянки й у цілому трипільської культури в Буго-Дніпровському міжріччі. Лише подальші польові дослідження можуть підтвердити чи спростувати різноманітні припущення, хоча чимало вже здобутої інформації потребує опрацювання й переосмислення.

Дослідження Тальянок, які тривають майже безперервно понад 40 років, фактично найважливіші та є постійним джерелом нових знахідок і знань (а звідси — реконструкцій, теорій тощо) про домобудування, матеріальний комплекс (у більшості його проявів), господарство, економіку та демографію, як у вузьких рамках томашівської локальної групи й етапу СІ, так й у ширших — поселень-гігантів і трипільської культури в цілому. Це унікальне за розмірами для світового енеоліту поселення трипільців спричинило жваві дискусії про шляхи розвитку аграрних суспільств і залишається однією з найважливіших тем української та загальноєвропейської археології.

²⁷ Відейко М. Ю. В пошуках трипільських протоміст : в 2 ч. Київ : [б. в.], 2014. Ч. 1. С. 73–75.

²⁸ Мицик В. Ф. Священна країна хліборобів: Міста й селища трипільської цивілізації у міжріччі Південного Бугу і Дніпра та околиць. Київ : Такі справи ; Пульсари, 2006. С. 77.

Лілія ЛУПАРЕНКО

*кандидат педагогічних наук,
завідувач відділу цифрової трансформації НАПН України
Інституту цифровізації освіти НАПН України*

Ольга ПІНЧУК

*кандидат педагогічних наук,
старший науковий співробітник,
заступник директора з науково-експериментальної роботи
Інституту цифровізації освіти НАПН України*

Олександр БУРОВ

*доктор технічних наук,
старший дослідник, провідний науковий співробітник
відділу цифрової трансформації НАПН України
Інституту цифровізації освіти НАПН України,
старший науковий співробітник Віденського університету*

«УКРАЇНСЬКА ЕЛЕКТРОННА ЕНЦИКЛОПЕДІЯ ОСВІТИ»: АРХІТЕКТУРНЕ РІШЕННЯ

Авторитетними джерелами знань з науково вивіреними і, водночас, доступними для широкої аудиторії відомостями, є веборієнтовані енциклопедичні видання, у процесі підготовки яких підтримуються високі стандарти добору, експертного оцінювання та редакційного опрацювання контенту. Переваги таких електронних ресурсів над класичними друкованими виданнями полягають у програмно реалізованій можливості додавання текстової, графічної, аудіо та відео інформації, об'єктів доповненої реальності, у побудові динамічної структури. Процес розроблення веборієнтованого енциклопедичного видання включає етап моделювання його структури, внутрішніх процесів та взаємодії визначених груп користувачів.

Для того, щоб визначитися з найкращим архітектурним рішенням, ми дослідили низку діючих вебвидань такого типу, а також наукові джерела, що їм присвячені. Зокрема, ядро контенту проектованої

*Електронної енциклопедії астрономії*¹ містить текстові дані паперової сербської енциклопедії астрономії 1985 р., оцифровані книги в галузі астрономії, фото астрономічних об'єктів, відповідні аудіо та відео. Використано платформу з відкритим кодом Flexible Extensible Digital Object Repository Architecture для керування репозиторіями цифрових об'єктів, що постачає базову архітектуру і дозволяє створювати різнопланові вебсистеми. Ідею редагування широкою спільнотою користувачів автори відкинули та передбачали залучення кваліфікованих фахівців до процесу підвищення якості контенту. Під час розроблення енциклопедичного ресурсу основними проблемами були: забезпечення комунікації користувачів, гнучкість зміни структури системи з часом, внесення великої кількості об'єктів, їх динамічне редагування та пов'язування між собою, безпека даних і формування групи фахівців (астрономів, програмістів, лінгвістів) для довгострокової підтримки проекту.

Перша версія *Вебєнциклопедії фізичних ефектів*² була реалізована на Delphi, не потребувала підключення до мережі, могла використовуватись для встановлення на ПК, надаючи користувачеві зручний інтерфейс, швидкий пошук та велику за обсягом інформацію. Програма містила систематизовані відомості про фізичні ефекти (визначення ефекту, пояснення, фізичні умови, параметри, технічні характеристики, посилання, формули), що супроводжувалась растровими зображеннями (різні плани, діаграми або графіки). Розділи енциклопедії утворювали ієрархічну структуру, а кожна стаття мала назву, ключові слова, автора, зафіксовану дату останнього оновлення та містила одну чи декілька вкладок. Вбудований інструментарій редагування бази даних дозволяв додавати, виправляти і замінювати контент. У подальшому це електронне видання стало вебсистемою, розробленою з використанням сучасних Java-технологій, кросплатформної технології програмування PHP і бази даних MySQL. Ресурс складався з адміністраторської і клієнтської частин,

¹ Zecevic T., Segan S., Segan D. Electronic encyclopedia of astronomy and localization problems // Publications of the Astronomical Observatory of Belgrade. 2006. Vol. 80. P. 211–217.

² Physical Effect // Encyclopedia. URL: <https://academic-accelerator.com/encyclopedia/physical-effect>

було використано архітектуру клієнт-сервер з Інтранет/Інтернет доступом.

*Енциклопедія історії іранської архітектури*³ привернула нашу увагу тим, що містить широкий спектр ресурсів і документів, а самі статті орієнтовані на експертів у цій галузі, а не на широку аудиторію. Інформаційна архітектура цієї енциклопедії передбачає три рівні: презентація знань, медіатор та семантичний портал⁴.

Програмне забезпечення, що підтримує портал *Енциклопедія ДНК елементів*⁵, має відкритий код і доступне для завантаження на GitHub. Інтерактивний інтерфейс користувача рубрикує контент відповідно до наукового проекту, організму, типу біологічного зразка та ін. Вивантажені набори даних постійно перевіряються і редагуються⁶, з огляду на що їм присвоюється статус: видалення, відкриття, архівування або заміна.

Енциклопедія південноафриканського мистецтва, культури та спадщини зацікавила нас тим, що реалізована як електронний ресурс на базі технології вікі. Враховуючи сприяння у соціальному онлайн співавторству архітектурою вікі, розробниками було передбачено суворий контроль за змістом редакторами і рецензентами цієї тематичної галузі.

Архітектура «*Української електронної енциклопедії освіти*» (далі УЕЕО) Інституту цифровізації освіти НАПН України — це розроблена структура веборієнтованого ресурсу, що включає визначення взаємодії компонентів інтерфейсу з внутрішніми процесами програми. В основі архітектурного рішення — ретельний аналіз щодо визначення структури, виконуваних функцій для кожного елементу та їхньої взаємодії. Нам вдалося створити чітку логічну структуру вебресурсу, знизити складність сприйняття системи внаслідок розмежування повноважень, спростити взаємодії між розробниками, отримати можливість надалі вносити зміни до програми, опрацювавши кон-

³ Iranarchpedia. URL: <https://iranarchpedia.ir>

⁴ Khazraee E., Moaddeli S., Sanjari A. et al. EIAH data model Semantic interoperability among distributed digital repositories // Aslib Proceedings. 2011. № 63 (1). P. 46–56. URL: <https://doi.org/10.1108/00012531111103777>

⁵ Encode // URL: <https://www.encodeproject.org/>

⁶ Luo Y., Hitz B., Gabdank I. et al. New developments on the Encyclopedia of DNA Elements (ENCODE) data portal // Nucleic Acids Research. 2020. № 48 (D1). P. D882–D889. URL: <https://doi.org/10.1093/nar/gkz1062>

кретні аспекти, не переробляючи все програмне забезпечення. Розроблена архітектура забезпечила гарантію того, що *UEEO* виконуватиме завдання та слідуватиме своєму призначенню⁷, визначеному під час початкових етапів розробки.

Архітектура *UEEO* реалізується на трьох рівнях: сервер, платформа MediaWiki, загальнодоступний вебсайт (рис. 1).

Проект *UEEO* розгорнутий на сервері Apache HTTP Server 2.4.38, на базі операційної системи Debian. Для збереження контенту та опрацювання запитів користувачів створено базу даних, що функціонує під управлінням СУБД MySQL. Для реалізації користувацького вебінтерфейсу та підтримки процесів управління контентом обрано платформу MediaWiki 1.39, що спроектована за допомогою PHP, JavaScript, HTML 5, CSS. При розробленні інтерфейсу використано фреймворк Bootstrap2, бібліотеки jQuery UI1.9.2, jQuery3.6.0, графічну бібліотеку D35.16.0 та включено сервіси Google AnalyticsGA4. Сайт інтегровано з Facebook, Telegram та YouTube.

Розширення функціональних можливостей платформи MediaWiki реалізується завдяки колекції плагінів, наданих розробниками та міжнародною спільнотою її користувачів.

Ми використали одну із запропонованих спільнотою розробників тем оформлення як основу, та розробили унікальний дизайн енциклопедичного ресурсу шляхом редагування програмного коду і каскадних таблиць стилів.

Ієрархія ролей користувачів MediaWiki (неавторизовані, авторизовані та автоматично підтверджені, боти, адміністратори та ін.) не задовольняє логіці редакційного процесу енциклопедичного видання. Тому в *UEEO* вибудовувана наступна система рівнів доступу

⁷ Биков В., Буров О., Лупаренко Л., Пінчук О., Яцишин А. Концептуальні засади створення «Української електронної енциклопедії освіти» // Фізико-математична освіта. 2022. № 36 (4) С. 7–15. URL: <https://doi.org/10.31110/2413-1571-2022-036-4-001>; Биков В., Лупаренко Л., Пінчук О. «Українська електронна енциклопедія освіти» як один з проєктів підтримки освітнього процесу // Українська енциклопедистика як складник інформаційного спротиву : колективна монографія / За ред. проф. А. М. Киридон. Київ : Державна наукова установа «Енциклопедичне видавництво», 2022. С. 132–145. URL: <https://lib.iitta.gov.ua/732893>; Пінчук О. П., Лупаренко Л. А. «Українська електронна енциклопедія освіти»: перші кроки реалізації проєкту // Українська енциклопедистика як складник інформаційного спротиву: Київ : Державна наукова установа «Енциклопедичне видавництво», / за ред. проф. А. М. Киридон. Київ, 2022. С. 20–25. URL: <https://lib.iitta.gov.ua/id/eprint/732895>

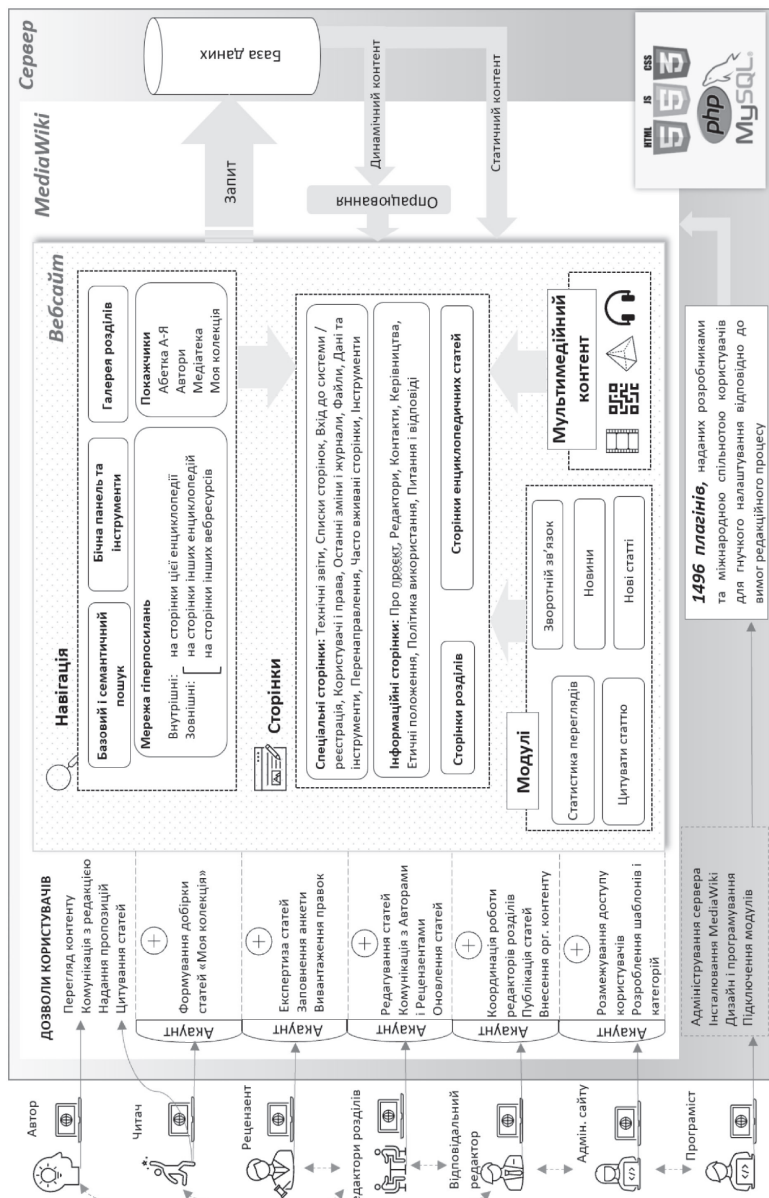

Рис. 1. Модель структури «Української електронної енциклопедії освіти»

користувачів: автори, читачі, рецензенти, редактори розділів, відповідальні редактори, адміністратори сайту, програмісти (системні адміністратори). Кожна роль вищого рівня включає функціонал попередніх груп. Таке налаштування реалізується шляхом прописування дозволів і прав у програмному коді MediaWiki, а бічна панель містить набір інструментів редагування та налаштувань, які доступні користувачам відповідно наданого рівня доступу.

Інструментарій навігації УЕЕО надає змогу користувачам здійснювати базовий пошук по контенту сайту за назвами статей. Встановлення же плагіну SemanticMediaWiki — розширений семантичний пошук за назвами і видами документів, авторами, повними текстами, ключовими словами, розділами, роками публікації та комбінаціями параметрів, заданих користувачем. Своєю чергою мережа гіперпосилань передбачає встановлення як внутрішніх, так і зовнішніх зв'язків контенту.

Для упорядкування контенту різного типу та більш оперативного доступу до нього передбачені такі покажчики, як: «Абетка А-Я»; «Автори»; «Медіатека»; «Моя колекція».

Створена розгалужена система сторінок, що включає такі їх види за призначенням. Спеціальні сторінки (Авторизація/реєстрація, Користувачі і права, Списки сторінок, Останні зміни і журнали, та ін.) — вбудовані функціональні сторінки, що постачаються з MediaWiki та призначені для виконання редакційних й адміністративних задач на сайті. Розробники можуть створювати нові спеціальні сторінки, попередньо визначивши дозвіл для певної групи користувачів. Інформаційні сторінки — містять матеріали для користувачів з підготовки статей, відповіді на типові запитання, відомості про редакторів, конфлікт інтересів та попередження плагіату, положення про відкритий доступ та ін. Сторінки тематичних розділів — натеper, нами актуалізовано дев'ять таких розділів: Освіта, Психологія, Наукова діяльність, Персоналії, Організації, Нормативна база, Видання, Заходи та події, Цифровізація освіти. Кожна стаття може одночасно належати декільком категоріям (тематичним розділам).

На сторінці енциклопедії передбачена можливість розміщувати зображення, фотогалереї, таблиці, відео, аудіо, графіки, діаграми, формули, програмний код, QR коди, цитати, вірші та ноти. А також

додавати PDF документи, сервіси Google (карти, календар, YouTube, книги, документи, форми), віртуальні музеї, 3D об'єкти, інтерактивні симуляції, тести, опитування, пости соцмереж, новини, що розміщені на сторонніх вебресурсах в мережі Інтернет.

Розробниками УЕЕО створено додаткові функціональні модулі, що не передбачені в пакеті MediaWiki: «Нові статті», «Новини», «Зворотній зв'язок», «Кількість переглядів» за місяцями і роками, а також «Цитувати статтю» за основними стилями оформлення бібліографічних описів.

На момент публікації цих матеріалів здійснено кодування і верстку бета-версії сайту *«Української електронної енциклопедії освіти»*, внесено тестовий контент, розроблено методичні матеріали з використання сайту. Найближчою перспективою є організація і проведення навчання відповідальних за тематичні розділи редакторів.

ІСТОРИКИ ПРО ОСОБЛИВОСТІ ПОХОВАЛЬНОГО ОБРЯДУ НОСІЇВ ЧЕРНЯХІВСЬКОЇ КУЛЬТУРИ

Черняхівська культура існувала на значній території. Відтак в її регіональних особливостях простежується вплив попередніх культур, зокрема взаємодія з римським світом. Найчіткіший вияв вони мають у поховальному обряді. Археологічні матеріали поховань прояснюють обряд і вірування носіїв черняхівської культури, а звідси дозволяють обґрунтовувати її складний етнічний склад і значення для подальшого розвитку українських земель, що назагал ще залишається недостатньо вивченою темою

Детальний опис поховальних комплексів черняхівців у своїх працях подає В. Тилищак¹. Етнос черняхівських племен Лісостепу досліджував, зокрема, І. Винокур². У спільній статті Р. Рейди, А. Гейка, С. Сапегіна³ висвітлюють питання поховання з «платою Харону» із Шишацького могильника. У статті Т. Рудична⁴ про антропологічний матеріал черняхівської культури з розкопок І. Герети описано традицію порушених поховань і її зв'язок із кельтськими ритуальними звичаями. Праця О. Петраускаса⁵ присвячена проблематиці часу появи

¹ Тилищак В. С. Вторинні поховання в черняхівській культурі (за матеріалами могильника Чернелів-Руський) // Від венедів до Русі : зб. наук. праць на пошану д. і. н., проф. Дениса Никодимовича Козака з нагоди його 70-ліття. Київ : Інститут археології НАН України, 2014. С. 153–162. Його ж. Інгумації Чернелево-Руського могильника черняхівської культури: особливості поховальних обрядів // Археологія і давня історія України. 2010. Вип. 4. С. 79–97.

² Винокур І. С. Етнос черняхівських племен Лісостепу // Проблеми походження та історичного розвитку слов'ян. Київ; Львів : РАС, 1997. С. 73–78.

³ Рейда Р. М., Гейко А. В., Сапегін С. В. Поховання з «платою Харону» з Шишацького могильника черняхівської культури // Археологія. 2014. № 1. С. 97–103.

⁴ Рудич Т. М. Антропологічний матеріал черняхівської культури з розкопок І. Герети // Археологія і давня історія України : зб. наук. пр. 2010. Вип. 2. С. 160–164.

⁵ Петраускас О. В. Час появи та деякі особливості розвитку трупопокладень із західною орієнтацією в черняхівській культурі (за даними могильників України) // Ostrogothica. Археологія Центральної і Східної Європи познеримського часу і Епохи великого переселення народів. Харків : Тимченко А. Н., 2009. С. 186–215.

та особливостей розвитку трупопокладень із західною орієнтацією в черняхівців.

Про етнос черняхівських племен Лісостепу можна судити з вірувань, що відображаються в поховальному обряді. Археологи знаходять матеріальні рештки, що засвідчують і язичницькі, і християнські елементи вірувань. Черняхівським могильникам був властивий біритуалізм (трупопокладення і трупоспалення). Біритуалізм у поховальній обрядовості населення 2–5 ст. н. е. свідчить про продовження місцевої слов'янської язичницької традиції тілоспалення. Появу тілопокладень можна трактувати із проникненням у регіон Лісостепу елементів християнства, а також впливом пізніх скіфів і сарматів. Матеріали могильників (Черняхів, Маслове, Косанове, Ружичанка, Раковець та інші) свідчать про домінування місцевого слов'янського населення. Водночас захоронення на могильниках типу Брест–Тришин–Дитиничі вказують і на присутність давнього германського (готського) етнічного елемента, а на півдні, у Причорномор'ї та Подунав'ї — фракійського, пізньоскіфського й сарматського.

При визначенні етносу тогочасного населення, неабияке значення серед пам'яток черняхівської культури Лісостепу мають язичницькі жертовники-капища з монументальними кам'яними антропоморфними ідолами. Ці пам'ятки, безпосередньо пов'язані з язичницькою релігією, є досить консервативними та яскраво відображають етнічні традиції черняхівських племен Лісостепу. Середньодністровська група черняхівської антропоморфної язичницької скульптури може розглядатися як типологічна й генетична підоснова пізнішої східнослов'янської антропоморфної скульптури середини й другої половини I тис. н. е. Цей генетичний і типологічний ряд завершується відомим Збручанським давньоруським ідолом 9–10 ст. Отже, матеріали черняхівських капищ-жертовників з антропоморфними язичницькими ідолами переконливо доводять слов'янську етнічну приналежність лісостепового населення Дністро-Дніпровського межиріччя 2–5 ст. н. е.

Як стверджує І. Винокур: «Вивчення вірувань та релігії довело, що вони значною мірою відображають ідеологію, світогляд лісостепового черняхівського населення першої половини I тис. н. е.»⁶.

⁶ Винокур І. С. Етнос черняхівських племен Лісостепу // Проблеми походження та історичного розвитку слов'ян. Київ; Львів : РАС, 1997. С. 76–77.

Проте поряд із язичницькими в поховальному обряді черняхівців простежуються і християнські впливи. Так, Е. Симонович першим висловив припущення про належність поховань із західною орієнтацією небіжчиків до ранніх християн. Причинами для цього стала власне орієнтація головою на захід, бідність інвентарю та історична ситуація проникнення християнства в Північне Причорномор'я.

Для черняхівської культури актуальними були три шляхи проникнення християнства: перший — через полонених із римських провінцій (зокрема, Малоазійського півострова); другий — через місіонерську діяльність проповідників у Криму та Подунав'ї. Найбільш документованою виглядає третя («дунайська») — версія поширення та прийняття християнства в аріанській формі серед готських племен, які становили складову частину пам'яток типу Черняхів і Синтана-де-Муреш⁷.

Однак О. Петраускас зауважує: «Орієнтація покійника згідно зі сторонами світу, вибір поховальної споруди (склеп, печера, труна), наявність чи відсутність інвентарю для християн пізньої імперії не мали суттєвого значення і залежали від культурного середовища, де вони мешкали. Класичний тип християнських поховань (орієнтація головою на захід, відсутність інвентарю та наявність християнських символів) як на теренах колишньої імперії, так і серед варварських держав Європи набере поширення пізніше — лише в ранньому середньовіччі. Відтак навряд чи черняхівське суспільство так швидко відреагувало на нові ідеологічні засади»⁸.

Інший вектор релігійних впливів на поховальний обряд демонструють матеріали, отримані в ході досліджень Чернелів-Руського могильника, що дозволяють певною мірою реконструювати окремі елементи ритуалів, які супроводжували поховання та слідували йому. Можна припускати, що в частині похованим на Чернелів-Руському могильнику ноги зв'язували. Знахідки пряжок засвідчують, що використовували реміні. Поширення цього звичаю в населення черняхівської культури також можна пов'язувати зі страхом перед мертвими.

⁷ Петраускас О. В. Час появи та деякі особливості розвитку трупопокладень із західною орієнтацією в черняхівській культурі (за даними могильників України) // *Ostrogothica. Археология Центральной и Восточной Европы позднеимского времени и Эпохи великого переселения народов*. Харьков : Тимченко А. Н., 2009. С. 196–197.

⁸ Там само. С. 198.

До ритуальних дій із порушенням поховання, що фіксуються археологічно в Чернелів-Руському могильнику, В. Тилищак відносить: «покладання приношень у порушену могилу; обряди «тризни» чи жертвоприношень; обряди, пов'язані зі вторинним похованням ексгумованих частин кістяка, в тому числі кремованих; особливі порушення, зокрема поєднання верхньої частини кістяка з руйнуванням нижніх кінцівок, причому верхня частина ніг залишається непорушеною»⁹.

На думку Т. Рудич, «традиція порушених поховань можливо пов'язана з кельтськими ритуальними звичаями. У кельтів існував культ черепів. Поховання окремих черепів зустрічаються й на черняхівських могильниках. На кельтських пам'ятках трапляються також розчленовані тіла або частини тіл, які потім були викладені у спеціальному порядку»¹⁰.

Вилучення або зміщення з початкового місця всіх чи частини кісток похованих, було поширеною практикою в черняхівській культурі, але до цього часу усталених поглядів на природу порушень поховань у черняхівській культурі серед дослідників не вироблено. Проблема причин порушення анатомічної цілісності кістяків у могилах залишається одним з дискусійних питань в історіографії поховальної обрядовості черняхівської культури.

Існують дві основні інтерпретації ритуальних порушень могил: «знешкодження» покійника та ритуал вторинного поховання як кінцевий етап поховального обряду. З огляду, що на багатьох черняхівських могильниках, у тому числі й у Чернелів-Руському, могили з порушеннями та некомплектними кістяками складають більшість, важко вбачати в усіх цих похованнях небезпечних мерців. Відтак поширення в черняхівській культурі порушену анатомічну цілісність кістяка змушує ставити питання про виділення серед них вторинних поховань¹¹.

⁹ Тилищак В. С. Вторинні поховання в черняхівській культурі (за матеріалами могильника Чернелів-Руський) // Від венедів до Русі : зб. наук. праць на пошану д. і. н., проф. Дениса Никодимовича Козака з нагоди його 70-ліття. Київ : Інститут археології НАН України, 2014. С. 88.

¹⁰ Рудич Т. М. Антропологічний матеріал черняхівської культури з розкопок І. Герети // Археологія і давня історія України. 2010. Вип. 2. С. 163.

¹¹ Тилищак В. С. Вторинні поховання в черняхівській культурі (за матеріалами могильника Чернелів-Руський) // Від венедів до Русі : зб. наук. праць на пошану д. і. н., проф. Дениса Никодимовича Козака з нагоди його 70-ліття. Київ : Інститут археології НАН України, 2014. С. 153.

У Чернелів-Руському із традиціями вторинних поховань можна пов'язувати кілька категорій могил. У першу чергу, це обрядово-порушені трупопокладення, в заповненні могильних ям яких присутні залишки кремацій, що можуть походити зі спалення ексгумованих частин початкових інгумацій. Такий тип поховань у черняхівській культурі виділив О. Петраускас. За його висновками, для певної частини трупопокладень черняхівської культури проводився ритуал спалення вилучених залишків поховання, потім їх зсипали в могилу при її повторній засипці чи розташовували компактно в межах або поблизу порушеного трупопокладення¹².

Другий варіант вторинних поховань — це поміщення ексгумованих кісток в окрему яму. Малі розміри ями, які виключали можливість поховання дорослої людини, та розташування кісток купкою, дозволяють говорити саме про вторинний характер поховання. До ще одного типу вторинних поховань на Чернелів-Руському могильнику варто віднести захоронення черепів. Стан поховань дозволяє припускати, що тут було перепоховання ексгумованих черепів, а не первинні поховання відділених від тіла голів. До того ж про повторне захоронення у Чернелів-Руському можуть також свідчити присутність поряд із черепом окремих розрізнених кісток і знахідка уламка перепаленого скла всередині черепа.

На думку В. Тилішака, викладене дозволяє виділяти на черняхівських могильниках вторинні поховання, які могли бути реалізовані в різних формах. При цьому «складним питанням є походження ритуалів вторинних поховань у черняхівській культурі. Оскільки, з одного боку, подібні поховання зафіксовані в суспільствах різних регіонів планети та відмінних способів господарювання, а з іншого — більшість суспільств, котрі були підосною черняхівської культури, ховали мертвих за обрядом кремації, що ускладнює можливості простежити безпосередні витоки ритуалу»¹³.

Автори Р. Рейда, А. Гейко, С. Сапегін аналізують матеріали могильника, розташованого в урочищі Дернова Долина (басейн р. Псел)

¹² Тилішак В. С. Вторинні поховання в черняхівській культурі (за матеріалами могильника Чернелів-Руський) // Від венедів до Русі : зб. наук. праць на пошану д. і. н., проф. Дениса Никодимовича Козака з нагоди його 70-ліття. Київ : Інститут археології НАН України, 2014. С. 155.

¹³ Там само. С. 157–159.

поблизу населеного пункту Шишаки Миргородського району Полтавської області, як цінне джерело для досліджень цієї поліетнічної спільноти. В одному з порівняно нечисленних поховань комплексу, попри те, що більшість із них орієнтована на північ, було поховано жінку 25–35 років, яку поклали випростано на спині головою на захід у відносно вузькій (0,7–0,85 м) ямі. У правій руці у неї був кубок із прозорого скла зі шліфованими овалами, під ним — патинована монета аверсом униз, до якого прикипів невеликий фрагмент тканини. Присутність монети в похованні допускає її інтерпретацію в контексті існування звичаю вміщення «обола Харона» — символічної плати за перехід небіжчика в царство мертвих¹⁴. Це поховання автори відносять до останнього періоду існування черняхівської культури (такі кубки датують часом після 375 р.). Поєднання в одному комплексі та у вказаних обставинах (вкладення в руку) римської монети, яку можна інтерпретувати як «плату Харону», та скляного кубка, ймовірно призначеного для потойбічного бенкету, на сьогодні є унікальним для поховань черняхівської культури і свідчить про існування в черняхівському середовищі ритуалів античного походження¹⁵.

Отже, матеріали язичницьких капищ з антропоморфними ідолами доводять існування та розвиток язичницьких вірувань у слов'янського компонента черняхівської культури. Класичний тип християнських поховань певною мірою присутній, проте навряд чи суттєво відобразився на ідеологічних засадах черняхівського суспільства. У Чернелів-Руському могильнику в частини небіжчиків при похованні ноги були зв'язаними — це можна пояснити страхом перед мертвими.

¹⁴ Рейда Р. М., Гейко А. В., Сапегін С. В. Поховання з «платою Харону» з Шишацького могильника черняхівської культури // Археологія. 2014. № 1. С. 97–99.

¹⁵ Там само. С. 101.

Марина МІЩЕНКО
кандидат юридичних наук,
завідувач відділу культурної спадщини
та пам'яткоохоронної справи
Інститут укультурології
Національної академії мистецтв України

ПОНЯТІЙНО-ТЕРМІНОЛОГІЧНИЙ АПАРАТ НАЦІОНАЛЬНОЇ ПАМ'ЯТКООХОРОННОЇ СФЕРИ В СУЧАСНОМУ ЕНЦИКЛОПЕДІЙНОМУ ПРОСТОРІ

Терміни не лише невіддільна частина відповідного фахового спілкування, спосіб номінування понять у публічному просторі, з огляду на нові виклики сучасності, але й є запорукою належної упорядкованості наукових текстів. Важко заперечити той факт, що «спеціальні поняття та терміни є важливою складовою будь-якого дослідницького інструментарію»¹.

З огляду на це, для фундаментального дослідження питань укультурологічного виміру пам'яткоохоронної діяльності необхідно сформувати чітке розуміння не лише системи базового понятійно-термінологічного апарату у сфері національної культури, але й того його складника, який забезпечує охорону культурної спадщини нашої держави.

У цьому контексті, окрім положень нормативно-правових актів, які безпосередньо регулюють широке коло суспільних відносин в пам'яткоохоронній сфері, наявних наукових публікацій у фахових виданнях за даною проблематикою, варто також більш ґрунтовно проаналізувати статті у національних енциклопедіях на предмет того, які дефініції та в який спосіб їх визначають саме у відповідному типі видань.

Варто наголосити на фактичній відсутності як комплексних, так й інших, меншою мірою систематизованих досліджень, присвячених питанням наукової розвідки понятійно-термінологічного

¹ Мазур Т. В. Розвиток понятійно-термінологічного апарату правової охорони культурної спадщини в Україні // Науковий вісник Національної академії внутрішніх справ. 2019. № 3 (112). С. 36–44.

складника сучасної пам'яткоохоронної сфери відповідно до того, яким чином її оприявлено саме в текстах національного енциклопедичного простору.

В умовах сьогодення енциклопедичні видання широко доступні не лише у паперовому форматі. Левова частка з них перебуває у відкритому доступі в мережі Інтернет, як у вигляді оцифрованих текстів друкованих видань на офіційних сайтах бібліотечних установ, інших профільних інституцій, навчально-допоміжних ресурсів, так і в форматі спеціалізованих мультимедійних енциклопедій.

До слова, у національному науковому дискурсі фактично відсутній системний підхід до питань дослідження термінології у сфері культури. Натомість маємо розрізнені публікації як щодо окремих термінів, так і певних видових категорій термінологічної лексики. Загалом йдеться як про ті, які було «легалізовано» шляхом закріплення їх у текстах чинних законів та підзаконних нормативно-правових актів, так і про певну термінологію, яку тривалий час активно використовували/використовують на практиці або в межах професійної комунікації, але вона не має відповідного визнаного статусу. Це твердження цілком відповідає стану справ щодо відповідних статей у виданнях енциклопедичного типу.

Зокрема, проаналізувавши тексти всіх томів «Юридичної енциклопедії»², як багатотомного систематизованого зводу знань про державу і право, знаходимо тексти, присвячені визначенню таких понять: «охорона культурної спадщини», «культурні цінності», «реституція культурних цінностей», «культурна спадщина», «пам'ятка», «пам'ятки історії та культури», «археологічна спадщина». Виходячи зі спеціалізованого спрямування даного видання, а також зі змістового наповнення текстів на позначення названих понять, можемо дійти висновку, що їх було означено відповідно до норм національного законодавства, яке діяло на момент фактичної підготовки матеріалів.

Вищеназване видання має доволі «поважний» вік, перший том було опубліковано ще 1998 р. Однак у правовому полі більшість дефініцій до цього часу ще не втратили своєї відповідності, оскільки

² Юридична енциклопедія : в 6 т. / Гол. редкол. Ю. С. Шемшученко. Київ : Українська енциклопедія ім. М. П. Бажана, 1999–2011.

міжнародні документи й частина базових галузевих нормативно-правових актів, на які посилалися автори у відповідних описових статтях (зокрема, закони «Про охорону культурної спадщини» та «Про вивезення, ввезення та повернення культурних цінностей») набули чинності відповідно у 2000 р. та 1999 р.

«Енциклопедія Сучасної України» (далі — ЕСУ) як багатотомне науково-енциклопедичне видання Інституту енциклопедичних досліджень Національної академії наук України (далі — НАН України) представлено водночас в друкованому варіанті та у повноцінній мультимедійній версії, яку було започатковано у 2014 р. Онлайн-версія ЕСУ надає можливості для прискореного, розширеного вибіркового пошуку за такими параметрами: семантичний пошук, пошук у тексті, пошук серед заголовків та пошук авторів. Безумовно, це позбавляє потреби переглядати значний масив текстів (наразі паперова версія містить 24 томи й ця цифра не є остаточною) за період 2001–2022 рр., що сприяє уникненню неабияких інтелектуальних, фізичних та часових витрат.

У процесі пошуку за термінами та словосполученнями, тотожними до переліку, сформованого в процесі аналізу текстів згадуваної «Юридичної енциклопедії», було з'ясовано, що в межах ресурсу ЕСУ відсутні статті, присвячені визначенню понять: «об'єкт культурної спадщини», «пам'ятки історії та культури», «охорона культурної спадщини», «археологічна спадщина» та «пам'ятка». При цьому висновується також те, що опубліковані тексти для наявних понять (зокрема, культурні цінності, культурна спадщина), за змістом більшою мірою являються картиною наукового сприйняття їх авторів-науковців.

Для прикладу, культурна спадщина визначена як «сукупність успадкованих сучасниками від попередніх поколінь культурних цінностей»³, при тому, що фактичне ототожнення об'єктів культурної спадщини та культурних цінностей, як на рівні закону, так і в національній науковій доктрині є доволі суперечливим питанням. Разом із цим при зверненні до тексту Закону України «Про охорону культурної спадщини», можемо відзначити, що в ст. 1 культурну спадщину визна-

³ Кот С. І., Зозуля С. Ю. Культурна спадщина // Енциклопедія сучасної України : в 24 т. Київ : Інститут енциклопедичних досліджень НАН України, 2016. Т. 16. 712 с. URL: <https://esu.com.ua/article-51479>

чено як «сукупність успадкованих людством від попередніх поколінь об'єктів культурної спадщини»⁴.

«Велика українська енциклопедія» також має електронну версію, де доступними є не лише текстовий матеріал (статті), але й мультимедійні файли, відповідно до сформованого пошукового запиту. Власне у контексті цього ресурсу, варто відзначити структурованість побудови статей, чого не було відслідковано у попередніх (у їхньому просторі інформацію подано виключно у виді суцільного тексту).

Наприклад, для поняття «культурна спадщина» маємо його визначення, розширену характеристику, класифікацію об'єктів культурної спадщини, перелік використаних джерел, додаткову літературу та вказівку на авторство. Разом з цим на цьому сайті є окремий текст для дефініції «Культурна спадщина України» — це за наявності посилань на чинний Закон в кожній зі статей.

Отже, можемо спостерігати ситуацію, за якої наявні енциклопедичні видання та мультимедійні ресурси, де пам'яткоохоронну термінологію переважно визначають відповідно до чинного законодавства про охорону культурної спадщини. Разом із цим є публікації, де тексти було сформульовано відповідно до персонального сприйняття акторів-науковців. Однак, попри цей факт, вони є важливим джерелом для отримання допоміжних теоретичних знань в означеній сфері.

⁴ Про охорону культурної спадщини: Закон України від 8 червня 2000 року (зі змінами та доповненнями) // Відомості Верховної Ради України. 2000. № 39. Ст. 333.

АКТУАЛЬНІ АКЦЕНТИ В НАПИСАННІ ЕНЦИКЛОПЕДИЧНИХ СТАТЕЙ ПІД ЧАС ВІЙНИ

Кожне слово від науковців має працювати зараз на нашу перемогу. Українська енциклопедична скарбниця нині активно поповнюється важливим матеріалом про історичні передумови, обставини і чинники теперішньої війни Росії проти України. Водночас таке актуальне наповнення енциклопедичного контенту може і має стосуватись не лише тих статей-гасел, які дотичні тематики війни безпосередньо. Цілком можливо і варто віднаходити й представляти в енциклопедичних статтях-довідках, які описують різні явища й постаті, акценти, дотичні нашої боротьби з ворогом, захисту нашої Батьківщини. У такій роботі над статтями доцільно послуговуватись (окрім традиційно застосовуваних у наукових дослідженнях методів) методом контекстуальності, що дозволить розгледіти та донести до читачів об'єктивну інформацію, з урахуванням всіх ціннісних обумовлень її постанови й сприйняття та з огляду на національно-культурну ідентичність, котру вона несе.

Таких статей, що показують, як війна відобразилась на різних відтинках та феноменах нашого життя, як сучасного, так й історичної ретроспективи, вже чимало у «Великій українській енциклопедії» (зокрема, Д. Базика¹, Г. Лозко², В. Горбатенко³ та ін). Авторка пропонованої наукової розвідки мала честь і задоволення писати енциклопедичні

¹ Базик Д. Військове духовенство // Велика українська енциклопедія. URL: https://vue.gov.ua/%D0%92%D1%96%D0%B9%D1%81%D1%8C%D0%BA%D0%BE%D0%B2%D0%B5_%D0%B4%D1%83%D1%85%D0%BE%D0%B2%D0%B5%D0%BD%D1%81%D1%82%D0%B2%D0%BE

² Лозко Г. Рідна віра (конфесія) // Велика українська енциклопедія. URL: [https://vue.gov.ua/%D0%A0%D1%96%D0%B4%D0%BD%D0%B0_%D0%B2%D1%96%D1%80%D0%B0_\(%D0%BA%D0%BE%D0%BD%D1%84%D0%B5%D1%81%D1%96%D1%8F\)](https://vue.gov.ua/%D0%A0%D1%96%D0%B4%D0%BD%D0%B0_%D0%B2%D1%96%D1%80%D0%B0_(%D0%BA%D0%BE%D0%BD%D1%84%D0%B5%D1%81%D1%96%D1%8F))

³ Горбатенко В. Гібридна війна // Велика українська енциклопедія. URL: https://vue.gov.ua/%D0%93%D1%96%D0%B1%D1%80%D0%B8%D0%B4%D0%BD%D0%B0_%D0%B2%D1%96%D0%B9%D0%BD%D0%B0

гасла з урахуванням впливу проблематики війни, зокрема, для блоку цієї енциклопедії, котрий тематично є на перетині релігієзнавства та міфології. Доцільно розглянути два відповідних приклади — з легендаріуму нашого, українського (стаття «Змій Горинич»⁴), і нашого, всеєвропейського (стаття «Ельфи»⁵).

Здавалося б, на перший погляд, як могли перетнутися ельфи та війна Росії проти України? Проте для релігієзнавця це не просто не є дивно — це є передбачувано. Адже у цій війні актуалізувались архетипи боротьби світлих представників Добра (одним зі втілень якого є ельфи, надто — після їх «прочитання» Р. Толкінім) та темних представників Зла (натомість росіян широко називають орками, а Путіна — черговим втіленням диявольського Саурана). Тож у статті «Ельфи» після історичної довідки про цих створінь та сучасного їх представлення в культурних продуктах, описується, так би мовити, овласнення ельфів як мудрих сильних істот — нашими вояками, волонтерами, письменниками, виробниками тієї чи іншої продукції, яка працює для нашої армії, ба навіть — і ототожнення з ними. Для релігієзнавців саме така метаморфоза міфів не є сюрпризом — радше, вона очікувана та вітана. Не ми у такому перші, не ми й останні. В даному разі йдеться про використання героїв легендаріуму (в інтерпретації переважно Толкіна) для піднесення духу наших сучасних героїв, підкреслення їх світлої мети, високої етичної мотивації, вправності на межі з дивом, доброго побратимства і навіть опікувальної приязні до природи, тварин.

Цікаво, що українці, котрі ототожнювали себе з ельфами у мирному житті, так звані «ролевики», які захоплювались рольовими іграми, влаштовували фестивалі та майстер-класи, при перших же випадках потреби бойового протистояння довели, що їх хобі спроможне конвертуватись у реальні корисні для нашої боротьби дії. Як описано у гаслі «Ельфи», «на Євромайдані 2013–2014 придався «ельфійський» практичний досвід рольовиків: «ельфійські» луки та катапульти допо-

⁴ Недавня О. В. Змій Горинич // Велика українська енциклопедія. URL: https://vue.gov.ua/%D0%97%D0%BC%D1%96%D0%B9_%D0%93%D0%BE%D1%80%D0%B8%D0%BD%D0%B8%D1%87

⁵ Недавня О. В. Ельфи // Велика українська енциклопедія. URL: <https://vue.gov.ua/%D0%95%D0%BB%D1%8C%D1%84%D0%B8>

*Наукавний знак «Ельфійської роти» автор Мартін Брест
та шеврон «Ельф»*

могли виграти час для будівництва великої барикади на вулиці Михайла Грушевського»⁶, що стала теж легендарною Стіною для майданівців. Ми живемо у часи хоч і важкі, але насправді дуже цікаві: адже прямо перед нашими очима і з можливою нашою участю розгортаються події, що щедро поповнюють джерельний матеріал для наукових досліджень, зокрема і для написання енциклопедичних довідок. Авторка даної статті проводила на Майдані, на вулиці М. Грушевського свої фахові польові дослідження, де й пощастило бачити роботу луків і катапульти (їх було дві, одна не пережила битви, друга зараз стоїть поруч з місцем, де працювала — перед Національним художнім музеєм України).

У гаслі «Ельфи» ВУЕ зазначається (й ілюструється), що «З початком збройної агресії Росії проти України сучасна міфотворчість асоціює ельфів з українськими захисниками, а також і з представниками інших вільних народів, що протистоять агресорам. Воїни ЗСУ беруть ельфійські наймення — персональні та для своїх підрозділів, волонтери об'єднуються в організації під ельфійськими назвами: від «кібервоїнів» — захисників правди в інформаційному просторі, до шевців, що виготовляють воєнні однострої та захисні костюми. Ельфійську

⁶ Недавня О. В. Ельфи // Велика українська енциклопедія. URL: <https://vue.gov.ua/%D0%95%D0%BB%D1%8C%D1%84%D0%B8>

*Ельфи шиють камуфляж для українських
вояків*

символіку відтак можна бачити на шевронах українських бійців. На численних мемах, присвячених подіям російсько-української війни, обігрують ельфійську тематику. Ельфами називають і українських військових, і партизан на тимчасово окупованих територіях. «Ельфом» названий створений українськими майстрами безпілотник, що відмінно зарекомендував себе як розвідник»⁷.

Отже, за бажання науковець може побачити і представити тематику героїчного спротиву українців навіть у такій тематично «екзотичній» статті, як «Ельфи». Таке можливо при написанні статей-гасел, котрі стосуються суто вітчизняного контенту. Гасло «Змій Горинич» вдало надається для такого прикладу. Авторка, як нащадок старокиївського роду, знала (й навіть нетерпляче очікувала), що наш легендарний Горинич, атрибут Києва — «логова Змієва» «прокинеться» в умовах нападу на наше місто. Адже, за старокиївською легендою, Змій Горинич — це прадавній мешканець Києва, котрий вважає це місце своїм, і не потерпить чужих «конкурентів». Справа в тому, що у старокиївських родах продовжували розповідати своїм дітям автентичну версію про нього, як про своєрідного «домовика» Києва, котрий, після поразки від земляка Ки-

⁷ Недавня О. В. Ельфи // Велика українська енциклопедія. URL: <https://vue.gov.ua/%D0%95%D0%BB%D1%8C%D1%84%D0%B8>

*Привид Києва — Горинич?
Горинич радиться із Залужним*

рила Кожум'яки та важких трудів у його запрягу (будівництва кордону — Змієвих валів), заліз у підземелля Кирилівської церкви і прокидається лише у виняткових випадках. За дитинства авторки (1970-ті — на початку 1980-х рр.) у магістратському кварталі Подолу старокиївська гра «в Горинича» на Київських горах побутувала у місцевих дітлахів (гра ватаги хлопців, що билися у присмерку повітряними Зміями Гориничами з підпаленими хвостами), а дівчата ворожили з покликанням Горинича (звідки чується його голос, звідти і чекати нареченого). Це описується у статті «Змій Горинич», у представленні історії легенди про Горинича, її різних інтерпретацій і трансформацій.

Далі у статті йдеться про відродження цієї легенди, у підрозділі «Контексти російсько-української війни»: «Від початку повномасштабної агресії та наступу російських військ на м. Київ легенда про Змія Горинича набула нових варіацій. Через соціальні мережі та поза ними ширився поговор, що Горинич прокинувся від нальотів ворожих літаків і став відганяти чужинців своїм ревом (поряд зі святим оборонцем міста Михайлом; на допомогу т. з. Привиду Києва та іншим українським захисникам тощо). Часом цими переказами користалися мами малюків, щоб оповідати дітлахам легшу, заспокійливу для них версію подій під час реву сирен повітряної тривоги: мовляв, це наш Горинич відлякує ворогів!»⁸ Такий метикований прийом ав-

⁸ Недавня О. В. Змій Горинич // Велика українська енциклопедія. URL: https://vue.gov.ua/%D0%97%D0%BC%D1%96%D0%B9_%D0%93%D0%BE%D1%80%D0%B8%D0%BD%D0%B8%D1%87

Змій Горинич

Змій Горинич (Змій-Горинич) — легендарний персонаж, герой старокиївських казок і переказів.

Зміст

[\[сховати\]](#)

- 1 Характеристика
- 2 Старокиївська легенда про Змія Горинича
- 3 Трансформації образу Змія Горинича
- 4 Контексти російсько-української війни
- 5 Додатково
- 6 Джерела
- 7 Література

Скрін сторінки ВУЕ слова Горинич

Змієві вали збудовані орієнтовно з 5 по 10 ст., у березні 2022 р. їх не змогли подолати російські танки, що їхали на Київ

Горинич і Кирило Кожум'яка будують Змієві вали

торка чула і на дитячому майданчику під власним будинком, і на Старокиївській горі⁹.

⁹ Недавня О. Війна оновлює легенди: Горинич з нами! // Релігійно-інформаційна служба України. URL: https://risu.ua/vijna-onovlyuye-legendi-gorinich-z-nami_n131151

Також у статті «Змій Горинич» описується яскрава народна творчість, яка оспівує Горинича як захисника Києва: «У соціальних мережах набрали велику популярність фотомеми з Гориничем, які вивіли київського Змія за географічні межі столиці (аж до підпалення Керченського мосту), або представили “співпрацю” Горинича із сучасним українським «супербогатирем» В. Залужним»¹⁰. Таким мемом проілюстрований відповідний сюжет енциклопедичної статті.

Також у статті варто було наголосити, що «Такі тенденції відродження легенди про Змія Горинича вловлюють і сучасні письменники: яскравим прикладом є твір К. Пекур та М. Марченко «Діти вогненного часу», де древні сили столиці (на чолі зі Змієм), околиць та всієї України співпрацюють з архистратигом Михайлом та з усіма українцями у боротьбі з російськими нападниками. З’являються й інші літературні спроби відчитати легендарного Змія Горинича як персонажа, що допомагає людям у захисті рідних терен від ворогів-чужинців»¹¹.

У статті «Змій Горинич» згадана й подія, що сталася у березні 2022 р. під Змієвими валами, за легендою побудованими киянином Кирилом Кожум’якою з допомогою Горинича, котрого силань після перемоги приборкав та запряг у велетенський плуг. Неймовірними, але такими знаковими є оберти історії: «Ці вали неодноразово зупиняли або відвертали від м. Києва навали нападників-степовиків. Вік створення Змієвих валів оцінюють у межах від 6–2 ст. до н. е. і до 9–10 ст... Значні фрагменти Змієвих валів не тільки збереглися до наших днів, але й 2022 р. захистили м. Київ від ворожих танкових колон: сучасна російська військова техніка не змогла подолати перешкоду»¹².

Таким чином, корисна актуалізація легенди про Змія Горинича як захисника Києва та побратима українських вояків, що гнівним ревом відганяє ворожі літаки з гелікоптерами та допомагає збивати російські

¹⁰ Недавня О. В. Змій Горинич // Велика українська енциклопедія. URL: https://vue.gov.ua/%D0%97%D0%BC%D1%96%D0%B9_%D0%93%D0%BE%D1%80%D0%B8%D0%BD%D0%B8%D1%87

¹¹ Недавня О. В. Змій Горинич // Велика українська енциклопедія. URL: https://vue.gov.ua/%D0%97%D0%BC%D1%96%D0%B9_%D0%93%D0%BE%D1%80%D0%B8%D0%BD%D0%B8%D1%87

¹² Недавня О. В. Змій Горинич // Велика українська енциклопедія. URL: https://vue.gov.ua/%D0%97%D0%BC%D1%96%D0%B9_%D0%93%D0%BE%D1%80%D0%B8%D0%BD%D0%B8%D1%87

Горинич підпалює Керченський міст

ракети і дрони, знайшла своє висвітлення у статті-гаслі «Великої української енциклопедії», що може бути прикладом представлення тематики війни у ширшому тематичному полі.

Висновуючи, підкреслимо: патріотичні вітчизняні науковці у своїй роботі над енциклопедичними гаслами, й особливо — для такого компендіуму знань про світ, створюваному в сучасній Україні, як «Велика українська енциклопедія», мають шукати і знаходити можливості включати у свої статті контент, дотичний війни Росії проти України та героїчного спротиву української армії та народу. Послугування для цього методом контекстуальності аж ніяк не підважує об'єктивність підходів, натомість дозволяє актуалізувати інформацію, зробити її ще цікавішою та більш значущою для читачів.

Володимир ПАВЛИШИН

*доктор геолого-мінералогічних наук, професор, завідувач відділу
«Мінералогічний музей імені академіка В. І. Вернадського»
Інституту геохімії, мінералогії та рудоутворення
ім. М. П. Семененка НАН України*

Олександр ПОНОМАРЕНКО

*академік НАН України, доктор геологічних наук, професор,
директор Інституту геохімії, мінералогії та рудоутворення
ім. М. П. Семененка НАН України*

Наталія ЧЕРНІЄНКО

*кандидат геологічних наук, старший науковий співробітник
відділу «Мінералогічний музей імені академіка В. І. Вернадського»
Інституту геохімії, мінералогії та рудоутворення
ім. М. П. Семененка НАН України*

**АКАДЕМІК В. І. ВЕРНАДСЬКИЙ —
ВИДАТНА ЕНЦИКЛОПЕДИЧНА ПОСТАТЬ**

Володимир Іванович Вернадський, природознавець і геніальний мислитель, належить до когорти дослідників енциклопедистів, які прагнули зрозуміти суть світу в цілому, обійняти Природу єдиними велетенськими обіймами.

Натураліст, мінералог і геохімік українського походження, хранитель Мінералогічного музею Петербурзького університету (1885–1888), професор Московського університету (1890–1911), академік Імператорської академії наук (з 1912), директор Геологічного і Мінералогічного музеїв Академії наук, організатор низки інститутів Академії наук, Комісії з виробничих сил Росії, віце-президент і почесний член Мінералогічного товариства Росії (1927–1931), організатор, академік і перший президент Української академії наук (1918–1921). Його іменем названо мінерали вернадскит і вернадит.

Світогляд студента Володимира Вернадського значною мірою формувався під впливом ідей хіміка Д. І. Менделєєва й ґрунтознавця В. В. Докучаєва. Від першого він отримав глибокі знання з хімії, засво-

їв ідеї щодо періодичної зміни властивостей хімічних елементів, які невдовзі успішно використав і концептуально розвинув у вченнях про парагенетичні асоціації елементів, ізоморфізм елементів, концепції про мінералогію як хімію Землі. У «Автобіографії»¹ вчений зазначив: «Не можна бути мінералогом, не будучи при цьому хіміком ...». В. В. Докучаєв був професором мінералогії, але працював переважно в галузі ґрунтознавства. Він відіграв провідну роль у формуванні генетичних поглядів Володимира Івановича. Ось як про це в 1935 р. написав В. І. Вернадський у передмові до «Біохімічних нарисів»: «Він уперше звернув увагу на динамічний бік мінералогії, вивчення мінералів у часі».

Під час першого закордонного відрядження (1888–1890) В. І. Вернадський отримав від авторитетного професора геології О. П. Павлова запрошення на кафедру мінералогії Московського університету, де, за оцінкою Володимира Івановича, «мінералогії як науки на рівні того часу не було». В. І. Вернадський не гаючи часу кардинально перебудовує викладання мінералогії: «Я поклав в основу широке вивчення мінералогічних процесів земної кори, звертаючи основну увагу на процес, а не лише на вивчення продукту процесу (мінералу), на динамічне вивчення процесів, а не тільки на статичне вивчення їх продуктів...»².

У нині маловідомій праці «Генезис мінералів»³ (1892 р.) Вернадський виклав свої міркування стосовно генезису мінералів: «Кожний мінерал є пам'яткою фізичного або хімічного процесу, який пройшов на Землі, інколи, можливо, і дуже давно. Вивчивши мінерали якогось-небудь певного місця на земній кулі й визначивши їх генезис, ми можемо відновити картину хімічних процесів, які змінювали один одного в цій місцевості. Від цих окремих проявів хімічного життя на Землі ми можемо підійти до більш загального уявлення про генетичні умови різних частин земної кулі як на поверхні, так і про зміну умов генезису мінералів у шарах різної глибини, нарешті, зміну генетичних

¹ Страницы автобиографии В.И.Вернадского. Москва : Наука, 1981. 3949 с.

² Вернадский В. И. Избранные сочинения : в 5 т. Москва : Академия наук СССР, 1959. Т. 4. Кн. 1. 624 с.

³ Вернадский В. И. Генезис минералов // Энциклопедический словарь : в 44 т. Санкт-Петербург : АО «Ф. А. Брокгауз — И. А. Ефрон», 1892. Т. 8. С. 306–311.

явищ з плином часу. У цьому полягає наукова й практична цікавість генезису мінералів»⁴. Далі Володимир Іванович зауважив: «Знаючи умови генезису мінералів..., ми здатні будемо вирішити, за яких умов і в яких місцевостях можна очікувати ті чи інші руди важливих металів». Подальші розділи зазначеної праці автор присвятив характеристиці умов залягання мінералів у природі, парагенезису мінералів, генерацій мінералів, способів і факторів утворення мінералів. Завершив статтю автор критично: «Доладного («связного») вчення про генезис немає»⁵.

Ранній московський період наукової діяльності В. І. Вернадського відомий ще початком публікації «Досвіду описової мінералогії» (1908) — унікальної праці з загальної та регіональної мінералогії. У ній істотно поглиблюється започаткована в 1890-х рр. перебудова мінералогії на хіміко-генетичних засадах: «Основним завданням є перегляд природних хімічних сполук Землі з погляду хімічних процесів, що в ній відбуваються. Це, на мою думку, є головним завданням мінералогії, яка, подібно до хімії, має вивчати не тільки продукти хімічних реакцій, але й самі процеси реакцій ...»⁶. У «Досвіді...», імовірно, уперше у світовій літературі наведено досить повні відомості про роль людини, її праці в генезисі мінералів, грандіозні негативні масштаби якої ми, як і передбачав автор, відчуваємо нині.

На особливу увагу заслуговує обґрунтована у «Досвіді» ідея про зміну хімічних реакцій Землі із плином часу, тісно пов'язану з геологічною історією Землі. Ця ідея згодом переросла в один з перспективних наукових напрямів сучасної мінералогії — історичну мінералогію.

Найповніше й переконливо погляди на мінералогію як хімію земної кори Вернадський виклав в «Історії мінералів земної кори»⁷. Ця ґрунтова праця висвітлює питання утворення та перетворення мінералів і базується на динамічній концепції, яка водночас враховує

⁴ Там само. С. 306–307.

⁵ Там само. С. 307–309.

⁶ Вернадский В. И. Опыт описательной минералогии. Москва : Изд-во АН СССР, 1955. Т. 2. 615 с.

⁷ Вернадский. В. И. История минералов земной коры. Москва : Изд-во АН СССР, 1959. Т. 4. Кн. 1. 624 с.

істотну роль живих організмів у генезисі мінералів. На жаль, «Історія», як і «Досвід», незавершена праця.

Вчений висунув принципово нові завдання мінералогії, залучивши до них і проблему генезису мінералів. «За цими продуктами та за їх поєднанням він (мінералог — В.П.) відновлює хімічний процес і його умови, що привели до утворення цих продуктів та їх поєднання»⁸. Особливої ваги автор надавав з'ясуванню закономірностей поєднання мінералів — їхніх парагенезисів. Він вважав учення про парагенезис мінералів засадничим у мінералогії: «Лише шляхом точного і повного вивчення парагенезису мінералів можна наблизитись до широких узагальнень ...»⁹.

Актуальною залишається теза вченого про те, що при визначенні парагенезису, відтворенні історії мінералу або цілого родовища вирішальне значення має з'ясування послідовності виділення генерацій мінералів (за сучасною термінологією — генераційний аналіз): «Послідовність генерацій є дуже міцна закономірна парагенетична ознака ...»¹⁰. Хімічний склад земної кори — параметр, що безперервно змінюється внаслідок безупинної дії хімічних реакцій, які тісно пов'язані між собою й разом створюють складну, змінну в часі систему хімічних рівноваг Землі. У глобальному процесі зміни хімічного складу Землі дослідник убачав істотну роль живої речовини — сукупності живих організмів. Висновок В. І. Вернадського — живій речовині властива хімічна активність, завдяки якій в природі утворилися численні (деякі — значної маси) мінерали, наприклад, унікальні родовища сірки в Передкарпатті, — став керівним у нашій мінералогії.

Отже, Володимир Іванович Вернадський вперше у світовій практиці висунув історію мінералів як провідну тему великої ваги й намагався ретельно відновити хімічні процеси, унаслідок яких мінерали утворювалися, змінювались і зникали.

Поряд з розвитком теоретичної мінералогії, Вернадський здійснив внесок у практичну реалізацію нових наукових ідей і концепцій, зокрема — розвиток прикладної мінералогії. В останній він бачив ефективний важіль впливу для розвитку всіх наукових напрямів в

⁸ Там само.

⁹ Там само.

¹⁰ Там само.

мінералогії. В. І. Вернадський особливо переймався долею мінералогії у кризові 20–30-ті рр. XX ст., коли, на його думку, поряд з теоретичними проблемами постав «цикл великих і цікавих завдань різко інакшої логічної категорії. Це проблеми прикладної мінералогії»¹¹. Розуміючи, що перехід мінералогії на нові щаблі розвитку та висування її на рівень державних завдань з позицій чистої науки навряд чи можна здійснити, вчений вбачає в прикладній мінералогії ефективний важіль впливу на прискорення в мінералогічній науці: «Хоча з погляду вічності досягнення чистої науки, що зрушують на новий вищий рівень людську думку, по суті є істотно більш значущими і, зрештою, в історії планети і людства потужнішими за найвеличніші здобутки прикладного значення, — у теперішньому житті, для сучасників, суттєво більше важать великі досягнення прикладного знання»¹².

Видатний вчений, фундатор нових дисциплін і наукових напрямів, організатор Української академії наук, «найвизначніший мінералог світу»¹³ В. І. Вернадський був найпотужнішим реформатором науки. Вражає діапазон наукових інтересів Вернадського — це один із небагатьох у XX столітті вчених-енциклопедистів, титанічна науково-організаційна діяльність якого привела до створення однієї з найбільших в історії науки школи.

Ще в 1910 р. В. І. Вернадський вперше звернув увагу на те, що «..перед нами відкриваються джерела атомної енергії, які в мільйони разів перевищують всі ті джерела сил, які існували в нашій уяві». «Чи зможе людина скористатися цією силою, спрямувати її на добро, а не на самознищення? Вчені не повинні запліщувати очі на можливі наслідки їхньої наукової роботи, наукового прогресу. Вони повинні почуватися відповідальними за наслідки їх відкриттів»¹⁴.

У творчому спадку вченого знаходимо твори, які висвітлюють також історію науки. За числом публікацій цей важливий науковий напрям у творчій спадщині вченого посідає четверте місце (68 праць) після мінералогії (89), публіцистики (82), геохімії й геології (79).

¹¹ Вернадский В. И. Задачи минералогии в нашей стране // Природа. 1928. № 1. С. 23.

¹² Там само. С. 24.

¹³ Власов К. В. Владимир Иванович Вернадский // Записки Всероссийского минералогического общества. 1945. № 1. С. 7–9.

¹⁴ Вернадский В. И. Очерки и речи. Петроград : Науч. хим.-техн. изд-во, 1922. 10 с.

Важливо відмітити особливий зв'язок вченого з Україною. Вернадський і Україна — широка тема, до кінця ще не висвітлена. Єдиний написаний ним вірш Вернадський присвятив Україні.

«Украина, родная моя сторона.

Века ты уже погибаешь ...

Но борешься, бьешься, бедняжка одна.

И в этой борьбе изнываешь...» (В. И. Вернадский, 1880).

Організуючи і розбудовуючи Українську академію наук (УАН) 1918 р., В. І. Вернадський у «Записці про відділ фізико-математичних наук»¹⁵ сприяв появі понад 40 галузей знань. Усвідомлюючи необхідність ефективного використання природних ресурсів, він у «Записці до Комісії для вироблення законопроекту про організацію Музею та Інституту мінералогії при Українській академії наук» (написана українською мовою в липні-серпні 1918 р.), окреслює важливі новаторські для України організаційні ідеї: створення Музею та Відділу прикладної мінералогії при ньому, в якому будуть зібрані всі корисні копалини та руди України; створення в УАН кафедри прикладної геології й мінералогії, на яку покладено завдання: розробка проблем, які стосуються практичного використання рудних і нерудних корисних копалин, вивчення напрацювань мінералогії, петрографії й фізичної геології, що мають прикладне значення тощо. Рекомендовано зосередити увагу на з'ясуванні походження кожного корисного мінералу; дослідженню тих геологічних процесів, які, так чи інакше, позначаються на житті людини. Виокремлено першорядне питання — походження кожного корисного мінералу. Тому традиційне вивчення корисних копалин повинно супроводжуватися штучним отриманням відповідних мінералів у лабораторіях. Приділено також увагу завданням кафедри стосовно дослідження тих геологічних процесів, які так чи інакше позначаються на житті людини, наприклад, процесів вивітрювання, зсувів, мінеральних джерел тощо. Далі В. І. Вернадський веде мову про тісний контакт Кафебри прикладної геології й мінералогії

¹⁵ Історія Академії наук України. 1918-1923. Документи і матеріали. Відп. ред. П. С. Сокань. Київ : Наук. думка, 1993. 565 с.

з трьома установами УАН: Кафедрою мінералогії, Мінералогічним музеєм, Мінералогічним інститутом.

Така була нова для України концепція В. І. Вернадського стосовно започаткування і розвитку в Україні прикладних геологічних наук. Події національно-визвольних змагань та Першої світової війни не сприяли розбудові УАН, її установ, тому В. І. Вернадський як геолог здійснив ще один потужний крок, спрямований на об'єднання науковців України, — заснував Комісію з вивчення природних багатств України. До роботи в ній запрошено геологів — П. А. Тутковського, І. І. Гінзбурга, Б. Л. Лічкова, В. І. Луцицького, долучився і сам В. І. Вернадський.

Спочатку наукою були освоєні ті ідеї Вернадського, які пов'язані з внеском у геологію, мінералогію, кристалографію. Його праці стали основою для нових наук та наукових напрямів: геохімії, біогеохімії, космохімії, радіохімії, радіогеології, гідрогеології. Він створив десятки нових інститутів та наукових установ, найбільші вчені з гордістю називали себе його учнями.

В. І. Вернадський сприяв формуванню нового погляду на природу загалом, нового типу природознавства. Зосередившись на понятті живої речовини чи живого стану матерії та вічності життя, він розробив вчення про біосферу — оболонку Землі, організовану життям¹⁶. Тим самим був досягнутий новий синтез уявлень про світ, його єдність і загальний зв'язок явищ. Він передбачив перегляд корінних понять науки: про матерію і енергію, будову Всесвіту, Простір і Час.

В. Вернадський також доводив, що розумна діяльність людини — не лише її «внутрішня» справа. Біосфера, за задумом вченого, переходить у нову стадію — ноосферу, головним чинником розвитку якої став розум людини і пов'язана з ним нова сила геологічного масштабу — наукова думка та наукова організація людства. Зв'язок людини і довкілля нерозривний, він один з природою, а його розум — явище закономірне. Вчений розглядав ноосферу суто раціоналістично, передбачаючи, що людство досягне такого рівня розвитку, коли на зміну егоїстичним, сімейним, клановим, національним прийдуть загальнолюдські й загальнобіосферні інтереси, зокрема — зникнуть диктаторські

¹⁶ Вернадский В. И. Химическое строение биосферы Земли и ее окружения. Москва : Наука, 1987. 339 с.

режими, посиляться політичні та інші зв'язки між країнами, відмовляться від війни як засобу розв'язання конфліктів.

Вчення про ноосферу нині є найбільш дискусійною ланкою у творчій спадщині Вернадського. Воно виходить далеко за межі власне природознавства в галузі філософії та загальнолюдських проблем. Відкривається новий зміст людської історії як продовження історії природної, на місце біологічної спадковості висувається процес створення та передачі нащадкам духовних багатств. Праці Вернадського змушують заглибитися у роздуми про місце людини у природі, про роль розумного початку історії, є живильними для вирішення корінних світоглядних питань.

Упродовж багатьох років В. І. Вернадський — найпопулярніший в Україні вчений. Його нескінченно цитують вчені, філософи, політики, письменники. Кожна, пов'язана з його ім'ям ювілейна дата, відзначається конференціями та численними публікаціями. В Інституті геохімії, мінералогії та рудоутворення ім. М. П. Семененка НАН України створено Мінералогічний музей імені академіка В. І. Вернадського. Експонати Музею — унікальне зібрання, яке представляє все розмаїття багатств надр України, а закордонна географія експонатів охоплює понад 50 країн з усіх континентів. Нині колекційний фонд Музею наближується до 8000 експонатів, які представляють близько 1000 мінеральних видів і 250 різновидів. здійснює просвітницьку та науково-дослідну діяльність, скеровану на вивчення, збереження для майбутніх поколінь й використання пам'яток мінеральної природи, інститутських надбань, які є частиною національної і світової історико-культурної спадщини, є базою практичної підготовки студентів і аспірантів.

11 березня 2013 р. на геологічному факультеті (тепер: ННІ «Інститут геології» Київського національного університету ім. Тараса Шевченка), завдяки зусиллям професора В. І. Павлишина, відкрито аудиторію імені Володимира Івановича Вернадського.

Володимир Іванович Вернадський належить не лише науці, а й усій нашій культурі. Осягнення його спадщини з погляду ХХІ сторіччя можливо тільки починається.

АНАЛІЗ МЕТОДІВ ПОПУЛЯРИЗАЦІЇ ДОВІДКОВИХ ВЕБРЕСУРСІВ У СУЧАСНОМУ ІНФОРМАЦІЙНОМУ ПРОСТОРІ

Згідно з дослідженням DataReportal, понад 60 % населення планети є інтернет-користувачами, які проводять в мережі «Інтернет» щонайменше 6 годин на день¹. Тож можна стверджувати, що інтернет став невід'ємною частиною життя сучасної людини. В Україні частка інтернет-користувачів серед населення складає 86 % (відповідно до дослідження агентства «Newage»). Українці надають перевагу читанню новин, адже до найпопулярніших сайтів належать новинні ресурси, соцмережі та месенджери, які наразі також почали пропонувати не лише спілкування, а й отримання новинної інформації через публічні канали та групи². Ці дані демонструють нові можливості та канали для просування довідкових вебресурсів.

Інтернет-інструментарій, який доступний для популяризації вебресурсів можна поділити на 4 види³:

- *Owned Media* — будь-який канал комунікації або платформа, що перебувають у володінні самого бренда та орієнтовані на його споживачів наявних і потенційних.

- *Paid Media* — платні інструменти і платформи для розширення аудиторії бренда і підвищення його впізнаваності в інформаційному просторі.

- *Earned Media* — сукупність дій аудиторії, пов'язаних із брендом: обговорення його продукції, іміджу, контенту на різних сайтах і платформах у інтернеті, а також взаємодія із контентом бренду: вподобайки, репости, коментарі.

¹ Kemp S. Digital 2023: Global Overview Report // DataReportal. 2023. URL: <https://datareportal.com/reports/digital-2023-global-overview-report>

² Дослідження newage. 2022: digital-ринок України // Newage. URL: <https://newage.agency/uk/blog-uk/doslidzhennya-newage-2022-digital-rinok-ukraini/>

³ Ілляшенко С. М., Іванова Т. Є. Інструменти та методи просування продукції в Internet: аналітичний огляд // Маркетинг і менеджмент інновацій. 2015. № 3. С. 20–32.

- *Social Media* — комплекс заходів із використання соціальних медіа для залучення трафіку та уваги до бренда або продукту.

До Owned Media належать⁴:

1. Сайт установи.

Сайти установ, організацій, підприємств є найпоширенішою формою присутності в мережі, а також способом обміну інформації та оптимізації роботи з клієнтами. Основне завдання сайту полягає в інформуванні про діяльність і продукцію установи, організації чи підприємства. Для популяризації довідкового вебресурсу сайт установи, що його створює, може бути додатковим каналом поширення інформації про нього. Сайт установи може залучати іншу аудиторію та надавати додаткову інформацію про інформаційний продукт. Зокрема, сайт Державної наукової установи «Енциклопедичне видавництво» має на меті не лише залучити трафік на портал e-BYE, а й сформувати коло зацікавлених осіб для подальшої співпраці із ними задля створення енциклопедії.

2. SEO-оптимізація сайту або SEO-маркетинг.

Для того, щоб сайт побачили потенційні клієнти, він повинен відображатися під час пошуку в мережі «Інтернет». Для цього використовується SEO-оптимізація. Вона підлаштовує сайт під пошукові системи. Присутність сайту в пошуковій видачі додає авторитету та викликає довіру в аудиторії. Для довготривалої стратегії просування бренду це один із пріоритетних напрямків, адже є найдешевшим з усіх каналів залучення трафіку на сайт. Оптимізація не має прив'язки до певної пошукової системи, тож ефективна в усіх пошуковиках, які використовуватиме користувач.

Розрізняють два основні види пошукової оптимізації:

- Внутрішня оптимізація та юзабіліті — представляє собою комплексні заходи з удосконалення функціонування сайту як з позиції користувача (зручний інтерфейс, цікавий контент тощо), так і з позиції пошукових систем (ключові слова, анкор-посилання, зрозумілі URL тощо).

- Зовнішня оптимізація — комплекс заходів із розміщення посилань на сайт на інших вебресурсах з метою збільшення діапазону охоплення аудиторії.

⁴ Цифровий маркетинг — модель маркетингу XXI сторіччя / За ред. М. А. Окландера. Одеса : Астропринт, 2017. 292 с.

3. E-mail-маркетинг.

E-mail-маркетинг — це форма прямого маркетингу, для якої характерне використання електронної пошти, як каналу передачі цільовій аудиторії маркетингового повідомлення. Така форма є однією з найдешевших, адже потребує мінімум людських ресурсів, оскільки є автоматизовані програми, що дозволяють розсилати листи. До того ж, вона є однією з найефективніших, адже повідомлення в стрічці новин соцмережі може загубитися, проте пошту перевіряють завжди. Завдання e-mail-маркетингу полягає у налагодженні комунікації з аудиторією, ознайомленні її з новинами, нагадуванні про себе. Особливість e-mail-маркетингу полягає в тому, що для бренду це гарна можливість підтримувати зв'язок з аудиторією. Завдяки чому можна збирати статистику та зворотній зв'язок.

До Paid Media належать: реклама в інтернеті, реклама в соціальних мережах, реклама в медіа. За даними Інтернет Асоціації України, обсяг медійної інтернет-реклами в 2022 р. склав 5,46 млрд грн (це майже 40 % загального об'єму рекламно-комунікаційного ринку України)⁵. Банерна реклама є популярним сегментом із часткою — 43,4 % від загального обсягу. In-stream video є другим за популярністю сегментом — 35,1 % від загального обсягу. Понад 40 % своїх рекламних бюджетів представники ринку витрачають на рекламу в соціальних мережах і месенджерах (Facebook, Instagram, Twitter, YouTube, Skype, Viber). Реклама дозволяє як збільшити трафік довідкового вебресурсу, так і розширити аудиторію. Проте існує потенційна можливість того, що частина залученого рекламою трафіку може бути випадковою і не зацікавленою в продукті, але таким чином збільшиться його впізнаваність.

До Earned Media належать: співпраця з блогерами, використання методів вірусного маркетингу та маркетингу пліток. Станом на 2022 р. вартість глобального ринку інфлюенс-маркетингу становила 16,4 млрд доларів США, збільшившись більш ніж удвічі з 2019⁶. Довіра до блогерів на 65 % вища, ніж до класичної реклами, а 92 % споживачів приймають рішення про купівлю на основі рекомендацій і відгуків інших

⁵ На медійну інтернет-рекламу торік витратили близько 5,5 мільярда гривень // ДМ. Media Sapiens. 2023. URL: <https://ms.detector.media/internet/post/31386/2023-03-13-na-mediynu-internet-reklamu-torik-vytratyly-blyzko-55-milyarda-gryven/>

⁶ Dencheva V. Influencer Marketing Worldwide — Statistics & Facts // Statista. 2023. URL: <https://www.statista.com/topics/2496/influence-marketing/#topicOverview>

людей⁷. Окрім цього, якість трафіку від інфлюенсерів набагато краща за трафік від традиційних paid media. Інфлюенс-маркетинг сприяє підвищенню видимості та впізнаваності бренду на аудиторію, що зацікавлена в продукті. Проте важливо розуміти цільову аудиторію блогера, його імідж у суспільстві перед тим як замовляти у нього рекламу або домовлятися з ним про співпрацю. Earned Media можуть бути дещо нестабільними (як і настрої у суспільстві), тому до використання таких інструментів варто підходити виважено і з урахуванням усіх репутаційних ризиків.

До Social Media належать сторінки бренду в соціальних мережах і месенджерах. Згідно із дослідженням агентства «Newage» до топ-20 найпопулярніших сайтів і додатків України входять YouTube, Facebook, Telegram, Instagram, TikTok, Viber⁸. Соціальні мережі сприяють поглибленню зв'язку з існуючою аудиторією та залученні потенційної аудиторії. Вони дозволяють розкрити бренд і його продукцію з різних боків. Але варто зауважувати, що для кожної соцмережі чи месенджера необхідно створювати окремий контент, адже споживачу не буде цікаво слідувати за брендом на різних платформах, якщо контент всюди однаковий.

Отже, в сучасному інформаційному просторі існує безліч інструментів просування для довідкових вебресурсів, проте не всі з них є доступними. Зокрема, для реклами та ведення сторінок у багатьох соціальних мережах виникає потреба у додатковому винайманні відповідних фахівців і створенні окремого маркетингового бюджету. Прикладом може бути успішний кейс вікіпедії, яка стала одним із найпопулярніших сайтів у світі. Проте цей довідковий вебресурс створювався самою ж аудиторією, яка і поширювала інформацію про нього. До того ж його створення припало на час зародження сучасного інтернету загалом. Щоб сучасному вебресурсу вийти на рівень вікіпедії за популярністю, треба не менший суспільний резонанс, що досягається шляхом неабияких зусиль. Адже «Британіка» не поступається Вікі тільки завдяки понад 250-річній історії та активній рекламі.

⁷ Гордієнко Є. 92% людей роблять покупки за рекомендаціями. Як збільшити прибутковість бізнесу, працюючи з інфлюенсерами // Forbes. 2021. URL: <https://forbes.ua/business/92-lyudey-delayut-pokupki-po-rekomendatsiyam-kak-uvelichit-dokhodnost-biznesa-rabotaya-s-inflyuenserami-14042021-1376>

⁸ Дослідження newage. 2022: digital-ринок України // Newage. URL: <https://newage.agency/uk/blog-uk/doslidzhennya-newage-2022-digital-rinok-ukraini/>

Ніко РЕГГО
доктор філософії,
голова правління Одеського обласного
ромського конгресу «Бахтало Дром»

РОМАНО САЖАНІВАД — РОМСЬКА ЕНЦИКЛОПЕДІЯ

У словосполученні *романó сажанівáд* слово *сажанівáд* відповідає українському *всезнання* й, отже, характеризує ромську енциклопедію (РЕ) як універсальну, а відтак — велику.

Ідея про РЕ бере початок з кінця 1980-х рр., коли її ще обговорювали приватно. 1990 р. питання про РЕ включили до порядку денного Четвертого світового ромського конгресу в Польщі та навіть утворили Енциклопедичну комісію (далі — Комісія) з 14 осіб на чолі з проф. Техаського університету Яном Хенкою для складання великої загальноромської енциклопедії ромською ж мовою¹. Роми є громадянами багатьох країн в Європі та Америках і менше — Азії, тому й *роменвáд* (ромознавство) творили й творять різними мовами. Цей факт порушив питання про мову РЕ. Логічним вирішенням видавалося використання *романі* (ромська мова). Однак на заваді постало кілька чинників: по-перше, відсутність єдиної «літературної» романі, по-друге, наявність кількох «діалектно-літературних» романі, які доволі різняться фонетично, граматично та передусім — лексично (власне, зараз маємо вже ромську групу (близько)споріднених мов, подібно до слов'янської, романської, германської та ін.).

10–12.12.1993 р. відбулося перше засідання Комісії, яке засвідчило існування не лише питання про мову, а й численних організаційних, кадрових, видавничих та ін. проблем². Через 3 роки ідея про РЕ

¹ Informacja o lil e Rromane Uniaqoro. Varšava, 1991. № 5–6. Р. 12 (Інформаційний бюлетень Ромського союзу).

² Звіт про засідання, виступ голови комісії проф. Я. Хенка та резолюція // Ibidem. 1993. № 7–12. Р. 15–18.

отримала широку публічність³, проте з різних причин справа не рухалася. Лише 1998 р. реальним втіленням ідеї став «Історичний словник циган (ромів)» члена Комісії Доналда Кенрика (Велика Британія)⁴. Попри всі недоліки та помилки цей словник (але ще не енциклопедія) був безумовним кроком до розбудови ромської енциклопедистики, бо показав насамперед її філософські, загально- та частково наукові засади, пояснювальні можливості, окреслив можливу систематизацію, структуру енциклопедії в цілому та статті як її головного елемента.

Утім, з об'єктивних та, більшою мірою, суб'єктивних причин (останні наприкінці 1993 р. вже передбачав Я. Хенкок) Комісія фактично не працювала, й до сьогодні не маємо РЕ, якою її бачили та планували 30 років тому (я брав участь у декількох обговореннях та через певні світоглядні та мовознавчі розбіжності з членами комісії Г. Деметером (РФ) і М. Куртіадом (Франція) припинив з 1997).

Сама ж ідея про РЕ не зникла: початком нового тисячоріччя поновилося її втілення, але без участі Комісії. Першою спробою стала знов-таки загальноромська на романі: у грудні 2006 р. в мережі з'явилася ромська вікіпедія волоським діалектом в латиничному письмі румунського ізводу, ініціатором якої був «Desiphral» з Румунії (маю припущення, що це проф. Бухарестського університету Георге Сарей (*Gheorghe Sarău*). Станом на 05.10.2023 ця вікіпедія має лише 879 статей⁵, щодо яких є чимало зауважень. Стосуються вони не лише й насамперед мови, але й змісту, мети, обсягу, фактичних неточностей, помилок тощо. Більшість статей — доволі незграбні переклади з інших мов, котрі жодного стосунку до ромів не мають, тому це є вікіпедія ромською мовою, але не ромська.

Той самий «Десифрал» паралельно латиничному запровадив і сторінки із записом деванагарі (див. рис. 1)⁶. Саме по собі деванагарі

³ Towards a Gypsy Encyclopaedia // Interface. Clichy : Centre de recherches tsiganes, 1996. № 23 (August).

⁴ Kenrick D. Historical dictionary of the Gypsies (Romanies). Lanham at al. : The Scarecrow Press, 1998. 231 p.; 2nd ed. – ib., 2007. 345 p.

⁵ https://rmy.wikipedia.org/wiki/Sherutni_patrin.

⁶ Романо аКлепат, картІ 24, тІар 3 (Ромський архів. Ф. 24. Спр. 3).

не викликало суттєвих заперечень чи зауважень у дискусіях між авторами / користувачами у 2006–2007 рр. Але такі заперечення та зауваження спричиняла «мовна політика та поведінка» «Десифрала» у перекладах, що й призвело до нової полеміки 2012 р. Наслідком цього стало вилучення деванагарських сторінок з вікіпедії⁷. Ця спроба зумовила фактичний занепад ідеї про «загальноромську енциклопедію ромською мовою». На зміну прийшла ідея про країнознавчі енциклопедії, тобто такі, що відбивають ромську тему в окремій країні та державною мовою цієї країни.

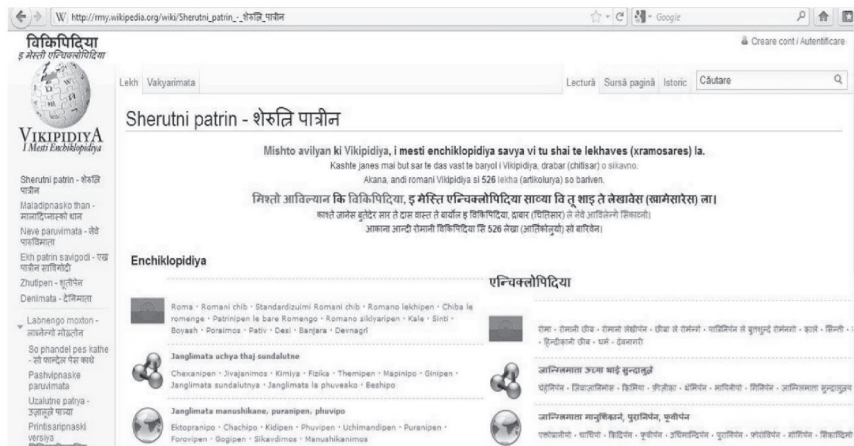

Рис. 1. Початкова сторінка вікіпедії
записом деванагарі

Сьогодні відомі кілька неромськомовних вебенциклопедій. Так, 2011 р. братиславська НУО *Romano kher* (Ромський дім) розпочала професійну саме ромську вебенциклопедію «*Amari luma*» (Наш світ) словацькою мовою⁸, яка на 90 % охоплює Словацьчину (див. рис. 2). Шкода, що з 2021 р. ця енциклопедія не поповнюється.

⁷ Там само, сартІ 24, тІага 4–6 (Ромський архів. Ф. 24. Спр. 4–6).

⁸ Amari Luma. URL: <http://amariluma.romanokher.sk>; Mgr. Vladimír Horváth — Amari luma — rómska internetová encyklopédia // Štátna vedecká knižnica v Prešove. 2021. URL: <https://www.portalsvk.sk/video/mgr-vladimir-horvath-amariluma-romska-internetova-encyklopedia>

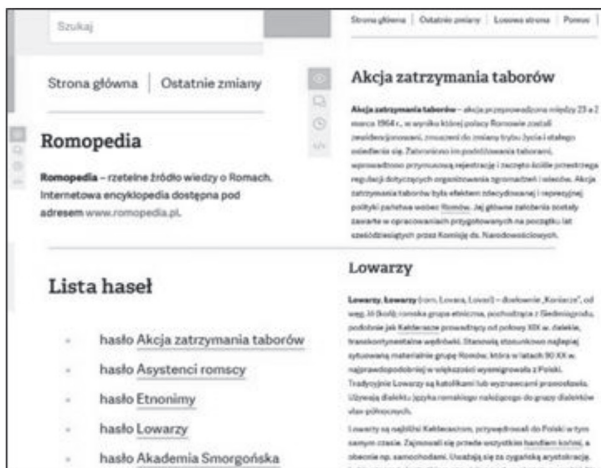

Рис. 2. Сторінка «Amari luma»
(Наш світ)

У лютому 2015 р. Фонд суспільної інтеграції «Пром» (Fundacja integracji społecznej Prom) у м. Вроцлаві оприлюднив польськомовну *Romopedia*, а в серпні того самого року видав її е-книгою «Ромопедія. Енциклопедія знання про ромів» Лукаша Квадранса — автора всіх 123 статей (вебверсія містила 100)⁹.

Ця енциклопедія викликала серйозну критику ромознавців і за вмістом, і за змістом¹⁰. 2018 р. сайт «Ромопедії» зупинився, зокрема, через брак коштів. Проте е-книга доступна й досі за посиланням <http://jednizwielu.pl/wp-content/uploads/2015/07/romopedia.pdf>.

У січні 2022 р. у США вийшла друком «новітня» англomовна «Роми: Енциклопедія «циганського» життя, культури та суспільства» за редакції невідомої в ромознавчому суспільстві Юліани Цветкової — «тренера з академічного та міжкультурного інтелекту»¹¹. Гово-

⁹ Kwadrans Ł. *Romopedia. Encyklopedia wiedzy o Romach*. Wrocław : FIS PROM, Uniwersytet Śląski, 2015. 286 s.

¹⁰ Див., напр., Kapralski S. *Romowie w Internecie. Krytycznie o «Romopedii»* // *Annales Universitatis Paedagogicae Cracoviensis. Studia Sociologica*. 2017. T. 1. S. 157–166.

¹¹ *The Roma: An Encyclopedia of «Gypsy» life, culture, and society* / Ed. Juliana Tyvetkova [an academic and intercultural intelligence trainer]. Santa Barbra : ABC-CLIO, 2022. 394 p.

рити про якість цієї книги рано — вона ще не дійшла до наших учених (немає жодної рецензії).

Відомо, що у ФРН під керівництвом д-ра Гайдельберзького університету Кароли Фінгс триває укладання німецькомовної «Енциклопедії нацистського геноциду проти синтів і ромів у Європі»¹², а з приватного листування з колегами відомо, що енциклопедичну роботу ведуть і роми в Іспанії.

В Україні ми з колегами¹³ почали укладати україномовну РЕ понад 20 років тому. Станом на жовтень 2023 р. база даних має вже майже 3100 статей, які відповідають таким принципам:

- *вміст*: РЕ є представленням суто ромознавства — наукової галузі, що відтворює всі сторони існування ромів (філософія, політика, релігія, економіка, право, етнографія, медицина, мова, література, історія, освіта, наука, організації, культура, географія тощо), тобто в РЕ немає статей, що не пов'язані — так чи інакше — з *романіне* (ромством). Концептуально РЕ є певним аналогом, наприклад, Енциклопедії українознавства, Енциклопедії сучасної України, Єврейським енциклопедіям, Караїмській народній енциклопедії, Гагаузькій енциклопедії¹⁴;

- *джерела*: Ромська е-бібліотека (зараз понад 3000 титулів — книжок, статей, звітів, доповідей та под. різними мовами); Ромський архів (понад 10 тис. різних документів); державні архіви різних країн; численні національні, регіональні, тематичні вебенциклопедії¹⁵, словники, довідники, офіційні сайти, котрі здебільшого містять статті чи

¹² Enzyklopädie des NS-Völkermordes an den Sinti und Roma in Europa; <https://www.uni-heidelberg.de/de/newsroom/enzyklopaedie-soll-ns-voelkermord-an-den-sinti-und-roma-europas-dokumentieren>

¹³ У різний час у цій роботі брали участь роми: д-р філос. н., проф. Грина Мисик, магістри й бакалаври Іван Матюшенко, Олена Семенова, Ернест Бучко, Франк Михай, Габрієл Стоян. Зараз роботу продовжують автор статті, магістри Рустам Стоян (правознавець), Руслана Сандуленко (психолог), Євген Коваленко (інформаційні технології), студенти Артур і Володимир Костенки та Валентина Бурля.

¹⁴ Сырф В. И. Гагаузская энциклопедия. Концепция, принципы и проспект издания // Enciclopedia. Revistă de istorie a științei și studii enciclopedice. 2012. № 2. С. 64–68.

¹⁵ Hanp., World history encyclopedia, Encyclopaedia Iranica, Holocaust encyclopedia, Columbia e-encyclopedia, The Encyclopedia of world problems and human potencial, Српска енциклопедија, Gran enciclopedia Gallega, Multimedialna encyklopedia Gorzowa Wielkopolskiego, Encyclopedia of Chicago (та ін. національні й регіональні в багатьох країнах).

матеріали про ромів; і дуже обережно використовуємо вікіпедію, публікації в якій містять багато, м'яко кажучи, «неточностей» у фактах¹⁶;

• *словниковий порядок (абетковий)*: за порядком української абетки, а всі іноземні імена, назви, терміни даємо в дужках вихідною мовою; структуру статті визначає її вміст; ІТ дозволяє пов'язувати поняття, імена, дати, назви тощо між собою через внутрішні посилання та додавати фотографії, картини, малюнки, креслення, символіку, аудіо- та відеофайли.

Проілюструємо ці положення прикладами деяких статей.

Кожна стаття про країну містить її стислий опис — тип, форма, право, площа, роми, абетковий перелік тематичних розділів:

Україна — європейська держава, у якій роми традиційно мешкають понад 500 років. ... Ансамблі: «Габарде іле» (Ізмаїл). Артисти: Адам А. Благодійні організації: фонд «Чіріклі». Громадські діячі: Бамбула В. Громадські організації: «Чачімо» (Харків). Журналісти: Горват М. Законодавчі та підзаконні акти: Стратегія... ЗМІ: «Романіпе» (Одеса). Лікарі: Андраш Ф. Літератори: Козимиренко М. Наукові установи: немає. Науковці: Мисик І. Партії: немає. Політики: Адам Й. Театр: «Романс». Телебачення: Романо джибен. Художники: Шевченко Т. Г. Юристи: Іванова М.

Натискаючи на ім'я чи назву, читач за посиланням переходить до відповідної розгорнутої статті. Якщо про особу згадано в різних розділах — ім'я повторюється в кожному: Козимиренко М. — Калітраш, Літератори, Учителі; Мандич Ю. — Політики, Спортсмени; Шевченко Т. Г. — Літератори, Художники.

Подібно й інші тематичні розділи, напр., Політики: Адам Й., Дйос Ередіа Х. (Іспанія, Dios Heredia J.), Ярока Л. (Угорщина, Jároka L.). Науковці: Думініке Й. (Молдова, Duminică I.), Єрмошкін С., Марушіакова Е. (Болгарія). Театр: Крикунов І., «РоматІан» (Чехія), Ром-Лебедев І. (СРСР).

Кожна стаття про особу, організацію, захід, назву, поняття тощо містить не лише відповідну інформацію, але й — за наявності — критичні точки зору. Так, напр., у статті про М. Куна та його «Сказки цыган» 1922 р. наводимо низку критичних суджень про джерело цих

¹⁶ Див., напр., Іщенко О. Про порушення і захист «екології» енциклопедичних знань // Енциклопедичний вісник України. 2018. № 10. С. 19–30.

казок, методи М. Куна про підготовку текстів, місце цих казок у ромському фольклорі, можливості їх практичного використання та ін. Кожну статтю завершує перелік вірогідних і перевірених джерел.

Зараз триває доповнення РЕ статтями про долю й участь ромів у війні проти російської навали¹⁷.

Окремим розділом РЕ є «Ромська історія в датах» — аналог «Хронології історії ромів» Д. Кенрика (224–2005 рр.), у якій він лише зрідка вказує повну дату події навіть уже у ХХІ ст., ми ж прагнемо часової точності. Через внутрішні посилання дата пов'язана зі статтями. Напр.: 1425.01.12, *Сарагоса (Арагон)*, король Арагону *Альфонсо V* прийняв графа *Хуана з Малоого Єгипту* та надав усьому «єгипетському» народу право мандрувати в Арагоні. *День ромської культури* в Сарагосі (курсив = посилання). Усього в цьому розділі вже враховано понад 3500 перевірених дат від 04.09.1407 з усіх країн, де живуть роми.

Після перемоги українського народу у війні з російською навалю сподіваємося оприлюднити Українську ромську електронну енциклопедію й віримо, що вона стане гідним внеском до розбудови нової України, у якій стосовно ромів не буде «дискримінації», «маргіналізації», «упослідження» тощо, не буде безглузвих «стратегій інтеграції ромської національної меншини до українського суспільства», але будуть рівні освіта, праця, медицина, права й ставлення до громадян.

¹⁷ На жаль, частина ромських громадських діячів і вчених у РФ, зокрема д. і. н. Н. Деметер, підтримали цю навалу, що також відбиває РЕ (в Ромському архіві маємо запис 1-ої частини круглого столу під час VII Всеросійського фестивалю «Цыгане под небом России» у м. Москві, «посвященного вхождению в состав России Донецкой и Луганской народных республик, а также Херсонской и Запорожской областей», ф. 2RU.оп. FNKARC, спр. 1).

Юлія РОГУШИНА
кандидат фізико-математичних наук,
доцент, старший науковий співробітник
Інституту програмних систем НАН України

ПРАКТИЧНІ АСПЕКТИ СЕМАНТИЗАЦІЇ ВЕБПОРТАЛІВ (на прикладі портальної версії «Великої української енциклопедії»)

Значна частина сучасних енциклопедійних ресурсів представлена у відкритому вебсередовищі у вигляді порталів — особливого підкласу вебсайтів, що забезпечують інтегроване подання великих масивів інформації з різних джерел і надають користувачам набір сервісів для обробки й використання цієї інформації. Існує багато технологічних рішень для створення таких порталів, але більшість із них передбачають можливості аналізу інформації на семантичному рівні.

Необхідність використання інтелектуальних засобів аналізу інформації зумовлена тим, що зростає обсяг даних, які представлені в таких енциклопедіях, вони стають складнішими за структурою та різноманітнішими за формами подання, використовують різні джерела для поповнення контенту. Інтелектуалізація вебзастосувань великого обсягу та зі складною структурою, до яких відносять вебпортали, залишається комплексною проблемою, що потребує як розвитку моделей керування знаннями, так і методів їх практичного застосування. Тому тенденції розвитку таких ресурсів і вимоги до їх технологічного забезпечення визначаються сучасними досягненнями у сфері штучного інтелекту й менеджменту знань. Одним із найвідоміших проєктів з інтелектуалізації Web-середовища є проєкт Semantic Web¹, у межах якого розроблено стандарти подання знань, більшість з яких базується на онтологічному аналізі.

Характерні риси вебпорталів. Вебпортали — це підклас вебсайтів, для яких характерне багаторівневе об'єднання відомостей із різних джерел і сервісів (засобів навігації, аналізу, пошуку, обробки, подання тощо), що дають змогу користувачам ефективно використо-

¹ Berners-Lee, T., Hendler, J., Lassila, O. The semantic Web // Scientific american. 2001. № 284(5). P. 34–43.

увати ці відомості². Більшість представлених у відкритому вебсередовищі енциклопедійних ресурсів можемо розглядати як вебпортали зі специфічними особливостями, які зумовлені їхнім призначенням та набором функцій³. Портали надають різні типи сервісів, які можуть знадобитися користувачам для отримання й обробки контенту.

Основні функції вебпорталу: засоби оновлення контенту сайту; підтримка взаємодії з користувачами; орієнтація на сферу застосування.

Для енциклопедійних інформаційно-аналітичних порталів (ЕІАП)⁴ ці функції можна інтерпретувати так:

- ЕІАП має містити набір інструментів для автоматизованого експорту й поповнення енциклопедійних гасел, а засоби семантизації мають підтримувати додаткові можливості навігації та пошуку інформації на порталі з урахуванням змісту;

- контент ЕІАП має бути узгодженим і надавати можливість зворотного зв'язку між користувачами та авторами;

- створення загальноприйнятої структури подання інформації про інформаційні об'єкти ЕІАП використовує зовнішні джерела знань щодо відповідної предметної області.

ЕІАП здебільшого призначені для широких спільнот, охоплюють різноманітне коло тем і тому їх відносять до горизонтальних. Вони зазвичай є публічними, а за призначенням — довідковими й аналітичними ресурсами. Характерною рисою вебпорталів вважають персоніфікацію подання інформації, але саме для енциклопедійних порталів ця характеристика є менш значущою, тому що важливішою для таких довідкових джерел є уніфікація в поданні однотипних об'єктів. Більш важливими для енциклопедійних вебпорталів є розвинуті сервіси пошуку та навігації, які можуть враховувати як знання про певну предметну область і зв'язки між її об'єктами, так і ту інформацію, яку

² What is the Difference between Website and Web Portal. URL: [http:// www.geeksforgeeks.org/difference-website-web-portal/](http://www.geeksforgeeks.org/difference-website-web-portal/).

³ Difference between Website and Web Portal. URL: [http:// forum.huawei.com/enterprise/en/Difference-between-Website-and-Web-Portal](http://forum.huawei.com/enterprise/en/Difference-between-Website-and-Web-Portal).

⁴ Рогушина Ю. В., Гришанова І.Ю., Розробка засобів семантичного пошуку та навігації в онлайн-версії «Великої української енциклопедії» на основі онтологічного подання знань // Енциклопедичні проекти — чинники національного поступу : монографія / За ред. Киридон А. М. Київ : Державна наукова установа «Енциклопедичне видавництво», 2020. С. 141–160.

проглядає користувач у поточний момент. Зазвичай, вебпортали забезпечують доступ із різних платформ і видів пристроїв, таких як персональні комп'ютери та смартфони.

Основні тенденції розвитку порталів стосуються їх семантизації та можливості повторного використання інформації. У семантизації ЕІАП можна виділити кілька тісно пов'язаних аспектів: семантичний пошук; імпорт знань із зовнішніх інформаційних джерел; експорт інформації з portalу в сучасних форматах подання знань (таких як RDF та OWL); створення метаданих, що описують контент portalу на семантичному рівні.

ЕІАП на основі вікітехнологій. Сьогодні один із перспективних напрямів створення семантичних вебпорталів з відкритими даними ґрунтується на вікітехнологіях та їх семантичному розширенні. Прикладом реалізації такого підходу є портал Великої української енциклопедії (vue.gov.ua). Зараз цей портал відповідає багатьом вимогам, які пов'язані з тенденціями розвитку порталів, але потребує подальшої роботи й підтримання структури та контенту відповідно до змін відкритого середовища і змін в інформаційних ресурсах, що є джерелами його контенту. Найвідомішими прикладами енциклопедійних порталів є вікіпедія, а також Wikibooks, Wiktionary та Wikidata. Усі ці портали базуються на відкритому програмному забезпеченні MediaWiki⁵, хоча їхній аналітичний складник досить обмежений через відсутність семантичних моделей. Зараз існує чимало семантичних розширень цієї технології, найбільш поширеним з яких є Semantic MediaWiki.

Семантичне розширення вікітехнології Semantic MediaWiki⁶ надає засоби для створення семантичної розмітки контенту portalу та для багатокритеріального семантичного пошуку в цьому контенті. Семантизація portalу призводить до ускладнення його структури й може спричинити появу багатьох додаткових проблем: обробка контенту на рівні семантики є значно складнішою за традиційну, а орієнтація на відкрите середовище вимагає враховувати різноманітні форми подання інформації, знаходити шляхи розв'язання неодно-

⁵ MediaWiki. URL: <https://www.mediawiki.org/wiki/MediaWiki/>.

⁶ Krotzsch M., Vrandečić D., Volkel M. Semantic mediawiki // The Semantic Web - ISWC 2006. Berlin : Springer, 2006. P. 935–942. URL: https://link.springer.com/content/pdf/10.1007/11926078_68.pdf

значностей, виявлення змістовних помилок та визначення процедур інтеграції як даних, та і їх моделей⁷, а також більш якісно обирати інформаційні джерела, які забезпечують якісні дані й застосовують релевантні формати їх представлення.

Семантизація та пов'язане з нею розширення функціоналу порталу потребують значно вищої кваліфікації від розробників порталу й більшого часу на генерацію контенту: додавання нової інформації має супроводжуватися її семантичною розміткою, структуризацією та узгодженням зі вже наявними даними. Побудований таким чином контент є значно кориснішим, тому що забезпечує автоматизоване виконання різноманітних сервісів, що пов'язані з аналітичною обробкою й узагальненням даних.

Аналіз перспектив семантизації порталу «Великої української енциклопедії» (ВУЕ). Розглянемо детальніше основні аспекти семантизації енциклопедійного порталу на прикладі e-ВУЕ — портальної версії Великої української енциклопедії (URL: <https://vue.gov.ua>). Цей ресурс концептуально відрізняється від друкованого аналогу значно більшим обсягом, ширшим функціоналом для навігації та пошуку, нелінійною організацією контенту та наявністю інтерактивних і мультимедійних об'єктів⁸. Основні складники порталу e-ВУЕ: ядро MediaWiki; база даних, що містить основний контент; користувацький інтерфейс, що специфікує відображення контенту сторінок і засобів навігації відповідно до потреб енциклопедії; додаткові плагіни, які розширюють функціональні можливості MediaWiki, зокрема семантичне розширення вікітехнології Semantic MediaWiki.

Передумови семантичного вдосконалення порталів: наявність засобів семантичного структурування контенту та створення метаданих, що характеризують цей контент; використання відкритого програмного забезпечення, що підтримує масштабованість контенту та має достатню виразність для подання інформації зі складною структурою; наявність моделі представлення знань порталу, що сумісна із

⁷ Рогушина Ю. В. Нечіткі дані у семантичних wiki-ресурсах: моделі, джерела та методи обробки // Проблеми програмування. 2023. № 2. С. 67–83.

⁸ Andon P. I., Rogushina J. V., Grishanova I. Y., Reznichenko V. A., Kyrydon A. M., Aristova A. V., Tyschenko A. O. Experience of Semantic Technologies Use for Development of Intelligent Web Encyclopedia. Proc. of UkrPROG 2020, CEUR Workshoop Proceedings, 2021. Vol. 2866. P. 246–259.

сучасними технологіями менеджменту знань у відкритому середовищі та підтримує імпорт і експорт знань із зовнішніх інформаційних ресурсів; наявність засобів перевірки узгодженості контенту та його автоматизованої генерації на основі семантичної розмітки; можливість розширення набору сервісів для пошуку й навігації на порталі.

Е-ВУЕ відповідає всім цим вимогам⁹, і тому семантичний складник цього portalу може розвиватися відповідно до проаналізованих тенденцій. Але потрібно розрізняти потенційні технологічні можливості та їхню практичну реалізацію в кожному конкретному випадку, яка залежить як від специфіки вирішуваних задач, так і від організації розгортання portalу й обраних технічних рішень. Як свідчить аналіз, потенційні можливості семантизації е-ВУЕ та її практичне застосування значним чином різняться, що залишає багато простору для подальшого вдосконалення ресурсу.

Семантична розмітка контенту засобами Semantic MediaWiki вдало реалізована для типових інформаційних об'єктів (створено велику кількість вікішаблонів для їх введення та подання), але для довільних інформаційних об'єктів і посилань між сторінками семантичні визначення практично не використовуються (хоч шаблони та семантичні властивості для цього вже створено).

Е-ВУЕ пропонує розширений і зручний набір сервісів пошуку й навігації на основі вбудованих технологічних засобів і семантичних плагінів — за галузями знань, ключовими словами, семантичними властивостями тощо. Результати запитів можна впорядковувати безпосередньо на сторінці відповідно до потреб користувачів. Цей напрям розвитку е-ВУЕ потребує подальшого розвитку й побудови запитів для нових типів інформаційних об'єктів, якими поповнюється контент portalу. Наприклад, у порталах на основі семантичних вікі-технологій підтримуються різні види пошуку на основі семантичних властивостей сторінок та їх значень.

Існує можливість поповнення функціоналу е-ВУЕ інтелектуальними сервісами аналізу контенту (за допомогою додаткового коду API),

⁹ Рогущина Ю. В., Гришанова І. Ю. Засоби і методи подання, пошуку і аналізу знань в енциклопедичних виданнях: онтологічний підхід // Українська енциклопедистика як складник інформаційного спротиву: колективна монографія / За заг. ред. д. і. н., проф. А. Киридон. Київ : Державна наукова установа «Енциклопедичне видавництво», 2022. С. 201–221.

такими, як-от пошук семантично подібних сторінок (таку можливість було перевірено в тестових версіях, але зараз в основній версії е-ВУЕ ці функції не використовують). Отже, е-ВУЕ потенційно має великі можливості для вдосконалення. На сьогодні значна частина таких можливостей не реалізована практично (або реалізована лише частково).

Проблеми семантизації ЕІАП. У процесі семантизації вебпорталів виникає низка проблем, специфічних саме для систем обробки й аналізу знань, які оперують з великими обсягами інформації та з гетерогенними моделями інформаційних об'єктів. Проблеми обробки знань значним чином різняться на етапі створення й розгортання і на етапі масового поповнення контенту. Проблеми моделювання контенту е-ВУЕ здебільшого зумовлені необхідністю обробки даних, які можуть бути неточними або неповними. Для семантичних даних виникає також необхідність перевірки змістовної узгодженості даних щодо інформаційних об'єктів, між якими існують певні семантичні зв'язки (наприклад, рік народження дитини має бути більшим за рік народження її батьків).

Проблеми масштабування е-ВУЕ, що стосуються семантичного складника, стосуються різкого збільшення кількості семантичних властивостей, типових інформаційних об'єктів і шаблонів їх подання. Участь великої кількості спеціалістів у створенні вебпорталів викликає розбіжності в розумінні правил подання та структурування даних. Постає не тільки необхідність додаткової верифікації контенту, а й створення докладної методології семантизації та узгодження з моделлю предметної області.

Організаційні проблеми пов'язані з тим, що на початку розробки семантичного вебпорталу основні роботи зазвичай виконує команда кваліфікованих спеціалістів із менеджменту знань, але в процесі розгортання проєкту вона зменшується. Внаслідок цього через деякий час структура бази знань не оновлюється та перестає відповідати потребам того контенту, який додають, а працівники portalу з недостатньою кваліфікацією некоректно вносять семантичну розмітку. Відтак портал, що формально залишається семантичним, втрачає значну частку своїх переваг як аналітична інформаційна система, але надалі продовжує витрачати додаткові обчислювальні потужності на підтримку семантичного складника.

Рекомендації щодо процесу семантизації ЕІАП. Практичні рекомендації, спрямовані на запобігання і розв'язання проблем обробки знань на етапі розгортання: модель бази знань ЕІАП потребує постійного вдосконалення та узгодження з усіма особливими випадками інформаційних об'єктів; генерація семантичної розмітки контенту експертами є необхідною умовою семантизації енциклопедійного вебпорталу: потрібно явно визначати семантику зв'язків між елементами контенту на основі аналізу природномовного опису; моделі інформаційних об'єктів, які використовують на порталі е-ВУЕ, доцільно тільки поповнювати, щоб забезпечити узгодженість моделі з попередньо оприлюдненим контентом; набір семантичних відношень між елементами контенту потрібно поповнювати, щоб коректно відображати все розмаїття таких зв'язків, надавати створеним відношенням чіткі формальні описи та намагатися запобігати їх дублюванню; пошукові запити доцільно виносити в окремі сторінки; необхідно постійно проводити інформування персоналу щодо нових елементів семантизації та правил їх застосування; виконувати оновлення структури бази знань і контролю її змістовної цілісності.

Вадим РУБЕЛЬ
доктор історичних наук, професор
Київського національного університету
імені Тараса Шевченка

ПАМ'ЯТКА ЩОДО УКРАЇНСЬКОЇ КІРІДЖІ (пристосованої для японської мови кирилиці)

Українська мова, а саме її фонетика і літерні символи, дають істотно кращі можливості для адекватної передачі усної японської мови, аніж русифікована «система Поливанова». Враховуючи реальну живу вимову японців, найяскравіше українська кирилична специфіка оприявнюється в транскрибуванні таких японських складів:

— い/イ, котрий в українській кіріджі може транскрибуватися за допомогою трьох різних літер *i*, *ï* та *ÿ*;

— し/シ, котрий в канонах української фонетики краще транскрибувати як *шi* (замість прийнятого «системою Поливанова» *си*), а його озвончений варіант じ/ジ — як *джi* (замість прийнятого «системою Поливанова» *дзи*);

— ち/チ, котрий в канонах української фонетики краще транскрибувати як *чi* (замість прийнятого «системою Поливанова» *ти*), а його озвончений варіант ぢ/ヂ — як *джi* (замість прийнятого «системою Поливанова» *дзи*);

— увесь спектр озвончених складів が/ガ, ぎ/ギ, ぐ/グ, げ/ゲ, ご/ゴ, що в канонах оновлених правил українського правопису мають транскрибуватися за допомогою літери *ɟ* (замість прийнятої «системою Поливанова» літери *g*) — *ɟa*, *ɟi*, *ɟy*, *ɟe*, *ɟo*.

Розгорнуте пояснення виглядає приблизно так:

1. В українській мові є буква *ï*, звукове насичення якої має прямі аналогії в японській фонетиці, але якої немає в російському алфавіті, що змусило Є. Д. Поливанова застосовувати в усіх варіантах після голосної не завжди адекватне для японської фонетики *ÿ*. А отже, якщо по типу поливанівської системи на початку слова або у складових сполученнях після приголосної в українсько-японській кирилиці має застосовуватися *i* (*içi*), а після голосної в середині слова — *ÿ* (*айкiдо*), то у варіантах, коли означений звук фігурує наприкінці

слова, враховуючи японське оригінальне звучання, прийнятнішим виглядає варіант *ї* (*акаї*).

2. У системі Поливанова склад し/シ [shi] позначається російськими буквами як *си*, але справжня вимова такого складу японською мовою значно м'якша, аж до того, що перший звук такого словосполучення ближчий до [ш], а не до [с]. Тільки проблема російської лексики в тому, що склад, записаний як *ши*, читається зазвичай як [шы] (згадаймо базове правило російської мови: «*Жи* и *Ши* — пиши через *и*»). Відповідно, для японського вуха вимова [шы] настільки спотворює реальну японську звукову фонетику, що корінний японець чує в такому сполученні звучання голосної, наближене більше до японського варіанта звука う [u], котрий і дійсно дещо нагадує європейцю на слух щось середнє між у й *и*. Але для української мови фонетичного правила вимови *ші* як [шы] не існує, адже словосполучення *ші* має так і озвучуватися нашою фонетикою як *ші*, що доволі адекватно віддзеркалює аналогічне японське словосполучення し/シ (*шімбун*, *Цушіма*).

На додаток, штучність жорсткої прив'язки словосполучення し/シ [shi] в системі Поливанова виключно до варіанту [си] частково все одно проявилася в російській японізації. Адже окремі японські слова прийшли і закріпилися в російській мові з прив'язкою до [ш] (в озвонченому варіанті [дж]) як до першого знаку означеного складового сполучення: їжа *суши* замість *суси*, куртизанка *гейша* замість *гейся*, фірми *Тошиба* й *Фуджи* замість *Тосиба* й *Фудзи*, боротьба *джиуджицу* замість *дзю-дзицу*, людина-таксі *рикша* замість *рикся*, острів *Шикотан* замість *Сикотан* тощо.

3. Третя відмінність полягає у відсутності в українському правописі знаку ё, який має російська абетка. Відповідно, при передачі японського складу よ/ヨ [yo] в українському варіанті японістичної кирилиці мають застосовуватися українські варіанти *йо* (на початку слова, після всіх голосних та після ん/ン [n/m]: *Йокогама*, *Кайобі*, *Манйошю*) або *ьо* (після інших приголосних: *кьолаку*, *шьолун*), що також має відбиватися в українській транскрипції японських слів.

4. У російській фонетиці взагалі відсутні звуки, аналогічні японським словосполученням じ/ジ і ぢ/ヂ [ji], а також пов'язаним з ними じゃ/ジャ і ぢゃ/ヂャ [ja], じゅ/ジュ і ぢゅ/ヂュ [ju], じょ/ジョ і ぢょ

ょ/ヂょ [jo]. Ось чому, не від хорошого життя, Є. Д. Поливанов запропонував застосовувати для транскрипції означених складів російські варіанти, базовані на літерах д і з: *дзі, дзя, дзю* й *дзё*. Адже, як і у варіанті з し/シ, якщо записати словосполучення російською мовою як *джи*, то озвучуватись воно буде як [джы], що знову ж абсолютно не підходить для японської фонетики. Проте українська фонетика знає звуки *дз* і *дж*, причому вимова їхня чітко нормована і відмінна одна від одної. І за своїми звуковими особливостями варіант *дж* значно ближчий до свого японського аналога, ніж русифікований *дз*. А словосполучення *джи* так і озвучується як [джы], а не як російськомовне [джы]. Ось чому українське транскрибування зазначених вище складів у найближчому до реальної японської вимови варіанті має записуватись як: *джі, джя, джю* і *джьо* (*джідай, джягаймо, джюдо, джьофу*). Водночас, у варіантах транскрибування складів ざ/ザ [za], ず/ズ [zu], づ/ヅ [zu], ぜ/ゼ [ze] і ぞ/ゾ [zo] цілком прийнятними є склади, базовані на початковому звуці *дз*: *дза, дзу, дзе* і *дзо*, оскільки і тут фонетика української та японської мов є дзеркально відповідними (*дзайшю, дзубон, адзукару, кідзумі, камікадзе, кадзюку*).

5. Тепер щодо низки складів, яка починається в таблиці *го-джю-он* («50 звуків») знаком た/タ [ta]. Звукові варіанти знаків つ/ツ [tsu], て/テ [te] і と/ト [to] принципових заперечень не викликають, оскільки їхня фіксація в параметрах поливановської *кірідзі* ідеально узгоджується як з японською вимовою означених словосполучень, так і з затвердженою в Японії системою ローマ字 (ромаджі — рекомендований японськими філологами варіант запису японських слів латиницею): відповідно *цу, те* і *то*. Проте склад ち/チ [chi] і пов'язані з ним ちゃ/チャ [cha], ちゅ/チュ [chu] і ちょ/チョ [cho] Є. Д. Поливанов подає у варіанті *ті, тя, тю* й *тё*, що не збігається ані з реальною японською вимовою, ані з рекомендованою ローマ字 чередою [chi], [cha], [chu] й [cho]. Причини такої транскрипції схожі з проблемним варіантом し/シ тої ж поливановської системи. Ось чому в україномовному варіанті японської транскрипції явно прийнятнішою виглядає більш наближена до реальної японської вимови форма *чі, ча, чу* й *чо* (*чігаїмас, чаго, Чулоку, Чосен*).

На додаток, штучність жорсткої прив'язки словосполучення ち/チ [chi] в системі Поливанова виключно до варіанту [ти] також

проявилася в російській японізації. Адже окремі японські слова прийшли і закріпилися в російській мові з прив'язкою до [ч] як до першого знаку означеного складового сполучення. Зокрема: бойові палиці *нунчаку* замість *нунтяку*, фірма *Хитаچی* замість *Хитати*, іграшка *тамагочи* замість *тамаготи*.

6. Після останніх реформ українського правопису в українській абетці була відновлена в правах літера *ґ*. Від тих часів її вимова знову почала чітко протиставлятися глухому звуку, що його позначає в нашому алфавіті знак *г*. Відтоді транскрибування відповідних японських звуків літерою *г* стало абсолютно неприпустимим, оскільки такого звуку в японській фонетиці просто немає. Водночас, знак *г* абсолютно відповідає фонетиці японських словосполучень озвончених складів *が/ガ* [ga], *ぎ/ギ* [gi], *ぐ/グ* [gu], *げ/ゲ* [ge], *ご/ゴ* [go], *ぎゃ/ギャ* [gya], *ぎゅ/ギュ* [gyu], *ぎょ/ギョ* [gyo], а отже замість неприпустимих для минулого українського правопису варіантів *га, гі, гу, ге, го, гя, гю* й *гьо* мають бути жорстко запроваджені варіанти *ґа, ґі, ґу, ґе, ґо, ґя, ґю* і *ґьо* (*Канаґава, ваґірі, ваґусараї, каґекі, ґотен, ґяккьо, ґютто, ґьомін*). Що ж до словосполучень *は/ハ* [ha], *ひ/ヒ* [hi], *へ/ヘ* [he], *ほ/ホ* [ho], *ひゃ/ヒヤ* [hya], *ひゅ/ヒュ* [hyu] і *ひょ/ヒョ* [hyo], то і в таких сполученнях застосування української літери *г* не може бути прийнятним, оскільки в японській фонетиці глухого озвонченого звуку по типу українського [г] взагалі не існує. Водночас наш [х] абсолютно фонетично відповідає першому звуку усіх згаданих вище японських складів. А отже в українському правописі передавати такі склади краще звуковими варіантами: *ха, хі, хе, хо, хя, хю* і *хьо* (*Хірошіма, Хонда*). Не викликає сумнівів і система озвучення означених словосполучень, при якому *х та ф* (у складі *ふ/フ* [fu]: *фуде*) переходить у *б* з можливим подальшим оглушенням у *п* (*ха* → *ба* → *па*; *хі* → *бі* → *пі*; *фу* → *бу* → *пу*; *хе* → *бе* → *пе*; *хо* → *бо* → *по*; *хя* → *бя* → *пя*; *хю* → *бю* → *пю*; *хьо* → *бо* → *пьо*: *бандзай, Біміко, ваппу*).

7. Питання передачі японських складів у редукції. Правило логічно впливає із реалій вимови і написання означених складів. Склад *кі* при злитті зі звуками *я, ю* і *йо*, враховуючи пом'якшуючий чинник означеного складу у стані редукції, утворює *кя, кю* і *кьо*. Склад *ші* при злитті зі звуками *я, ю* і *йо*, враховуючи пом'якшуючий чинник означеного складу у стані редукції, утворює *шія, шю* і *шьо*. І далі за тим са-

знак хіраґани / знак катакани
українська транскрипція

あ/ア <i>a</i>	い/イ <i>i</i> на початку слова та після приголосної, <i>й</i> після голосної в середині слова та <i>i</i> після голосної наприкінці слова	う/ウ <i>u</i>	え/エ <i>e</i>	お/オ <i>o</i>	や/ヤ <i>y</i>	ゆ/ユ <i>yo</i>	よ/ヨ <i>yo</i>
か/カ <i>ka</i>	き/キ <i>ki</i>	く/ク <i>ku</i>	け/ケ <i>ke</i>	こ/コ <i>ko</i>	きゃ/キヤ <i>ky</i>	きゅ/キユ <i>kyo</i>	きょ/キョ <i>kyo</i>
さ/サ <i>sa</i>	し/シ <i>shi</i>	す/ス <i>su</i> ; окрім кінцевого знака в дієсловах なます います, коли цей знак читається і транскрибується як <i>s</i> (<i>—mas, —des</i>)	せ/セ <i>se</i>	そ/ソ <i>so</i>	しゃ/シヤ <i>sha</i>	しゅ/シユ <i>sho</i>	しょ/ショ <i>sho</i>

た/タ <i>ta</i>	ち/チ <i>chi</i>	つ/ツ <i>chi</i> ; окрім зменшеного варіанту даного знака: тоді він позначає подвоєння наступного приголосного	て/テ <i>te</i>	と/ト <i>to</i>	ちや/チャ <i>cha</i>	ちゆ/チュ <i>chiy</i>	ちよ/チヨ <i>cho</i>
な/ナ <i>na</i>	に/ニ <i>ni</i>	ぬ/ヌ <i>ny</i>	ね/ネ <i>ne</i>	の/ノ <i>no</i>	にや/ニヤ <i>nya</i>	にゆ/ニユ <i>nyu</i>	によ/ニヨ <i>nyo</i>
は/ハ <i>ha</i> , окрім ситуації, коли знак は позначає частку, що відокремлює тему речення від реми — тоді дана частка читається і транскрибується як <i>wa</i>	ひ/ヒ <i>hi</i>	ふ/フ <i>fu</i>	へ/ヘ <i>he</i> , окрім ситуації, коли знак へ позначає суфікс напрямку — такий суфікс читається і транскрибується як <i>e</i>	ほ/ホ <i>ho</i>	ひや/ヒヤ <i>hya</i>	ひゆ/ヒユ <i>hyu</i>	ひよ/ヒヨ <i>hyo</i>
ま/マ <i>ma</i>	み/ミ <i>mi</i>	む/ム <i>mu</i>	め/メ <i>me</i>	も/モ <i>mo</i>	みや/ミヤ <i>mya</i>	みゆ/ミユ <i>myu</i>	みよ/ミヨ <i>myo</i>

ら/ラ	り/リ	る/ル	れ/レ	ろ/ロ	りや/リヤ	りゅ/リュ	りょ/リョ
<i>ra</i>	<i>ri</i>	<i>ru</i>	<i>re</i>	<i>ro</i>	<i>rya</i>	<i>ryo</i>	<i>ryo</i>
わ/ワ				を/ヲ			
<i>wa</i>				o			
				ん/ン			
				н або перед приголосними б й н чи при подвоєнні —м			
が/ガ	ぎ/ギ	ぐ/グ	げ/ゲ	ご/ゴ	ぎや/ギヤ	ぎゅ/ギユ	ぎょ/ギョ
<i>ga</i>	<i>gi</i>	<i>gy</i>	<i>ge</i>	<i>go</i>	<i>gya</i>	<i>gyo</i>	<i>gyo</i>
じ/ジ	ぢ/ヂ	ぢ/ヅ	ぜ/ゼ	ぢ/ゾ	じや/ジヤ	じゅ/ジユ	じょ/ジョ
<i>ja</i>	<i>ji</i>	<i>zy</i>	<i>ze</i>	<i>zo</i>	<i>jya</i>	<i>jyo</i>	<i>jyo</i>
ぢ/ヂ	ぢ/ヂ	づ/ヅ	で/デ	ど/ド	ぢや/ヂヤ	ぢゅ/ヂユ	ぢょ/ヂョ
<i>da</i>	<i>di</i>	<i>zy</i>	<i>de</i>	<i>do</i>	<i>dya</i>	<i>djo</i>	<i>djo</i>
ば/バ	び/ビ	ぶ/ブ	べ/ベ	ぼ/ボ	びや/ビヤ	びゅ/ビユ	びょ/ビョ
<i>ba</i>	<i>bi</i>	<i>by</i>	<i>be</i>	<i>bo</i>	<i>bya</i>	<i>byo</i>	<i>byo</i>
ぱ/パ	ぴ/ピ	ぷ/プ	ぺ/ペ	ぽ/ポ	ぴや/ピヤ	ぴゅ/ピユ	ぴょ/ピョ
<i>pa</i>	<i>pi</i>	<i>py</i>	<i>pe</i>	<i>po</i>	<i>pya</i>	<i>pyo</i>	<i>pyo</i>

мим кліше *ні* при злитті зі звуками *я, ю і йо*, утворює у стані редукції *ня, ню і ньо*; *хі* при злитті зі звуками *я, ю і йо*, утворює у стані редукції *хя, хю і хьо* тощо. Єдиним виключенням із цієї колонки є склад *чі*. Оскільки звук *ч* в українській мові є апріорі пом'якшеним, тому додаткового пом'якшення не потребує, тож *чі* при злитті зі звуками *я, ю і йо* утворює *ча, чу і чо*, котрі саме так звучать в японській усній фонетиці.

Представлена автором система транскрибування японських складів засобами і можливостями української мови є адекватнішою реальній японській вимові, враховує зазначені вище відмінності українського правопису від російського, а також фонетичні канони прийнятої в самій Японії латиниці *ローマ字*.

Автор представлених філологічних пропозицій не є професійним лінгвістом, але, як фаховий японіст, вважає себе в праві поділитися своїми ідеями й пропозиціями з колегами, оскільки порушена проблематика є стратегічною з точки зору стандартизаційних перспектив вітчизняної японістики. Запрошуємо філологів японського та українського фаху до розгорнутого обговорення висловлених пропозицій.

Оксана СИЛКА
доктор історичних наук, доцент,
незалежна дослідниця

УКРАЇНСЬКИЙ ПРОСВІТНИК МИХАЙЛО ЗЛОБИНЕЦЬ (1883–1937)

Життєвий шлях, особистісні переконання та спадок Михайла Олександровича Злобинця є складником масштабного громадського культурно-просвітницького руху України першої половини ХХ ст. Дослідження персональної участі громадян у таких процесах дозволяє вивести з історичного забуття покоління тих, чиї особистісні переконання формувалися у період російської революції 1905 р., активна діяльність відбувалася у часи національно-визвольних змагань 1917–1921 рр. і змушене мовчання настало в 1930-х рр.

Михайла Злобинця було розстріляно 20 вересня 1937 р. Його ім'я, літературна та мистецька спадщина, внесок в українізацію освітнього процесу були викреслені зі згадок у СРСР. Він, як і мільйони інших, отримав тавро «ворог народу» на 50 довгих років. У радянській історіографії ім'я нашого земляка для дослідників залишалося осторонь їхніх наукових інтересів. Водночас заради справедливості, потрібно відзначити той факт, що до роботи О. І. Дея, воно все ж таки потрапило, хоча і з помилкою — Микола Злобинців¹.

Питання про політичну реабілітацію Михайла Олександровича вперше було порушене в березні 1988 р. директором Золотоніського краєзнавчого музею М. Ф. Пономаренком. Завдяки його зусиллям, прокуратура Черкаської області 12 червня 1989 р. ухвалила рішення про реабілітацію М. О. Злобинця. Відтоді у місцевій пресі на краєзнавчих дослідженнях кілька разів виринали ім'я Михайла Олександровича². Спороадично ім'я Михайла Злобинця потрапляло до статей довідкового характеру в енциклопедичні видання — «Української

¹ Дей О. І. Словник українських псевдонімів та криптонімів: XVI–XX ст. Київ : Наукова думка, 1969. С. 234; 472.

² Календар пам'ятних дат Черкащини на 2013 рік / Уклад.: Л. Т. Демченко, Л. Д. Дядик, Т. В. Долгушина. Черкаси : Обласна універсальна наукова бібліотека імені Тараса Шевченка, 2012. С. 19.

літературної енциклопедії»³, «Енциклопедії сучасної України»⁴, «Української музичної енциклопедії»⁵ та інших, автори яких (сподіваємось, у силу об'єктивних обставин) зазначили невірні біографічні дані.

Для сучасних дослідників культурно-освітніх процесів в Україні першої третини ХХ ст. особистість відомого у свій час поета, бандуриста, просвітника і громадського діяча Михайла Олександровича Злобинця фактично до 2017 р. залишалася маловідомою (до часу появи спеціального дослідження⁶).

Підсумком нашої п'ятирічної дослідницької роботи постала праця «Бандури пісня недоспівана...». 27 листопада 2018 р. у науковій бібліотеці ім. М. Максимовича Черкаського національного університету ім. Б. Хмельницького відбулося урочисте нагородження лауреатів обласної краєзнавчої премії імені Михайла Максимовича 2018 р. І наше дослідження перемогло у номінації «колективна краєзнавча робота».

Наступним етапом стала наша ініціатива з виготовлення меморіальної дошки, яка була б присвячена Михайлові Злобинцю. Урочисте відкриття пам'ятного знаку відбулося у м. Золотоноші 7 серпня 2019 р.

Майбутній поет, бандурист, виконавець народних дум, бандурний майстер, педагог, культурний та громадсько-політичний діяч Михайло Злобинець народився 31 жовтня 1883 р. у м. Золотоноші Полтавської губернії, у родині земського лікаря. Після завершення гімназійного навчання (ймовірно у м. Черкасах) Михайло Олександрович Злобинець у 1904 р. вступив на фізико-математичний факультет Київського університету Св. Володимира. Перший літературний дебют М. Злобинця, принаймні до виявлення інших публікацій, відбувся під час навчання, у 1905 р. — на сторінках альманаху молодих

³ Пономаренко М. Ф. Злобинець (Злобинців) Михайло // Українська літературна енциклопедія : в 5 т. Київ : Головна редакція УРЕ, 1990. Т. 2. С. 272–273.

⁴ Жеплинський Б. М. Домонтович Микола // Енциклопедія сучасної України. Т. 8: Дл–Дя. Київ, 2008. С. 256.

⁵ Муха А. І. Домонтович // Українська музична енциклопедія : в 5 т. Київ : Інститут мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М. Т. Рильського, 2006. Т. 1. С. 641.

⁶ Силка О., Синявська Л. Бандури пісня недоспівана... або суспільний виклик Михайла Злобинця. Черкаси : ФОП Гордієнко Є. І., 2017. 246 с.

українських письменників «Перша ластівка», укладачем якого був український поет М. Чернявський⁷. До цієї збірки увійшло три думки авторства Михайла Олександровича, який узяв собі літературний псевдонім М. Домонтович⁸.

Вірогідно, у студентські роки Михайло Олександрович організував перший у Києві ансамбль «зрячих» бандуристів у складі шести чоловіків (про це йдеться в роботах Марка та Віктора Мішалових⁹). Цілковитовірно, що один із перших публічних виступів ансамблю відбувся у Каневі 1906 р. під час вшанування пам'яті Т. Г. Шевченка. 4 червня 1906 р. Михайло Олександрович записав вірш «Прокидайся батьку, годі тобі спати...» та ремарку до нього у книзі відвідувачів на Тарасовій горі і підписався своїм сценічним ім'ям «кобзар Домонтович»¹⁰.

Після завершення навчання в Університеті, з вересня 1909 р. М. Злобинець приступив до роботи у Золотоніській чоловічій гімназії на посаді учителя математики¹¹. Уже знаний у мистецьких колах, М. Злобинець у Золотоноші продовжував займатися літературною працею та бандурним співом. Зафіксовано, що до 1917 р. він організував та керував Золотоніським міським хором (капелою) у складі понад 50 осіб. Для виступів Михайло Олександрович сам виготовляв бандури та складав думи. У золотоніський період з'явився один із перших україномовних підручників з гри на кобзі «Самонавчатель до гри на кобзі або бандурі» авторства Михайла Олександровича. «Самонавчатель» спеціалісти визнають першим підручником подібного виду, який було надруковано на теренах Наддніпрянської України. До

⁷ Чернявський Микола Федорович (1867–1938 рр.) – український поет, педагог, культурно-громадський діяч.

⁸ Домонтович М. Саме страшне // Рідний край.. 1914. № 3. С. 7; Домонтович М. [Я хотів би, щоб звуки у мене лились...] // Там само. 1914. № 6. С. 13; Домонтович М. Весняна пора // Там само. 1915. № 1. С. 3.

⁹ Микола Злобинців (Домонтович) // Мішалови В. і М. Українські кобзарі-бандуристи. Сідней, 1986. С. 77; Мішалов В. Ю. Культурно-мистецькі аспекти генези і розвитку виконавства на харківській бандурі : автореф. дис. ... канд. мистецтвознав. : 26.00.01 / В. Ю. Мішалов ; Харк. держ. акад. культури. Харків, 2009. С. 1.

¹⁰ У Золотоніському краєзнавчому музеї зберігаються копії сторінок із рукописом віршів М. Злобинця за 1906 та 1907 рр.

¹¹ Мужская гимназия Золотоношский уезд // Памятная книжка Полтавской губернии на 1916 г. Полтава : Типо-литография Полтавского губернского правления, 1916. С. 138–140.

нього, як зазначає О. Черкашина, лише у 1907 р. Г. Хоткевич у Львові видав «Підручник гри на бандурі»¹².

Станом на 1912 р. Михайло Олександрович вже був дійсним членом і входив до Ради правління громадської організації — Золотоніського сільськогосподарського товариства¹³. У 1913 р. його обирають гласним Золотоніських повітових земських зборів. Цього ж року Михайло Олександрович увійшов до складу Золотоніської земської шкільної комісії/училищної ради (разом із гласними Д. Г. Демченком, В. І. Ігнатовським та П. С. Шереметьєвим), яка займалася розглядом питання реорганізації шкільної мережі повіту¹⁴. 1915 р. на одному із засідань Золотоніських повітових зборів М. Злобинець та Д. Демченко привернули увагу до необхідності запровадження навчання у початкових школах українською мовою¹⁵. Це був вибух. Після тривалих дебатів на різних рівнях влада змушена була йти на компроміс і частково дозволила використовувати українську мову у навчальному процесі¹⁶.

Відповідно до рішення зборів Золотоніської шкільної ради, М. Злобинця (як знаного учителя і просвітника) 31 липня 1917 р. було обрано повітовим комісаром з питань народної освіти¹⁷. Посутнім внеском у процес українізації початкової шкільної освіти став підготовлений М. Злобинцем підручник «Арихметика»¹⁸ для народних шкіл і початкових класів середніх шкіл).

Завдяки зусиллям громадських діячів на чолі з М. Злобинцем та А. Лівницьким (з 1926 р. — Президент УНР в екзилі), у квітні 1917 р. у

¹² Черкашина О. В. До питання дослідження кобзарства в працях науковців XIX–XX ст. // Наукові записки. Серія: Педагогіка і психологія / ВДПУ ім. М. Коцюбинського. Вінниця, 2006. Вип. 18. С. 209.

¹³ Г-н С. Общее собрание членов Золотоношского сельскохозяйственного общества // Вестник Золотоношского сельскохозяйственного общества. 1912. № 14. С. 5–6.

¹⁴ Отчет Золотоношской уездной земской управы Золотоношскому уездному земскому собранию 52-й очередной сессии за 1915 год. Золотоноша, 1917. С. 16.

¹⁵ Украинский язык // Хуторянин. 1915. № 49. С. 1012–1013.

¹⁶ Отчет Золотоношской уездной земской управы Золотоношскому уездному земскому собранию 52-й очередной сессии за 1915 г. Золотоноша, 1917. С. 6–7.

¹⁷ ЦДАВО України. Ф. 2581. Оп. 1. Спр. 1. Арк. 5 зв.

¹⁸ Злобинців М. Арихметика: Для народних шкіл і нижніх класів середніх шкіл. Ч. I: Цілі числа; Ч. II: Дробі. Золотоноша, 1917–1918.

м. Золотоноші постала нова позапартійна просвітницька організація «Просвіта». Раду правління Золотоніської «Просвіти» очолив М. Злобинець. Дієвим засобом інформування жителів міста та повіту про створення і напрями діяльності нового громадського об'єднання став україномовний часопис «Вільне слово».

Життєву канву М. Злобинця після 1917 р. ми можемо реконструювати у загальних рисах лише на основі матеріалів карної справи, яка зберігається у Державному архіві Черкаської області¹⁹. Отже, згідно з рукописом: «З осені 1917 і по весну 1918 р. у Золотоноші розпочався період появи різних військових загонів, політичне забарвлення яких для мене було не відомим». Восени 1917 р. Михайло Олександрович, як учитель Золотоніської чоловічої гімназії, потрапив у перебіг певних подій, внаслідок яких у 1928 р. його звинуватили у свідомому озброєнні учнів. З часу оголошення влади гетьмана П. Скоропадського, з квітня 1918 р. М. Злобинець (за його словами) кілька місяців не проводив жодної діяльності, переховуючись від можливого арешту. Перший його арешт стався влітку 1918 р.: «Був арештований і поставлений під варту. Ніхто мене не допитував й ніякого звинувачення не висував. Просидів я не більше 1 ½ місяця, а потім за ліквідації Гетьманщини, звільнений повстанцями»²⁰ (гетьманська влада у Золотоноші була повалена у листопаді 1918 р. — авт.).

У квітні 1919 р. колишній Полтавський губернський комісар народної освіти (1917–1918 рр.) В. Н. Андрієвський, уже фактично в еміграції, писав до Є. Чикаленка зі Станіслава: «Але цікавим є те, що люди переказують з певних, ніби достовірних джерел. Власне, ніби організувалася Золотоніська республіка, що повстанці проти «братської влади» захопили Гребінку й порядкують на власний смак і копил, а понеже на чолі стоїть людина мені відома — мій університетський товариш Михайло Злобинець, — про котрого, може й Ви чули, то я знаю, що «республіка» та певно українська і певно антикомуністична»²¹.

Наприкінці грудня 1919 р. у Золотоноші закріпилася радянська влада. І знову Михайлу Олександровичу не вдалося порозумітися із

¹⁹ ДАЧО. Ф. Р-5625. Оп. 1. Спр. 1908.

²⁰ Там само. Арк. 5.

²¹ Чикаленко С. Х. Щоденник. Київ ; Нью-Йорк : Видавництво імені Олени Теліги, 2005. С. 54.

новими очільниками міста. Через рік (восени 1920 р.) його було заарештовано (відповідно до рішення Золотоніського партійного керівництва). Перше судове засідання за звинуваченням М. Злобинця у контрреволюційній діяльності розпочалося взимку 1920 р. Вирок був прогнозований: «Позбавлення волі до часу завершення громадянської війни (на 10 років) із перебуванням у концтаборі». На таке рішення була подана касаційна скарга з боку підсудного, і (на диво) через деякий час його було звільнено з-під варті.

Останні вісім років зовні більш-менш спокійного життя: Михайло Олександрович сконцентрував свої сили лише на учительстві та дозволений громадській роботі. У другій половині 1920-х рр. він став членом Українського Червоного Хреста, зокрема його Центрального Комітету та Окружного Черкаського комітету. Захопившись новою для себе справою, Михайло Олександрович регулярно відвідував засідання Центрального Комітету у м. Харкові (на той час столиця УСРР), був особисто знайомий із редактором часопису «Вісті ВУЦВК» Євгеном Івановичем Касяненком та його братом Андрієм Івановичем.

10 березня 1928 р. відбувся арешт М. Злобинця за звинуваченням, на цей раз у тому, що він «будучи антирадянським комісаром, працюючи у «Червоному Хресті», ... використовував Червоний Хрест для антирадянської влади, зв'язуючись з контрреволюційним елементом»²². 31 березня 1928 р. відповідно до постанови прокурора Шевченківської округи карна справа проти Михайла Олександровича була припинена, оскільки «в процесі слідства не було зібрано достатньо даних для передачі Злобинця М. О. під суд й зібрати такі немає можливості»²³. Незважаючи на це, 18 травня 1928 р. постановою особливої наради при колегії ОДПУ М. Злобинцю було призначено покарання у вигляді позбавлення волі строком на три роки з перебуванням у концтаборі на Соловках, відповідно до статті 58, п. 10 Карного кодексу. На факт подання касаційної скарги 22 жовтня 1928 р. особливої наради при колегії ОДПУ переглянула справу Михайла Олександровича від 18.05.1928 р. Висновок був, як ми сьогодні розуміємо, передбачений — попереднє рішення залишити в силі.

²² ДАЧО. Ф. Р-5625. Оп. 1. Спр. 1908. Арк. 1.

²³ Там само. Арк. 11.

Відбувши перший термін покарання, М. Злобинець, відповідно до рішення особливої наради від 15 травня 1931 р., був виселений на три роки до Північного краю. Є відомості про те, що у заслання працював кіномеханіком. Через два роки, 22 грудня 1933 р., рішенням трійки ОДПУ Північного краю М. Злобинця звинуватили за статтею 58, п. 10 і вдруге позбавили волі строком до п'яти років.

20 вересня 1937 р. рішенням трійки НКВС Північного краю М. О. Злобинця засудили до вищої міри покарання — розстрілу. Йому було 53 роки.

Михайло Олександрович Злобинець прожив свідоме, яскраве та бурхливе життя, він був знаним «зрячим кобзарем-бандуристом», шанованим учителем-просвітником, майстром бандурної справи та свідомим українцем.

Ірина СКАКАЛЬСЬКА
*доктор історичних наук, професор,
завідувач кафедри історії та методики навчання
Кременецької обласної гуманітарно-педагогічної академії
ім. Тараса Шевченка*

ЛОКАЛЬНА ІСТОРІЯ В ЕНЦИКЛОПЕДІЯХ

Стрімкий розвиток локальних досліджень в Україні протягом останніх років є надзвичайно важливим явищем, яке вплинуло на різні аспекти національного життя. Зростання громадської зацікавленості у регіональних дослідженнях обумовлене декількома чинниками. Насамперед, вивчення місцевої історії сприяє збереженню локальної специфіки населених пунктів України. Розширення досліджень на регіональному рівні сприяє залученню міжнародних ресурсів та підтримки для розвитку українських регіонів, особливо під час повномасштабної війни. Локальна історія, яка відображена в енциклопедіях, є важливою галуззю історіографії, спрямованою на вивчення і документування історії та культури конкретних регіонів і місцевостей. Такі енциклопедії слугують надзвичайно цінним джерелом інформації для громадськості, істориків, дослідників та всіх, хто цікавиться багатогранною спадщиною та ідентичністю певного регіону. Підготовка та промоція локальних енциклопедій є важливою та актуальною справою.

Вагомим джерелом для дослідження локальної історії є «Енциклопедії українознавства» як фундаментальна праця української енциклопедистики й водночас важливий складник національної культурної спадщини¹. Для дослідника необхідно знати методику опрацювання енциклопедичних видань². Крім того, в пригоді дослідникові локальної історії можуть стати бібліографічні та біобібліографічні покажчики³.

¹ З лабораторії творення «Енциклопедії українознавства» / ред. М. Г. Железняк. Київ: Інститут енциклопедичних досліджень НАН України, 2018. 352 с.

² Богданьок Я. В. Досвід опрацювання енциклопедичного видання на прикладі «Енциклопедії історії України» // Поліграфія і видавнича справа. 2008. № 1. С. 29–35. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Pivs_2008_1_9

³ Гутник Л. Бібліографічні та біобібліографічні покажчики діячів науки України // Енциклопедичний вісник України. 2009. Вип. 1. С. 63–78. URL: <https://doi.org/10.37068/evu.1.10>

У контексті нашого дослідження практичне значення має дослідження, у якому окреслено актуальні проблеми регіонального характеру, що висвітлюються в енциклопедичних дослідженнях. Схарактеризовано енциклопедичні видання як найавторитетніший і довершений пласт літератури, що за поліграфічним виконанням, елітарно-інтелектуальним змістом, мовою, суспільною значущістю заслуговує на спеціальні студії, окремий науковий напрям. Стверджено значення регіональних енциклопедій як основи для підготовки знань у загальних національних енциклопедіях. Наголошено на необхідності створення в кожній області базової енциклопедії, як його «візитівки» про минуле, теперішнє регіону, його пам'ятки, знакових постатей. У виданні вміщено приклади структурно-територіальних досліджень регіональних енциклопедій, важливих для гуманітарного розвитку регіону, великих та малих міст, селищ, що сприятиме подоланню кризових явищ у духовному житті країни загалом⁴.

Локальна історія в енциклопедіях є важливою для збереження культурної спадщини, поширення знань та розвитку досліджень, і вона залишається актуальною для сучасного суспільства. Енциклопедії дозволяють зберегти і документувати історію та культурну спадщину конкретних регіонів і місцевостей. Це важливо для збереження і підтримки традицій, мови, обрядів та інших аспектів місцевої культури. Енциклопедії можуть бути важливими джерелами для істориків і дослідників, які вивчають конкретні регіони. Вони надають базову інформацію і структурований огляд подій, які сталися в минулому в певній місцевості. Зіставляючи дані з енциклопедичних видань, дослідники продовжують працювати в архівах для розширення інформативних даних.

Основною метою регіональної історії є відтворення і розуміння локальної ідентичності та культурних особливостей певного регіону. Ця галузь історіографії також включає історичне краєзнавство або локальну історію. Остання ставить перед собою завдання вивчення конкретних місць, природних умов, традицій, пам'яток та інших аспектів, які визначають історичний контекст певної місцевості. Історичне краєзнавство спрямоване на запам'ятовування і відтворення

⁴ Іщенко О. С. Регіональний вимір в енциклопедознавчих дослідженнях // Література та культура Полісся. 2019. Т. 97. № 12і. С. 119–128.

місцевої історії та культури для збереження спадщини та підтримки пам'яті про минуле регіону та знакових особистостей краю. Загалом, регіональна історія слугує для поглибленого розуміння історії, відображення унікальності регіону та сприяння збереженню місцевих традицій і культурної спадщини.

Наведемо конкретні приклади, які допоможуть зрозуміти роль енциклопедистики для проведення локальних досліджень. Так, в «Енциклопедії українознавства» зокрема, міститься інформація про діяльність Аркадія Животка як члена Центральної Ради, згадується про перебування на Волині. Водночас відсутня інформація про кременецький період, участь у роботі місцевого товариства «Просвіта». Згадка про волинський період його життя спонукає місцевих дослідників до пошуків інформації в архівах. Зауважимо, що в «Довіднику з історії України» його прізвище не згадується⁵.

Вперше про діяльність С. Жука дізнаємося з «Енциклопедії українознавства» з короткої довідки про те, що це громадсько-політичний, освітній і кооперативний діяч та публіцист Волині⁶. Ці дані про С. Жука, як місцевого діяча сприяли подальшим пошукам про його життєпис у фондах архівів та музеїв⁷.

Зрозуміло, що «Історія міст і сіл Української РСР: В 26 т. Тернопільська область»⁸ є застарілим виданням, і сучасна локальна енциклопедистика потребує новітніх напрацювань. Першим регіональним виданням в Україні, яке містить вичерпні відомості про Тернопільщину є «Тернопільський енциклопедичний словник» у 4-х томах. У ньому зібрані інформація про адміністративну та географічну структуру Тернопільського краю, включаючи дані про його історію, населені пункти, їхню історію, видатні пам'ятки, економіку, промисловість та сільське господарство. Також в енциклопедії представлена інформація про громадсько-політичне життя

⁵ Довідник з історії України (А–Я) / За заг. ред. І. Підкови, Р. Шуста. Київ : Генеза, 2001. 1136 с.

⁶ Енциклопедія українознавства : в 11 т. Львів : Наукове товариство імені Шевченка у Львові, 1993. Т. 2. С. 700.

⁷ Скакальська І. Громадсько-політична діяльність Семена Жука. Кременець : Кременецька обласна гуманітарно-педагогічна академія імені Тараса Шевченка, 2006. 160 с.

⁸ Історія міст і сіл Української РСР : у 26 т. / Гол. ред. П. Т. Тронько. Київ : Головна редакція Української радянської енциклопедії АН УРСР, 1973. Т. 20: Тернопільська область. 664 с.

регіону та інші сфери діяльності людей, а також про річки, гори, флору та фауну.

До цього видання включено відомості про видатних людей, які народилися в Тернопільському краї, а також про відомих осіб, які творили або перебували в цьому регіоні. Проект реалізований завдяки підтримці обласної ради і став унікальним способом вшанування пам'яті тих, кого несправедливо забуто, а також сприяє національному свідомому вихованню молодого покоління.

За допомогою цієї енциклопедії краєзнавці та історики мають можливість поділитися цінними знаннями та відкриттями, а молодше покоління зможе отримати інформацію для глибшого розуміння свого регіону, його внеску в розвиток України⁹.

Попри фаховість та змістовну інформативність «Тернопільського енциклопедичного словника», є низка зауваг, що стосуються неточностей. Наприклад, дата народження та інформація про Семена Жука вказана невірно¹⁰. Також, до словника «потрапили» політики і діячі сучасності, внесок яких у розвиток краю є сумнівним. Розуміємо також, що автори публікацій енциклопедії зіштовхнулися з певними труднощами стосовно критеріїв добору й практичного пошуку інформації, виявлення джерел. Потрібно відмітити й те, що всі гасла в енциклопедії розміщено за алфавітом, подані у називному відмінку однини, проте є й винятки. У статтях-персоналіях містяться псевдоніми діячів або уточнення (оригінальне написання прізвищ та імен). Для зручності подано список скорочень, вживаних в енциклопедії.

Отже, регіональні дослідження в контексті розвитку енциклопедистики є важливою галуззю, яка сприяє розширенню наших знань про різні регіони та місцевості. Ця галузь історіографії розвивалася протягом багатьох років, і вона надалі має велике значення для розуміння і документування локальних історій та культурних особливостей. Сучасні дослідницькі центри та лабораторії, які спеціалізуються на регіональних дослідженнях, активно займаються збором, аналізом

⁹ Від «Словника» до «Історії» // Краєзнавство. 2010. № 4. С. 187–188. URI: <http://dspace.nbuv.gov.ua/handle/123456789/32164>

¹⁰ Тернопільський енциклопедичний словник : в 3 т. / Редкол.: Г. Яворський, Б. Мельничук, М. Ониськів та ін. Тернопіль : Збруч, 2004. Т. 1. С. 581.

та документуванням інформації про різні регіони. Вони використовують сучасні методи дослідження, включаючи цифрові технології для створення інформаційних ресурсів. Онлайн-ресурси також стають все популярнішими для представлення інформації про регіональну історію. Цифрові технології, такі як віртуальні тури, інтерактивні карти та бази даних, дозволяють більш ефективно представляти інформацію про регіональну історію.

Локальна історія в енциклопедіях є не лише актуальною, але й необхідною галуззю історіографії, яка допомагає зберегти спадщину, розповісти історію і підтримати ідентичність конкретних регіонів та місцевостей.

Сергій ТРОЯН
доктор історичних наук, професор,
професор кафедри міжнародних відносин,
інформації та регіональних студій
Національного авіаційного університету (Україна),
професор Жешувського університету (Польща)

ПОДІЄВА ІСТОРІЯ В ЕНЦИКЛОПЕДИСТИЦІ: РОСІЙСЬКА АГРЕСІЯ ПРОТИ УКРАЇНИ ЯК ВІДКЛАДЕНА ВІЙНА

Еволюція історичного процесу, накопичення нових подій і явищ постійно збагачує наші знання, формує історіографічну базу¹, розвиває і доповнює понятійно-термінологічне поле енциклопедичних досліджень. Російська агресія проти України (з 2014 р.) від початку спричинила термінологічні новотвори для окреслення її сутнісних змістових характеристик. Відповідно, актуалізувалися поняття «гібридної», «асиметричної» чи навіть «національно-визвольної» війни. Переростання російської агресії у повномасштабну фазу і відповідне її військове, ідеологічне, інформаційне наповнення покликане до життя поняття «екзистенційної», «геноцидної», «орвелівської» війни тощо. Важливим у цьому синонімічному ряду означень російсько-української війни є поняття «відкладеної» або «відтермінованої» війни².

Відкладена війна — поняття для характеристики сучасної російсько-української війни як великої або глобальної війни, що має

¹ Див., напр.: ПЕРЕЛОМ: Війна Росії проти України у часових пластах і просторах минувшини. Діалоги з істориками : у 2 кн. / Відп. ред. В. Смолій; упоряд.: Г. Боряк, О. Ясь. Київ : Інститут історії України НАН України, 2022. Кн. 1.; Кузьо Т. Війна Путіна проти України. Революція, націоналізм і криміналітет / Пер. з англ. Андрія Павлишина. Київ : Дух і Літера, 2018. 560 с.; Парахонський Б. О., Яворська Г. М. Онтологія війни і миру: безпека, стратегія, смисл. Київ : НІСД, 2019. 560 с.; Перепелиця Г. М. Україна – Росія: війна в умовах співіснування. Київ : Видавничий дім «Стилос», 2015. 880 с.; Плохій С. Російсько-українська війна: повернення історії / Пер. з англ. М. Ларченко. Київ : КСД, 2023. 400 с. та ін.

² Киридон А. М., Троян С. С. Чи можна Російсько-українську війну 2014–2022 рр. назвати відкладеною або відтермінованою великою війною в Європі, яка повинна остаточно завершити перехід до нової системи міжнародних відносин? // ПЕРЕЛОМ: Війна Росії проти України у часових пластах і просторах минувшини. Діалоги з істориками : у 2 кн. / Відп. ред. В. Смолій; упоряд.: Г. Боряк, О. Ясь. Київ : Інститут історії України НАН України, 2022. Кн. 1. С. 188–190.

остаточно завершити перехід до сучасної неопостбіполярної системи міжнародних відносин і створити нову архітектуру світу з утвердженням в ньому дієвих міжнародно-правових, зокрема і безпекових, механізмів. Кілька років тому побачила світ (зокрема і в україномовній версії) книга історика Ю. Фельштинського та ексрадника МЗС України, професора М. Станчева «Третя світова: битва за Україну»³. Автори зазначили, що історія ХХІ століття тепер розділилась на «до» та «після» Третьої світової; або на «до» та «після» березня 2014 р. За кілька місяців російської агресії 2014 р. «Європа та США пройшли шлях від повного нерозуміння того, що відбувається, до чіткого усвідомлення того, що Путін розпочинає Третю світову війну. Хтось називає її Четвертою (маючи на увазі Третю світову «холодну»); хтось називає «Другою холодною»; хтось пише про європейську війну; хтось про російсько-українську...». Свої погляди на російсько-українську війну як складник сучасної гібридної світової війни автори підтвердили також у найновішій праці, яку опублікували в Лондоні у травні 2022 р. Подібна думка була обґрунтована й у монографії «Світова гібридна війна: український фронт» (за заг. ред. В.П. Горбуліна, 2017 р.)⁴.

Навіть після 24 лютого 2022 р. немає чіткої відповіді щодо остаточного переростання геополітичної битви за Україну з гібридної в повномасштабну світову війну. Водночас очевидним є національно-визвольний характер війни з боку України і повзуча ескалація гібридної війни Росії проти України 2014–2023 рр. у глобальну кризу, зокрема і воєнного характеру. 28 лютого 2022 р. президент РФ В. Путін віддав наказ міністру оборони С. Шойгу і начальнику генштабу В. Герасимову «перевести сили стримування російської армії в особливий режим несення бойового чергування» (привести у стан підвищеної бойової готовності російські сили стратегічного стримування). Фактично з цього часу спочатку гібридна, а потім тотальна конвенційна війна Росії проти України, остаточно переросла в світову гібридну війну ХХІ ст. Іншими словами, реальністю стала велика війна, яка не відбулася за зміни міжнародної системи на рубежі 80–90-х ро-

³ Felshtinsky Y., Stanczew M. *Blowing Up Ukraine: The Return of Russian Terror and the Threat of World War III*. London : Gibson Square, 2022. 304 p.

⁴ Світова гібридна війна: український фронт: монографія / за заг. ред. В. П. Горбуліна. Київ : НІСД, 2017. 496 с.

ків ХХ ст. при переході до постбіполярного світу або поствестфальського світопорядку.

Водночас статус сучасної «битви за Україну» як відкладеної широкомасштабної або великої війни початку ХХІ ст. підтвердив історичну закономірність, варту уваги. Упродовж щонайменше останніх чотирьох століть зі страхітливою впертістю повторюється практично один і той самий сценарій на європейській і світовій історичній арені — кривава війна і мир у початкові десятиліття. Перші два десятиліття ХVІІІ ст. ознаменувалися війнами у західній і східній частинах Європи. Війна за іспанську спадщину 1701–1714 рр. (завершилася укладенням Раштадського і Утрехтського мирних договорів) і Північна війна 1700–1721 рр. (підсумки її зафіксував Ніштадський мир, головний з них — Росія офіційно перетворилася в імперію) привели до серйозної структурної модифікації Вестфальської міжнародної системи. Особливо вагомим було утворення Пруссії та Російської імперії як впливових міжнародних гравців-дієвців. На початку ХІХ ст. тривала епоха наполеонівських воєн завершилася битвою під Ватерлоо і Віденським мирним конгресом 1814–1815 рр. Система міжнародних відносин, відома як «європейський концерт», проіснувала з певними модифікаціями рівно сто років і була зруйнована вибухом Першої світової війни в 1914 р. Понад чотири роки першої збройної глобальної катастрофи завершилися Комп'єнським перемир'ям 11 листопада 1918 р., Паризькою і Вашингтонською міжнародними конференціями, на основі рішень яких була укладена Версальсько-Вашингтонська система світобудови. Минуло ще одне століття, і в 2014 р. путінська Росія розпочала Третю світову війну (гібридну на початковій стадії), в основі якої — «битва за Україну» як геополітична й історико-світоглядна квінтесенція сучасної російської імперської стратегії. Ця війна для України стала Національно-визвольною війною ХХІ ст. і віроломною, агресивною, війною на самознищення — для Російської Федерації як новітнього імперського проекту.

Отже, сучасна російсько-українська війна 2014–2023 рр. — спочатку гібридна (з 26 лютого 2014 р.), а потім повномасштабна (з 24 лютого 2022 р.) — уповні може вважатися тією відкладеною або відтермінованою великою війною, яка завершить перехід до сучасної неопостбіполярної системи міжнародних відносин. На користь цього

свідчить і факт утворення всіх попередніх міжнародних систем (за винятком постбіполярної) тільки внаслідок великих воєн: Вестфальська — Тридцятилітньої 1618–1648, Віденська — Наполеонівських 1798–1815, Версальсько-Вашингтонська — Першої світової 1914–1918 і Ялтинсько-Потсдамська — Другої світової 1939–1945.

Олександр УДОД
*доктор історичних наук, професор,
завідувач відділом української історіографії
Інституту історії України НАН України*

СПІВВІДНОШЕННЯ АКАДЕМІЗМУ ТА ПОПУЛЯРНОСТІ У ЕНЦИКЛОПЕДИЧНИХ ТА ДОВІДКОВИХ ВИДАННЯХ

Проблема відбору контенту для енциклопедичних і довідкових видань вкотре актуалізувала дискусію щодо співвідношення між академічним і популярним у суспільному дискурсі. «Академізм» versus «популярність» — не антагоністичне протиставлення (*contra*), а вимога вдосконалення стилю: про суто наукові речі писати доступною граматично вивіреною мовою. Не тільки високий рівень науковості, а й вишукане мовне оформлення текстів забезпечують популярність енциклопедичним виданням.

Так, за даними першого півріччя 2023 р. (навіть в умовах війни) на вебпорталі Інституту історії України було переглянуто понад 1 млн сторінок електронного видання «Енциклопедії історії України». 82 % всіх відвідувань веб-порталу припадає саме на ЕІУ. Найбільшою популярністю користувалися енциклопедичні статті «Скіфи», «Київ», «Друга світова війна», «Галичина», «Т. Г. Шевченко», «Київська Русь», «Волинь», «Австро-Угорщина», «Гетьманщина», «Правобережна Україна». Ці десять топ-статей свідчать про ідейне спрямування читачього інтересу: за цими назвами чітко проглядається національна ідентичність, українська державність, соборизація українських земель. А звернення саме до Енциклопедії історії України гарантує українцям якісний контент, перевірені факти, які є вивіреним антидотом дезінформації.

Академізм, або академічний стиль наукового контенту енциклопедичних і довідкових видань не виключає також побутування науково-популярного або науково-публіцистичного характеру наукової літератури. Йдеться про рівень врахування читачької аудиторії. Для кого призначається видання — це перший критерій при виборі стилю і змісту контенту. Енциклопедії зазвичай мають універсальне призначення і найширшу аудиторію. Тому академізм у його первісному

розумінні — дотримання принципів і правил, визнаних офіційними авторитетами (в академіях вчили, як творити за правилами), має переважати в статтях і гаслах.

Особлива увага повинна надаватися термінологічній культурі. Якщо у ЗМІ, громадських публічних дискусіях та соціальних мережах можна спостерігати зневажливе ставлення до розуміння і використання наукового інструментарію, то на перетині із справжньою наукою такий підхід неодмінно викликає несприйняття і конфлікти. Так сталося нещодавно зі спробою провести публічну дискусію з претензійною назвою «Чи потрібен Бабин Яр після Бучі? Російсько-українська війна і пам'ять про трагедії ХХ ст.». Змішування деяких наукових термінів і блогерських штампів призвело до справедливого обурення громадськості. Один із відомих публіцистів А. Здоров так прокоментував цей інцидент: «Назва хайпова, в стилі Палія і Зінченка». Пролунали відомі прізвиська у медійному просторі, які, на жаль, стали персональним уособленням легковажного ставлення до академічної науки заради епатажу, сенсації і самолюбования.

Академізм інколи може трактуватися як суто теоретичне спрямування наукової роботи, відірване від практики. Тому позитивний результат забезпечує якраз акцент на науко-популярний стиль при збереженні високого рівня науковості контенту, що потенційно може бути опублікований у енциклопедіях чи довідниках.

Як відомо, основним трендом філософії ХХІ ст. є філософія балансу, тобто розумного співвідношення полярних сил, врівноваження протилежностей. У нашому випадку — це оптимальне співвідношення академізму та популярності, недопущення переважання одного над іншим. Популярність не повинна означати спрощення, вульгаризм. Це, насамперед, широке застосування, максимальна поширеність наукових знань. Споживачами монографічних досліджень є, як правило, вузькі кола фахівців, які працюють у певній галузі науки. А енциклопедії апріорі повинні за стилем викладу наукових текстів орієнтуватися на найширшу аудиторію.

Співвідношення академізму та популярності, баланс між ними спонукають до оптимального розв'язання «вічних» суперечливих проблем історичних текстів, які готуються до енциклопедичних видань. Серед них, мабуть, найголовніша — це спосіб подачі тексту про

ті події, які ще тривають. Класична методологія історії передбачає, що об'єктом історіографічного аналізу є події, факти, явища, які вже завершилися і мають чіткі хронологічні межі та можуть поділятися на певні періоди чи етапи. Але для масової української історіографії, яка покликана легітимізувати поступ незалежного державотворення, виникає необхідність наукового осмислення початкових етапів як новітньої російсько-української війни (2014–2022 рр.), так і події, що їй передували (Євромайдан 2013–2014 рр.). Дотримуючись принципів академізму, історики повинні усвідомлювати нагальну необхідність безперервного «переписування», вдосконалення текстів у залежності від поточної суспільно-політичної ситуації. Відповідно, перспективними є енциклопедії, що створюються в режимі on-line, їхні електронні версії на веб-порталах видавців. Історія України, зафіксована як вінець науковості при збереженні академічного стилю і популярності у енциклопедичних виданнях, справедливо розцінюється як один із вирішальних чинників національної безпеки.

Література:

Ясь О. В. Історик і стиль. Визначні постаті українського історіописання у світі культурних епох (початок XIX — 80-ті роки XX ст) : у 2 ч. / За ред. В. А. Смолія. Київ : Інститут історії України, 2020.

Тимошик М. С. Історія видавничої справи. 2-ге вид., випр. Київ : Наша культура і наука, 2007. 496 с.; Тимошик М. С. Наука про видавничу справу та редагування: тривожні тенденції термінотворення. Київ : Київський національний університет культури і мистецтв, 2012. 22 с.

Енциклопедії як глобальні медії / За ред. А. М. Киридон. Київ : Державна наукова установа «Енциклопедичне видавництво». Київ : ДІА, 2020. 304 с.

Оксана ФЕДОТОВА
доктор історичних наук,
старший науковий співробітник, професор
Маріупольського державного університету

ЕНЦИКЛОПЕДИЧНИЙ СЛОВНИК ПАМВА БЕРИНДИ В ІСТОРІЇ ЕНЦИКЛОПЕДИЧНОЇ СПРАВИ

20 серпня 1627 р. побачила світ ґрунтовна праця Памва Беринди «Лексикон словенороський і імен толкованіє», над якою він працював майже 30 років. Опубліковане власним коштом, видання вміщувало 6082 слова на базі застосування загальних і власних назв (наведених, головним чином, церковнослов'янською мовою), супроводжуваних їх перекладом та тлумаченням в розмовному варіанті (відповідно до вимог української мови на етапі XVII ст.).

Основною ціллю підготовки словника окреслювалося поновлення церковнослов'янської літературної мови як засобу боротьби з покатоличенням та полонізацією національно-культурного життя українського соціуму.

Розпочиналася книга віршованим твором-панегіриком за авторством Т. Земки, після чого надавалася присвята, адресована Дмитру та Данилові Балабанам, у якій П. Беринда розповідав про етапи роботи над словником та особливості його бібліографічної підготовки¹.

Структурно працю сформували дві частини: «Лексикон» (церковнослов'янсько-український словник) та «Имена свойственная» (реєстр тлумачень мастичних одиниць — топонімів і антропонімів, у тому числі, загальних неслов'янських назв).

Перша частина включала такі важливі джерела, як от: праці Лаврентія Зизанія, Максима Грека, Мануїла Ритора, словники періоду Давньої Русі та приклади напрацювань староукраїнської глосографії. Наводилися також варіанти тлумачення власних назв (онімів) з Антверпенської Біблії 1571 р.

¹ Тригубенко В. В. Беринда Памво (між 1555-60-1632): письменник, лексикограф і педагог // Українська педагогіка в персоналіях : у 2 кн. / За ред. О. В. Сухомлинської. Київ : Либідь, 2005. Кн. 1: X–XIX ст. С. 75–78.

Словник містив розподіл слів за такими категоріями:

- церковнослов'янські (власні та запозичені з інших мов);
- спільнослов'янські, розповсюджені в українській мові протягом XV–XVII ст.;
- українські словникові одиниці².

Тлумачення, розміщені у даній частині видання, тяжіли до енциклопедичного принципу подання, оскільки напроти будь-якого слова вказувалася інформація з приводу його етимологічного походження. Окремий наголос робився на образному вживанні словоформ. Принципово новим можна вважати намагання розтлумачити дослідником значення дефініцій «переносні», «метафоричні», «іншомовні»³.

Підґрунтям для складання церковнослов'янського реєстру стали: Острозька Біблія, церковнослов'янські рукописи й стародруки, видані з середини XV ст. до початку XVII ст. До слів неслов'янського походження (грецьких і латинських) пропонувалися супроводжувальні ремарки-пояснення, де містилися зауваження щодо їх можливих запозичень, а також українські слова-відповідники. Особлива увага Бериндою, зокрема, була приділена семантичному опрацюванню багатозначних мовних елементів.

У цілому статті словника мали такі елементи: реєстрове слово; його тлумачення; переклад за допомогою одного чи декількох відповідників.

Цілком очевидно, що наведені тлумачення віддзеркалювали рівень розвитку наукової думки того часу в контексті теологічної картини світобачення. Саме тому з позиції сьогодення деякі з них сприймаються як псевдонаукові. Однак величезною перевагою даного словника є те, що поруч з наведеними словами, там, де це було доцільно, наводилися спеціальні вказівки із зазначенням числа, способу поданого дієслова, часу, важливі пояснення щодо переносного вживання словоформ. Отже, Памва Беринда, на відміну від його попередників,

² Тишкевич М. Памво Беринда — укладач першого українського словника // Український інтерес. 2023. URL: <https://uain.press/blogs/1072985-1072985>

³ Коцюба В.В. Вийшов перший словник української мови «Лексіконъ славенноросскій і именъ тълкованіє» Памва Беринди, 17 ст. // Національна бібліотека України імені В. І. Вернадського. URL: <http://www.nbuv.gov.ua/node/4233>

«...першим в історії української лексикографії уклав систематичний, досить великий словник, який було видруковано окремим виданням»⁴.

Наприкінці словника надавалася післямова, де фігурував цікавий фактаж, корисний для подальшого опрацювання зібраної джерельної бази та дослідження історичних процесів.

На нашу думку, поява енциклопедичного словника Памва Беринди стала важливою подією в історико-культурному житті українського народу, а також у сфері слов'янської лінгвістики. Виходячи з наявних у праці тлумачно-етимологічних елементів, її доцільно вважати прообразом сучасного словникового видання енциклопедичного типу.

⁴ Памво Беринда — укладач першого українського словника: інформаційний лист-екскурс до 450-річчя від дня народження П. Беринди / Уклад. О. Ковальчук, ред. Г. Врублевська. Житомир : Житомирська обласна універсальна наукова бібліотека ім. О. Ольжича, 2020. С. 7.

Шандор ФЙОЛЬДВАРИ
доктор філософії, науковий співробітник
Університету Дебрецену, Угорщина

ЕСТЕР ОЙТОЗИ — ДОСЛІДНИЦЯ УКРАЇНСЬКИХ КИРИЛИЧНИХ СТАРОДРУКІВ

Багато стародруків кириличного шрифту зберігаються в церковних і державних книжкових колекціях Угорщини¹. У Східній Угорщині ці книги належали закарпатським українцям греко-католицького (уніатського) сповідання (етнічна самоназва — русини)². Лєвову частку кириличних стародруків, виявлених в Угорщині, проаналізувала дослідниця Університету Дебрецену Естер Ойтози³. Вона довела, що майже 70 % богослужбових книг, надрукованих

¹ Ojtozi E. Итоги и задачи исследования восточнославянских старопечатных книг и славянских рукописей местной редакции в северо-восточной части Венгрии // Polata Knigopisnaia: an Information Bulletin Devoted to the Study of Early Slavic Books, Texts and Literatures. 1982. Т. 6. С. 30–39. Режим доступу: URL: https://kb.osu.edu/bitstream/handle/1811/80584/HPL_POLATA_06_OJTOZI.pdf?sequence=3&isAllowed=y; Ойтози Э. Фонды книг кирилловской печати XV–XVIII вв. нескольких библиотек Венгерской Народной Республик // Федоровские чтения 1980. Москва : Наука, 1984. С. 123–125; Ойтози Е. Доля українських стародруків у Східній та Північно-Східній Угорщині // Український археографічний щорічник. Т. 1. Київ, 1992. С. 295–299; Фйольдварі Ш. Стародруки кириличного шрифту в римо-католицьких бібліотеках Угорщини // Літературознавство. Бібліографія. Інформатика: доповіді та повідомлення III Міжнародного конгресу українців; 26–29 серпня 1996 р. / упоряд. О. Мишанич. Харків, 1996. С. 188–192; Фйольдварі Ш. Українські книги в Угорському королівстві у світлі архівних джерел // Міжнародна науково-практична конференція «IX Міждисциплінарні гуманітарні читання». Тези доповідей. 21–22 листопада 2020 р. Київ : Інститут історії України, 2020. С. 20–21. URL: <https://www.academia.edu/44703113>; Фйольдварі Ш. Торгівля кириличними богослужбовими книгами між Почаївською Успенською лаврою й Римо-католицькою єпархією м. Єгер (Північна Угорщина) у XVIII ст. // XV міжнародна наукова конференція «Історія торгівлі, податків та мита»: Тези доповідей. Дніпро, 20–21 жовтня 2021 р. Київ : Інститут історії України, 2021. С. 27–31. URL: <https://www.academia.edu/61048772/>

² Udvari I. Rusyns in Hungary and the Hungarian Kingdom // The Persistence of Regional Cultures. Rusyns and Ukrainians in their Carpathian Homeland and Abroad. New York : Columbia University Press, 1993. 2020 p. С. 105–138; Földvári S. Rusyns in the aspect of security policies // Cultural Relations Quarterly Review. 2014. Vol. 1. № 2. С. 43–54. URL: <http://real.mtak.hu/23719/>; Magocsi P. R. A Borderland of Borders: The Search for a Literary Language in Carpathian Rus // The Palgrave Handbook of Slavic Languages, Identities and Borders. London : Palgrave Macmillan, 2016. С. 109–111; Danylenko A. Carpatho-Rusyn // Encyclopedia of Slavic Languages and Linguistics Online. 2020. URL: <https://www.academia.edu/50731245/>

³ Фельдварі Ш. Воспоминания об Эстер Ойтози (1935–2006) // Fontes Slavica Orthodoxa. T. 2. Olsztyń, 2015. С. 347–360. URL <http://real.mtak.hu/83510/>

кириличними літерами, походять з українських друкарень Речі Посполитої⁴, а не з Московії, всупереч раніше хибно поширеній думці історика-націоналіста А. Годинки⁵ (назва «Московія» — у Годинки)⁶.

Е. Ойтозі обстежила також чимало інших книгосховищ і бібліотек, представивши міжнародній науковій спільноті рідкісні видання, надруковані кириличним шрифтом⁷.

Її учень і послідовник Ш. Фйольдварі (автор статті) розширив дослідження, описавши римо-католицькі фонди⁸ та схарактеризувавши сербо-українські відносини. На підставі архівних відомостей та аналізу праць акад. Я. Д. Ісаєвича про архівні джерела дійшов висновку, що чимало книг потрапили в книгосховища Угорщини внаслідок книготорговельної діяльності Почаївських василіян у XVIII ст., а також завдяки пожертвам Львівського православного братства.

Село Маріаповч розташоване в східній частині Угорщини. Протягом XVIII–XX ст. воно було духовним центром католиків візантійського обряду (уніатів). Маріаповчанська ікона Божої Матері, яка зберігається в місцевому василіянському монастирі, тричі проливалася сльози (у 1696, 1715 і 1905 рр.). Чимало людей бажали стати свідком цього явища, церкву відвідувало багато паломників. Завдяки паломницьким звичаям розвинулися фольклорні традиції. Наприклад, відоме твердження: «ті, хто не виходить заміж під час паломництва до Маріаповча (під час великих свят), залишаються незайманими». З ча-

⁴ Ойтозі Е. Доля українських стародруків у Східній та Північно-Східній Угорщині // Український археографічний щорічник. 1992. Т. 1. С. 295–299.

⁵ Hodinka A. A munkácsi görög-katolikus püspökség története [«Історія Мукачівської єпархії», угорською мовою] Budapest, 1909; Hodinka A. Muszka könyvtárosok hazánkban 1711–1771 [«Московські книготорговці в Угорщині», угорською мовою] Emlékkönyv gróf Klebersberg Kunó negyedszázados politikai működésének emlékére [«Пам'ятна книга за чверть століття діяльності графа Куно Клеберсберга в галузі культурної політики», угорською мовою] / упор. Lukinich I. Budapest, 1925. С. 427–436.

⁶ Мороз В. Карпати в історії України: нездоланна межа чи широка дорога? // Український тиждень: Релігієзнавство-дайджест. Київ, 25 грудня 2017. URL <https://tyzhden.ua/History/206473>; Udvari I. Hodinka Antal – Forscher der ruthenischen Geschichte (1864–1946) // Studia Slavica Savariensis. T. 1. Szombathely (Західна Угорщина), 1992. № 2. 66–78.

⁷ Ojtozi E. A debreceni egyetemi könyvtár szláv nyelvű és szláv vonatkozású régi nyomtatványai : w 2 t. Debrecen, 1987–1989. Ojtozi E. A Görögkatolikus Hittudományi Főiskola Könyvtárának szláv és román cirillbetűs könyvei. Debrecen, 1985.

⁸ Földvári S. Adalékok a Veszprémi Érseki Könyvtár cirill könyveinek provenienciakérdéséhez // Magyar Könyvszemle. T. 110. 1994. № 3. С. 307–314. <http://www.academia.edu/340990>

A black and white portrait of an elderly woman with short, light-colored hair. She is wearing large, round glasses and a dark top. She is looking directly at the camera with a neutral expression.

У 1950-х в Угорщині (як і в інших країнах комунізму) відбулося розсіювання різних чернечих орденів Католицької церкви, зокрема і греко-католицьких василіян. Секуляризація означала, що церковні книгозбірні перейшли в підпорядкування державних бібліотек. Е. Ойтосі зауважила, що в деяких кириличних стародруках у бібліотеці Дебреценського університету є спеціальний штамп, який засвідчував, що книга належала до «бібліотеки монастиря маріаповчанських василіян». Виявилося, що книги з такою позначкою зберігаються також у Національній бібліотеці імені Ф. Сечені в м. Будапешті. Е. Ойтосі отримала стипендію на переїзд з м. Дебрецену до столиці м. Будапешта, де працювала зі стародруками. Завдяки її зусиллям значну

частину книг було перевезено до м. Дебрецена, оскільки місцева університетська бібліотека мала офіційне право зберігати книги, які належали фондам східного регіону Угорщини. Унаслідок цього Університет Дебрецена зараз має найбагатший фонд стародруків кириличного шрифту в Угорщині⁹.

Зусиллями Е. Ойтозі було частково відновлено знищену бібліотеку василіянського монастиря в с. Маріаповчі. Дослідниці вдалося знайти та схарактеризувати 145 книг (в описі монастиря початку ХХ ст. згадано про вісім тисяч книг). Е. Ойтозі стверджувала, що «...більше половини з них — з українських друкарень (Київ, Чернігів), галицької та Волинської (Львів, Почаїв, Унів і невеликі недовговічні друкарні), а також з Литви та Білорусі»¹⁰. Заслуговує на увагу те, що в Угорщині зберігається п'ять примірників Острозької Біблії¹¹.

Нещодавно Ш. Фйольдварі в католицьких архівах Північної Угорщини виявив джерела, які підтверджують торговельну діяльність Почаївської лаври. Показово, що Почаївська лавра поширювала не лише свої книги, а й інші видання василіянського ордену. Наприклад, Супрасльський «Служебник» (1696)¹² потрапив до Угорщини завдяки діяльності Почаївської лаври; так само там опинилися і кілька книг з білоруських друкарень (від друкарні С. Соболя та від братства в м. Могильові)¹³.

Серби, які проживали на теренах Угорського Королівства, також купували українські богослужбові книги. У різні часи серби мігрували

⁹ Ojtozi E. A máriapócsi baziliták cirillbetűs könyvei: Kísérlet a monostori könyvtár töredékének rekonstrukciójára. Doktori értekezés. Debrecen, 1980. 250 p.; Ojtozi E. A máriapócsi baziliták cirillbetűs könyvei. Debrecen, 1982. 137 c.; Ojtozi E. Kirchenslavische Bücher aus der Klosterbibliothek zu Máriapócs, Debrecen. T. 1. 1977, T. 2. 1979.

¹⁰ Ojtozi E. A mariapocsi bazilitak cirillbetűs könyvei: Kiserlet a monostori könyvtar toredekenek rekonstrukciójára. Doktori értekezés. Debrecen, 1980. 250 p.

¹¹ Фйольдварі Ш. Острозька Біблія в Угорщині: нові міркування щодо міграції книг між Річчю Посполитою та Імперією Габсбургів // Бібліотека. Наука. Комунікація. Актуальні питання збереження та інноваційного розвитку наукових бібліотек: матеріали міжнар. наук. конф. (3–5 жовт. 2023 р.). Київ, 2023. С. 964–967. URL: <http://irbis-nbuv.gov.ua/everlib/item/er-0004726>

¹² Földvári S. The Way of an Exemplar of the First Book of the Suprasl Typography to the Habsburg Empire // Orthodoxi Evrópi: Studia do dziejów Kościoła prawosławnego w Europie Wschodniej. T. 2. Białystok, 2019. С. 9–16. URL: <http://real.mtak.hu/92425/>

¹³ Фйольдварі Ш. Торгівля кириличними богослужбовими книгами... показ. твір. 2021.

з Балканського півострова до Угорського Королівства. Унаслідок турецької окупації книгодрукування на Балканах було припинене. Через це серби привозили церковні книги з українських земель. Там же було укладене сербське анклавне видання під назвою «Нова Сербія»¹⁴.

Свого часу італійський учений Ріккардо Піккіо запропонував концепцію поділу слов'янських культур на «*Slavia Orthodoxa*» і «*Slavia Romana*»¹⁵, розглядаючи слов'янські анклави, що дотримувалися візантійського обряду, серед моря західного, «латинського» християнства¹⁶. Констатуємо, що сьогодні ці погляди потребують модифікації.

¹⁴ Földvári S. Cross-cultural Contacts between the Serbs Lived in the Former Hungarian Kingdom and West-Ukrainian Territories — As Reflected in the Import of the Liturgical Books. The Carpathian Basin, the Hungarians, and Byzantium / Упоряд. Т. Olajos. Szeged, 2014. С. 43–59. URL <http://real.mtak.hu/23718/>; Földvári S. Baltic-Balkan Encounters in The Book Migration: The Grand Duchy Of Lithuania As a Provider by Liturgical Books the Ethnicities of Byzantine Rite in the Hungarian Kingdom // 5th International Conference in the series Balkan and Baltic States, September 18–22. Tartu, 2022. С. 28–32. URL: <https://www.folklore.ee/rl/fo/bbs/2022/abstracts.pdf>; Фёльдвари Ш. Старопечатные книги кирилловского и глаголического шрифтов Эгерской архиепископской библиотеки // Slavica. Debrecen. 1995. Т. 27. С. 83–96. URL: <http://www.academia.edu/251545>

¹⁵ Пиккио Р. *Slavia orthodoxa* и *Slavia romana*. Москва, 2003. С. 3–81; Лихачев Д. С. Несколько замечаний по поводу статьи Риккардо Пиккио // Труды Отдела древнерусской литературы. 1961. Т. 12. С. 675–678.

¹⁶ Фйольдварі Ш. Впливи української еліти на національне відродження сербів: книжкові видання українських братств у культурі слов'янських народів Габсбурзької імперії // Українознавчий альманах. 2014. Вип. 17. С. 86–91. URL: http://nbuv.gov.ua/j-pdf/Ukralm_2014_17_27.pdf, URL: <http://real.mtak.hu/23733/>

Богдан ЧЕРВАК
*перший заступник Голови Державного комітету
телебачення і радіомовлення України*

ЯК У КАНАДІ ВИБАЧАЛИСЯ ПЕРЕД АНДРІЄМ МЕЛЬНИКОМ, АБО ЧОМУ ЕНЦИКЛОПЕДИЧНИЙ КОНТЕНТ МАЄ СТАТИ СКЛАДНИКОМ ІНФОРМАЦІЙНОЇ ВІЙНИ З МОСКОВІЄЮ

Початок широкомасштабного військового вторгнення Московії на територію України в лютому 2022 р. автоматично призвів до ескалації інформаційної війни, у якій енциклопедичний контент відіграє важливу роль. Зокрема для багатьох ЗМІ вітчизняні енциклопедичні видання стали джерелом для отримання верифікованої інформації про Україну в контексті її спротиву Москві.

На жаль, її недостатність чи відсутність можуть призводити до прикрих інформаційних поразок, як це сталося у випадку з українцем і громадянином Канади Ярославом Гуньком, якого медіа зобразили «фашистом» і «антисемітом». Як виявилось, Канада, де виник цей інформаційний скандал, уже переживала аналогічну ситуацію в 1957 р., коли також довелося вибачатися, але перед українцями.

У 1957 р. українці Канади запросили Андрія Мельника, який на той час проживав у Європі, взяти участь в урочистих заходах з нагоди 25-літнього ювілею Українського національного об'єднання (УНО) Канади — громадської організації, що з'явилася за океаном після Першої світової війни і об'єднувала у своїх лавах не тільки ветеранів визвольних змагань, а й тисячі українців, які в пошуках кращої долі змушені були покинути рідну землю. Запрошуючи на свій ювілей Андрія Мельника, УНО Канади таким чином підвищувало статус своїх урочистих заходів, оскільки полковника вважали одним із беззаперечних лідерів українців у вільному світі. До того ж свого часу Канаду відвідував перший Голова ОУН Євген Коновалець, а тому приїзд Мельника сприймали як демонстрацію тяглості визвольних змагань українського народу за свою державність.

Оргкомітет підготував відповідну програму, яка передбачала грандіозний музичний фестиваль, бенкет з Андрієм Мельником в од-

ному з престижних готелів м. Торонто, а також зустріч із міським головою та чисельні зустрічі з українцями Канади.

Напередодні приїзду А. Мельника на американський континент єврейська газета м. Вінніпега «Джуїш пост» опублікувала статтю Мельвіна Фенсона, у якій Андрія Мельника і ОУН звинувачено в «єврейських погромах» у м. Львові в 1941 р. під час німецької окупації та в «мордуванні поляків». Щобільше, після галасливих звинувачень, не підтверджених жодними фактами, М. Фенсон вимагав від уряду Канади заборонити приїзд А. Мельника до м. Вінніпега.

Статтю швидко передрукували інші газети, що свідчило про заздалегідь сплановану антиукраїнську акцію. Цікаво, що при цьому М. Фенсон звернувся до української газети «Новий шлях» із проханням надати фото Андрія Мельника для своєї статті й запевняв, що публікація тільки розповість про приїзд українця до Канади. Нічого не підозрюючи, «Новий шлях» фотографію надав.

Після оприлюднення статті про Андрія Мельника в «Джуїш пост» Канадою прокотилася хвиля обурення. Практично всі українські газети, громадські й ветеранські організації вважали за необхідне спростувати брехню про А. Мельника та вимагали офіційного вибачення. Найвищий репрезентаційний орган канадських українців — Комітет українців Канади — видав спеціальний «Комунікат», у якому атаку на Андрія Мельника розцінено як «намагання зганьбити державницьку традицію українського народу, що для кожного українця є найбільшою святістю».

З офіційним роз'ясненням виступили колишні в'язні німецьких концентраційних таборів, об'єднані в Комітети політичних в'язнів нацистського режиму. Зокрема, в їхній заяві, яку опублікували українські газети і яку було надіслано до всіх єврейських видань, зазначено: «На підставі стверджених документів інформуємо Вас, що загальновідомий полковник Андрій Мельник, який саме приїжджає на відвідини до Канади, був колись політичним в'язнем нацистського режиму. Як полковник Української національної армії в Першій світовій війні він боровся проти большевицьких військ. З вибухом німецько-большевицької війни нацисти конфінували його в Берліні, а пізніше арештували і запроторили в нацистський концентраційний табір Заксенхаузен коло Берліна, де перебували в ув'язненні багато чільних

французьких, польських, українських та інших політичних провідників. Ввиду цих фактів, вістка, подана газетою «Джуїш пост», про погроми полк. Андрія Мельника над євреями і поляками є неправдива».

Оскільки так звана справа «погромів» набирала дедалі більшого розголосу, консолідувалися українські ветеранські організації, які створили «Координаційний комітет порозуміння колишніх вояків Українських армій», від імені якого поширили в ЗМІ власну резолюцію:

«1. Стаття пана Фенсона не тільки що заповідає фальшиві факти про полк. Андрія Мельника, але виявляє недвозначні тенденції очорнити українську визвольну боротьбу погромами, а український нарід запламовує жадобою єврейської крові, кажучи, що «треба було більше погромів, щоб українці були щасливі»;

2. Фенсон ображує цією статтею не стільки високого старшину Української Армії, полковника Андрія Мельника, але і зневажає все українське вояцтво, що боролось з ворогами лише на фронті і ніколи не бачило ворогів у цивільному населенні».

Виступи українських ветеранів знайшли відгук у середовищі канадських вояків, зокрема в Канадському легіоні, у якому воювало чимало українців. Публічні заяви і виступи української об'єднаної громади зробили свою справу. Дедалі більше громадян Канади починали усвідомлювати, що публікація про Андрія Мельника у «Джуїш пост» має наклепницький характер і вбиває клин у добросусідські відносини між українцями, поляками та євреями як громадянами Канади.

Під тиском суспільної думки Мельвін Фенсон був змушений надрукувати вибачення: «Перепрошую полк. Андрія Мельника, провідника Організації Українських Націоналістів, за твердження, що вмішали його у погром у Львові 2 і 3 липня 1941 р. Твердження були зроблені в добрій вірі на підставі інформації, що видавалася нам обоснована, але як тепер показалося, безпідставна. Перепрошую за всяке замішання, яке ми вчинили».

Після цього з'явилася велика й позитивна стаття М. Фенсона про Андрія Мельника, яка завершувалася такими рядками: «Джуїш пост» — як часопис і автор цієї статті особисто — завжди відносяться з найбільшою прихильністю до канадських українців і до державницьких аспірацій українського народу».

Але на цьому історія не завершилася. Прибувши 16 травня 1957 р. до м. Торонто, Андрій Мельник мав намір зустрітися з його мером паном Натаном Філіпсом. Той за національністю був євреєм. На тлі скандалу із «Джуїш пост» Андрія Мельника почали вмовляти не відвідувати міську управу й не зустрічатися з мером міста. Однак А. Мельник наполіг на візиті. Натан Філіпс прийняв полковника на найвищому рівні, вручив подарунки, а на початку розмови заявив: він хоч і єврей, але не солідаризується із «Джуїш пост» та висловлює жаль з приводу наклепницьких публікацій.

Загалом перебування Андрія Мельника в Канаді було тріумфальним. Його радісно вітали десятки тисяч українців, куди б він не приїжджав. Усюди журналісти мали можливість з ним спілкуватися на пресконференціях. Полковник виступав на канадському радіо. На великому ювілейному бенкеті, який відбувся 18 травня 1957 р. в м. Торонто, Андрія Мельника вітали федеральний міністр Пол Мартін, сенатор Крол, а також вище керівництво штату Онтаріо¹.

Більше ніщо й ніхто не засмучували голову ОУН у цій подорожі, де він почувався щасливим.

¹ Усі документи цієї справи опубліковано в книзі: *Непогасний огонь віри: зб. на пошану полковника Андрія Мельника, Голови Проводу Українських Націоналістів*. Париж : Націоналістичне вид-во в Європі, 1974.

Мар'яна ЧОРНА
кандидат історичних наук,
старший науковий співробітник
Державної наукової установи
«Енциклопедичне видавництво»

КРИТЕРІЇ ДОБОРУ ПЕРСОНАЛІЙ ДО ВУЕ ЗА НАПРЯМОМ «МИСТЕЦТВОЗНАВСТВО»

Протягом останнього десятиліття Україна постала перед складними зовнішніми та внутрішніми викликами: анексія Криму, розгортання повномасштабних військових дій на території України. Росії щодня завдає величезних втрат Україні, і знищення української культури є ключовим елементом російської агресії. Винищення діячів культури, руйнація та розкрадання культурної спадщини націлене на знищення нашої самобутньої історії, стертя пам'яті для наступних поколінь. Така імперська російська політика має кількочотлітню тяглість. Століттями країна-агресор зазіхала на українську культурну спадщину, намагаючись поглинути її, часто привласнюючи імена українських діячів культури, мистецтва. Після розпаду СРСР Росія проголосила себе його правонаступницею, використовує мистецтво як політичний інструмент для просування своєї політики.

Навіть на другий рік повномасштабної війни Росія використовує його за кордоном як зброю, просуваючи свої наративи, утверджуючи думку про «велику російську культуру». Для Росії фундаментальним є — довести, що українська культура не є окремою, а завжди була її частиною. Для цього системно грабували музеї, вивозили цінні експонати, присвоювали діячів мистецтва, освіти, культури тощо.

Крім потреби протистояти ворогу на полі бою, українцям також потрібно протистояти російській пропагандистській машині, яка розгорнула масштабну гібридну війну. Боротьба триває і на культурному фронті. Нагальна потреба підкреслити власну самобутність, окремішність та ідентичність — одне із основних завдань, що постало, зокрема, й перед «Великою українською енциклопе-

дією» (далі — ВУЕ). Співробітники Державної наукової установи «Енциклопедичне видавництво» намагаються вчасно реагувати на виклики сьогодення: спільно з колективом авторів приділяють особливу увагу наповненню порталльної версії е-ВУЕ якісним актуальним контентом, щоб читачі отримували доступ до вивіреної інформації від фахівців.

На сучасному етапі переглянуто підходи для добору критеріїв персоналій. Також виникла потреба доповнити вже наявні статті на порталі е-ВУЕ. Особливо це стосується висловлених позицій окремих діячів культури та мистецтва. Першопочатково було визначено критерії добору персоналій за певними формальними ознаками, нагородами, преміями чи за їх сукупністю. Наприклад, російський кінорежисер В. Меньшов увійшов до ВУЕ як володар премії «Оскар» за найкращий фільм іноземною мовою. Щоб зберегти об'єктивність, залишаємо статтю, однак вважаємо за потрібне вказувати позицію даної персоналії щодо українського питання, а саме російсько-української війни. Тому в статті подано таку інформацію: «У 2014 підтримав позицію В. Путіна щодо анексії Криму Російською Федерацією»¹. Аналогічно окреслюємо інформацію (підтримали чи підтримують збройну агресію проти України) про інших діячів.

Добір персоналій зумовлений не лише формальними критеріями (звання, нагороди, премії), а насамперед їхнім творчим внеском в українську культуру. Окрім митців, які мають почесні нагороди, намагаємось подавати митців, що не мають офіційних звань, але стали помітним явищем в українському мистецтві. Також подаємо статті про митців діаспори. Такий підхід пояснений тим, що система відзнак, яка існує в Україні, не завжди адекватно оцінює реальний внесок митця в ту чи іншу сферу української культури.

Зараз дискутується питання щодо відмови від звань. Існує думка, що почесні звання, державні нагороди — залишки тоталітарного режиму. З початком повномасштабної російсько-української війни постало також питання вироблення механізму позбавлення нагород окремих артистів через підтримку війни. Радою національної безпеки і оборони України складено санкційний список

¹ Меньшов, Володимир Валентинович // Велика українська енциклопедія. URL: <https://vue.gov.ua/Меньшов,ВолодимирВалентинович>

щодо російських артистів². Зокрема, у список санкцій потрапили й українські артисти.

Одним із критеріїв добору персоналій є оцінка діяльності/творчості діяча експертами професійного середовища. Серед критеріїв добору — піонерство митця/діяча культури в створенні інноваційного напрямку чи стилю. Портальна версія е-ВУЕ дає можливість коригувати та оновлювати наявну інформацію.

При доборі персоналій не можемо орієнтуватись винятково на удостоєння окремих нагород. Розглянемо на прикладі статей ВУЕ.

Арнольд Азрікан — Заслужений артист УРСР (1940), Лауреат Державної (Сталінської) премії (1946). Під час одного зі спектаклів (постановки опери В. Феміліді «Розлом»), що мав відбуватися на неопалюваній сцені за низької температури, відмовився виступати. Слідом за ним усі учасники спектаклю на знак протесту залишили сцену. Наслідком цих подій став арешт А. Азрікана (за статтею «антирадянська пропаганда»). Був реабілітований тільки в 2001³.

Василь Барвінський — взагалі не мав державних нагород, всі його рукописи були спалені, а сам композитор відбув 10 років заслання в Мордовських таборах із дружиною. Однак він «одним із перших українських композиторів здобув визнання у світі: його твори видавали в Німеччині, США, Японії, звучали з багатьох світових сцен, у радіо- та телепередачах із міст Відня, Лондона, Берліна, Стокгольма, Праги, Варшави, Нью-Йорка, Буенос-Айреса та ін.⁴

Соломія Крушельницька — отримала звання Заслуженої діячки мистецтв тільки у 1951, за рік до смерті⁵. При цьому мала світове визнання. Не виключено, що теж була б репресованою, якщо б не віддала свою віллу в Італії радянській владі.

² Про рішення Ради національної безпеки і оборони України від 6 січня 2023 року «Про застосування та внесення змін до персональних спеціальних економічних та інших обмежувальних заходів (санкцій)»: Указ Президента України № 4/2023 від 7 січня 2023 р. // Президент України. URL: <https://www.president.gov.ua/documents/42023-45517>

³ Азрікан Д. А. Азрікан, Арнольд Григорович // Велика українська енциклопедія. URL: <https://vue.gov.ua/Азрікан,АрнольдГригорович>

⁴ Кашкадамова Н. Б. Барвінський, Василь Олександрович // Велика українська енциклопедія. URL: <https://vue.gov.ua/Барвінський,ВасильОлександрович>

⁵ Тихобаєва Г. В. Крушельницька, Соломія Амвросіївна // Велика українська енциклопедія. URL: <https://vue.gov.ua/Крушельницька,СоломіяАмвросіївна>

Іван Миколайчук — був тільки Заслуженим артистом УРСР (1968). Шевченківську премію та Героя України отримав посмертно. За радянської влади носив тавро «неблагодійного».

Якщо діячі мистецтва радянського періоду не мали міжнародного визнання, то їх мають обирати для представлення за критерієм популярності та творчих зв'язків із Україною. Варто зауважити, що через політику радянської влади представники українського мистецтва не могли повноцінно розвиватись, виступати, зніматись у фільмах, або українським акторам перепадали другорядні ролі.

Отже, при доборі персоналій до енциклопедії варто зважати на сукупність чинників/ критеріїв. Зважаючи на те, що у СРСР більшу популярність мали російські представники, постало питання перегляду реєстру персоналій.

Особливої уваги потребує реєстр діячів культури діаспори (багато імен досі маловідомі). Радянська ідеологія всіляко обмежувала та забороняла будь-яку згадку, будь-які позитивні відгуки про творчість діаспори, адже вона могла стати об'єктом посиленої уваги істориків мистецтва. В останній час помітна значна зацікавленість творчістю діячів діаспори. Доступна інформація досить фрагментарна, тому модератори намагаються знайти авторів, які докладно досліджують діяльність української діаспори, щоб представити її на сторінках ВУЕ.

Окремим питанням є привласнення країною-агресором культурної спадщини України. Малими кроками наші мистецькі кола відкривають світові українських митців, репрезентують їх творчість за кордоном. Водночас наголошуючи, що їх творчість є українською культурною спадщиною. Зауважимо, що РФ у своїх енциклопедіях називає росіянами Дмитра Бортнянського, Максима Березовського, Дмитра Левицького, Казимира Малевича, Архипа Куїнджі, Миколу Ярошенка та інших митців, які усвідомлювали себе українцями, які народилися в Україні або ж чия творчість була тісно пов'язана з Україною. Культура також є ареною протистояння. Мистецтво для РФ є важливими майданчиком, на якому вона підкреслює свою «велич» та статус у світі. Гасло «мистецтво поза політикою» стало зброєю проти України, прикладом гібридної війни. Відомі медійні особи, діячі культури, керуючись таким гаслом, транслюють тези російської пропаганди через всі можливі канали. Тому важливими є санкції

не тільки з боку України, але й світової спільноти. У зв'язку з цим потребують перегляду критерії добору персоналій до ВУЕ та зростає вимогливість і скрупульозність до змістовного наповнення біографічних статей.

Серед інших особливостей статей ВУЕ, які присвячені зарубіжним митцям, є висвітлення їхніх зв'язків (прямих чи опосередкованих) з Україною. У статті «Делон, Ален»⁶ простежено його ставлення до України. У вересні 2022 р. А. Делон виступив на французькому телебаченні зі словами підтримки українському народові, який бореться проти російської агресії, відвідав Український культурний центр у м. Парижі, узяв участь у передачі міжнародного франкомовного телеканалу TV 5, присвяченій Т. Шевченкові, прочитав його вірші (зокрема, «Заповіт») у французькому перекладі. 23.09.2022 р. в ефірі цього ж телеканалу був учасником бесіди Президента України В. Зеленського з представниками французьких ЗМІ. Заявив, зокрема, що якби був на 50 років молодшим, то вступив би до армії України.

Такі приклади підтримки України та українських культурних діячів сприяють формуванню позитивного іміджу країни. У грудні 2022 р. режисер Мішель Азанавічюс (нар. 1967) організував благодійний аукціон для допомоги Україні. Завдяки продажу речей світових знаменитостей вдалося зібрати 250 тис. євро (майже 10 млн гривень). На продаж було виставлено близько 50 лотів, зокрема приз «Сезар» за найкращу режисуру (отримав Ж. Одіар 2010 р. за фільм «Пророк»), а також приз Азанавічюса 2012 р. за фільм «Артист». Лоти надали Т. Генкс, К. Денев, А. Делон, Н. Портман та інші.

У лютому 2023 р. М. Азанавічюс відвідав Україну, побував у містах Бучі та Ірпені, постраждалих під час повномасштабного вторгнення РФ в Україну, зустрівся з Президентом України В. Зеленським. Режисер став послом ініційованої Президентом України платформи «UNITED24», покликаної об'єднати благодійні організації, партнерів та громадських діячів у всьому світі на підтримку України. М. Азанавічюс разом із тенісисткою Е. Світоліною опікується напрямом «Відбудова України». Режисер збирає гроші на відбудову лікарні в м. Ізюмі

⁶ Глухова С. В. Делон, Ален // Велика українська енциклопедія. URL: <https://vue.gov.ua/Делон, Ален>

та будинку в м. Ірпені⁷. Ця актуальна інформація була оновлена на порталі e-ВУЕ в 2023 р., що є прикладом активного доповнення статей ВУЕ актуальною інформацією.

Особливо важливою в доборі персоналій з мистецтвознавства є допомога та співпраця з науковцями-мистецтвознавцями, які можуть заповнити прогалини та надати свою експертну оцінку. Окрему рубрику у статтях ВУЕ займає лінія україніки, що ставить перед авторами нові цілі подальшого глибшого дослідження та пізнання творчості митців, їхніх зв'язків з Україною. Завдяки кропіткій праці авторів ВУЕ, подано найактуальнішу інформацію, ілюстрації, фонозаписи, відео, що збагачують та привертають увагу читачів та полегшують сприйняття поданої інформації.

⁷ Глухова С. В. Азанавічюс, Мішель // Велика українська енциклопедія. URL: https://vue.gov.ua/Азанавічюс_Мішель

Оксана ЧУМАК
*доктор економічних наук, професор,
завідувач кафедри економіки та бізнес-технологій
Національного авіаційного університету*

ІНФОРМАЦІЙНЕ ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ ЕКОНОМІЧНИХ ЗНАНЬ: РЕАЛІЇ, ВИКЛИКИ, УДОСКОНАЛЕННЯ

Сучасні реалії вимагають при опануванні знаннями економічного спрямування, користуватись достовірними джерелами з якісною інформацією про такі знання. Час, коли доступ до інформаційних потоків є доволі вільним та широким, коли інформацію про економічні процеси продукує значна кількість доповідачів (науковці, викладачі, блогери, експерти, консультанти тощо), коли можливості фільтрувати критерії якості інформації є обмеженими, характеризується хаотичним генеруванням та недосконалою обробкою даних для набуття знань з економіки. Зазначене актуалізує питання, пов'язані з формуванням інформаційного забезпечення економічних знань серед широкого кола тих, хто опановує економічну науку. Відповідно, ці питання потребують свого вирішення в площині обґрунтованого підходу та дієвих практичних рекомендацій.

Питання інформаційного забезпечення економічних знань стали об'єктом досліджень багатьох вчених та дослідників у галузі економіки, освіти та інформаційних технологій. Це інтердисциплінарна тема, яка охоплює різні аспекти інформаційної підтримки економічних процесів (Джозеф Стігліц, Джорж Акерлоф, Герберт Саймон, Джозеф Белі, Пол Ройер, Янет Ягелло, Іван Курцигін, Євгеній Горбачов та ін.). Оскільки галузь економічних знань та інформаційної підтримки стрімко розвивається, підходи до формування та використання відповідних інформаційних потоків потребують удосконалення.

Інформаційне забезпечення набуття економічних знань є доволі значущим у процесі освіти та розвитку в галузі економіки. Задля успішного здобуття економічних знань, важливо мати доступ до різноманітної та актуальної інформації, основними джерелами якої вбачаємо такі (рис. 1):

Рис. 1. Джерела інформаційних потоків для формування економічних знань

Варто виділити також основні проблеми, які постають перед здобувачами економічних знань щодо формування інформаційного забезпечення. Нами згруповано негативні сторони забезпечення інформації з економіки за такими критеріями.

1. *Якість інформації.* Не завжди інформація, яку можна знайти в інтернеті чи періодичних фахових виданнях, є достовірною та якісною, виникає ризик натрапити на невірні або застарілі дані. Неподиноками є випадки у економічній літературі, коли використання термінів не відповідає суті поняття, або трактування поняття не розкриває повною мірою його суті тощо.

2. *Інформаційна перенасиченість.* В епоху інтернету та цифрових технологій інформація доступна дуже великими масивами, що може призвести до перенасиченості та важкості відбору корисних джерел і

даних. Тому для отримувачів економічних знань потрібно вміти формувати власні бази даних інформації, її групувати за певними ознаками і обробляти для подальшого використання.

3. *Неоднаковий доступ до ресурсів.* Існує нерівність у доступі до інформаційних ресурсів між різними групами населення та країнами, що ускладнює навчання та дослідження в окремих регіонах.

4. *Актуалізація інформації.* В галузі економіки зміни відбуваються дуже швидко, відтак інформація стає застарілою швидше, ніж вдається її засвоїти, тому важливо постійно оновлювати знання. Важливо залишається перевірка достовірності інформації станом на дату звернення та її використання (оприлюднення).

5. *Неоднакові стандарти і формати даних.* У світі існують різноманітні стандарти і формати збереження інформації, що може спричинити проблеми при обробці та аналізі даних.

6. *Відсутність критичного мислення.* Завантаженість інформацією може призвести до поверхневого сприйняття та відсутності критичного аналізу, отже важливо навчити студентів та дослідників критично оцінювати інформацію.

7. *Нестача персональних засобів фільтрації інформації.* Не завжди індивідуальні користувачі мають доступ до ефективних засобів відбору та сортування інформації.

8. *Авторське право та ліцензування.* Обмеження авторських прав та ліцензій може створювати перешкоди у доступі до деяких джерел інформації.

9. *Завищені очікування від інформації.* Іноді інформація не відповідає очікуванням, що може призвести до розчарування та невдачі в навчанні.

Розв'язання цих проблем вимагає поєднання зусиль освітніх установ, бібліографічних та енциклопедичних видавництв, дослідників, розробників інформаційних технологій та громадськості. Важливо, докладаючи різноманітних зусиль, розвивати навички критичного мислення та навчання, а також розробляти кращі методи сортування та аналізу інформації, щоб забезпечити якісне інформаційне забезпечення для набуття знань з економіки.

Оскільки формування інформаційного забезпечення для набуття знань з економіки залишається важливою і актуальною га-

луззю, перспективи в цьому напрямку згруповані за такими аспектами.

Розвиток онлайн-освіти. Онлайн-курси та платформи для навчання постійно розвиваються, тому у майбутньому більше людей матимуть доступ до відкритих онлайн-курсів та ресурсів, що дозволить здобувати знання в галузі економіки з будь-якої точки світу.

Розширення даних та аналітичних інструментів. З розвитком Big Data та інших технологій збору та аналізу даних, стає можливим вивчення складних економічних явищ та процесів.

Інтердисциплінарний підхід. Зростання важливості інтердисциплінарних досліджень в галузі економіки сприяє об'єднанню знань з інших суміжних галузей, таких як психологія, соціологія, інформаційні технології тощо.

Цифрова трансформація економіки. Зростання важливості цифрових технологій і їх вплив на бізнес та економіку вимагають нових знань та підготовки фахівців в галузі цифрової економіки.

Збільшення інтерактивності та залучення до навчання. Ефективність навчання зростає завдяки інтерактивним методам, використанню відео, віртуальній реальності та іншим інноваційним засобам.

Зростання популярності блокчейн-технологій. Вивчення блокчейну та його впливу на фінанси та економіку відкриває нові можливості для навчання та досліджень.

Глобальна доступність знань. Завдяки інтернету та онлайн-ресурсам, знання в галузі економіки стають глобально доступними, що сприяє обміну ідеями та співпраці між науковцями та студентами з усього світу.

Спеціалізовані дослідження. Важливість спеціалізованих досліджень в різних сферах економіки продовжуватиме зростати, що сприяє розвитку глибоких знань у конкретних галузях.

За умови активного розвитку та використання сучасних технологій та методів, інформаційне забезпечення для набуття знань з економіки може стати більш доступним, ефективним та розвинутим, сприяючи розвитку економічної освіти та досліджень.

Євген ШКУРОВ
кандидат філологічних наук,
доцент кафедри журналістики та реклами
Державного торговельно-економічного університету, м. Київ

КУЛЬТУРНА СПАДЩИНА МІСТА В ІНФОРМАЦІЙНОМУ СУСПІЛЬСТВІ: РОЛЬ ОНЛАЙН-ЕНЦИКЛОПЕДІЙ

Енциклопедії допомагають краще розуміти та цінувати значення міст, їхнє культурне значення як в контексті суспільних та економічних тенденцій, так і історичного процесу. У інформаційну еру, коли багато аспектів культури та спадщини стають цифровими, цифровізовані енциклопедії можуть виступати мостом, що з'єднує матеріальне та нематеріальне, полегшивши сприйняття та розуміння культурної спадщини міста.

Питанням функціонування енциклопедій у сучасних реаліях присвячено низку праць, зокрема Ю. О. Бойко¹, А. М. Киридон², М. Г. Железняк³ та інших. Онлайн-енциклопедії (такі як «Вікіпедія») відіграють важливу роль у збереженні та документуванні культурної спадщини, особливо в глобалізованому світі. Джим Джайлз доречно відзначає, що однією з видатних історій інтернет-доби є історія «Вікіпедії» — безкоштовної онлайн-енциклопедії, яку може редагувати будь-хто⁴. «Вікіпедія», що є прикладом енциклопедій нового типу, включає в себе не лише академічні знання, а й інформацію про різні культурні явища, постаті та історію різних міст.

¹ Бойко Ю. О. Енциклопедія сучасної України — основний науковий проект Інституту енциклопедичних досліджень НАН України // Гілея: наук. вісн.. 2016. № 111. С. 96–99. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/gileya_2016_111_24

² Енциклопедичні видання в сучасному інформаційному просторі: кол. монографія / За ред. д. і. н., проф. Киридон А. М. Київ, 2017. 312 с. URL: https://ev.vue.gov.ua/wp-content/uploads/2018/04/Inform_full.pdf; Енциклопедії як глокальні медії: кол. монографія / За ред. д. і. н., проф. Киридон А. М. Київ : ДІА, 2020. 304 с. URL: <https://ev.vue.gov.ua/publications/publikatsii-vydavnytstva/metodology/entsyklopediyi-yak-hlokalni-mediyi-kolektivna-monohrafiia/>

³ Українська електронна енциклопедистика в соціогуманітарному вимірі. Київ : Інститут енциклопедичних досліджень НАН України, 2021. 196 с. DOI: <https://doi.org/10.37068/b/9789660296770>

⁴ Giles J. Internet encyclopaedias go head to head // Nature. 2005. Vol. 438 (7070). P. 900–901. URL: <https://www.nature.com/articles/438900a> DOI:10.1038/438900a

В інформаційних системах, як-то енциклопедії, зберігається віртуальне зображення реальних місць, що допомагає у документуванні історичної та культурної спадщини міст. Енциклопедії та віртуальні карти можуть сприяти туризму, надаючи докладну інформацію про пам'ятки, історичні місця та культурні події. Простий та доступний виклад забезпечує легкість засвоєння та опрацювання інформації. Не дарма «Вікіпедія» та схожі онлайн-Проекти стали улюбленим місцем пошуку інформації як школярами та студентами, так і широким загалом.

У мережному суспільстві, де інформація є ключовим ресурсом, міста стають не лише місцями компактного проживання численного населення, сховищами історичної та культурної спадщини, але й центрами генерації та поширення знань. Онлайн-енциклопедії та інші цифрові платформи стають мостами, які з'єднують минуле, теперішнє та майбутнє, забезпечуючи безперервний потік інформації.

Віртуальне зображення місць, культурних артефактів, коментарі стосовно подій займають особливе місце у житті сучасних міст. Віртуальний вимір міста, зокрема численні пов'язані із ним сайти, відгуки у соціальних мережах тощо, відображає інтерпретації та погляди певних авторів, соціальних груп або мікрогруп. Енциклопедії при цьому виступають відносно незалежними та нейтральними джерелами інформації, які дозволяють зберігати та осмислювати культурну спадщину міст.

Марк Грем у роботі «Неогеографія та палімпсести місць: Веб 2.0 та створення віртуальної Землі» (2009) зауважує, що сьогодні багато місць представлено у кіберпросторі завдяки зусиллям сотень тисяч письменників, картографів та художників⁵. Віртуальний вимір став невід'ємною частиною сучасного суспільства. Енциклопедії також трансформувалися у частину цифрового світу.

Віртуальні енциклопедії можуть бути платформами для різноманітних думок та поглядів. Вони є відносно незалежними, але одночасно підвищують ризик отримання недостовірної інформації. У інформаційну

⁵ Graham M. Neogeography and the palimpsests of place: Web 2.0 and the construction of a virtual earth // *Tijdschrift voor Economische en Sociale Geografie*. 2010. Vol. 101. Is. 4. P. 422–436. URL: <https://onlinelibrary.wiley.com/doi/abs/10.1111/j.1467-9663.2009.00563.x> DOI: 10.1111/j.1467-9663.2009.00563.x

добу, коли з'являються нові форми творчості та культурні феномени, енциклопедії можуть сприяти підтримці та актуалізації історичної та культурної спадщини міст.

Міста є ключовими вузлами обміну інформацією, де створюються та зосереджуються культурні, економічні та соціальні інновації. Вони слугують центрами знань, ресурсів та можливостей. Енциклопедії та віртуальні платформи роблять культурну спадщину міст доступною для глобальної аудиторії, дозволяючи її записувати, редагувати та аналізувати.

Віртуальні енциклопедії можуть підвищити привабливість міст, зробити їх відомішими для туристів та інвесторів. Однією з ключових переваг є можливість оперативно відображати дослідження міст, результати реставраційних робіт над пам'ятками архітектури тощо. Онлайн-енциклопедії можуть включати фотографії, відео, аудіозаписи та інтерактивні мапи, що робить інформацію наочною та доступною. Більшість цих енциклопедій зберігає історію редагувань кожної статті, дозволяючи відслідковувати зміну інформації та аналізувати думку активістів стосовно кожного конкретного культурного об'єкту. Платформи, як-от «Вікіпедія», підкреслюють важливість цитування джерел, дозволяючи користувачам перевіряти інформацію та звертатися до оригінальних джерел для додаткового вивчення. Хоча онлайн-енциклопедії і дозволяють швидко оновлювати дані, існує ризик втрати цієї інформації через технічні проблеми. Тому важливо зробити резервні копії цифрової інформації та продублювати її у форматі традиційної друкованої енциклопедії.

Міста й окремі локуси у них (малопредставлені у віртуальному вимірі) можуть зіткнутися з такими наслідками, як зниження рівня економічної взаємодії з іншими людьми та місцями, спад туристичної активності та менший обсяг культурних обмінів⁶. «Вікіпедія», як відкрита платформа, дає змогу глобальній спільноті взаємодіяти з культурною спадщиною різних міст і країн. Разом з цим онлайн-енциклопедії та онлайн-карти можуть служити основою громадських

⁶ Graham M. Neogeography and the palimpsests of place: Web 2.0 and the construction of a virtual earth // *Tijdschrift voor Economische en Sociale Geografie*. 2010. Vol. 101. Is. 4. P. 422–436. URL: <https://onlinelibrary.wiley.com/doi/abs/10.1111/j.1467-9663.2009.00563.x> DOI: 10.1111/j.1467-9663.2009.00563.x

обговорень та реалізації демократичної участі населення у питаннях міського розвитку. Незважаючи на глобальний доступ до інтернету, досі «цифровий розрив» зумовлює те, що певні групи людей або регіони мають обмежений доступ до онлайн-ресурсів. Це може обмежувати здатність міст ділитися своєю культурною спадщиною або взаємодіяти з іншими.

Включення інформації про місто до онлайн-енциклопедій забезпечує збереження культурної спадщини у віртуальному просторі, що є кроком у перетворенні історичного міста в умовах інформаційного суспільства. Франческо Бандарін та Рон ван Ерс присвятили питанню збереження культурної спадщини міста окремий розділ у книзі «The Historic Urban Landscape: Managing Heritage in an Urban Century» та відзначають, що історичне місто в епоху глобалізації може стати ключовим інструментом економічного та соціального розвитку⁷. Включення інформації про місто до онлайн-енциклопедій не просто забезпечує зберігання культурної спадщини, а й інтегрує її до глобальної інформаційної мережі. Це перетворює історичне місто та його культурні пам'ятки зі статичного явища на динамічний вузол у мережевому суспільстві.

У сучасному мережевому суспільстві міста змагаються за увагу, ресурси та інвестиції на глобальному рівні⁸. Це призводить до комерціалізації культурної спадщини, коли історичні та культурні об'єкти перетворюються на маркетингові інструменти, а не на засоби збереження ідентичності та пам'яті. Електронні енциклопедії стають драйверами такого змагання. Завдяки докладній інформації та даним, доступним на цих платформах, місцеві підприємці та компанії можуть знаходити нові можливості для розвитку свого бізнесу. Енциклопедії та віртуальні ресурси можуть служити інструментами для підтримки та реклами місцевих ініціатив, бізнесів та культурних заходів.

Енциклопедії можуть допомогти громадськості та міській адміністрації зрозуміти динаміку змін у міському середовищі, надаючи

⁷ Bandarin F., van Oers R. The Historic Urban Landscape: Managing Heritage in an Urban Century. Chichester : John Wiley & Sons, 2012. 236 p. URL: <https://onlinelibrary.wiley.com/doi/book/10.1002/9781119968115>

⁸ Castells M. The Rise of the Network Society. Second edition With a new preface. Oxford : John Wiley & Sons, 2010. 625 p. URL: https://urb.bme.hu/wp-content/uploads/2014/05/manuel_castells_the_rise_of_the_network_societybookfi-org.compressed.pdf

інформацію та контекст, які потрібні для прийняття рішень. В умовах глобалізації, коли міста в усьому світі стають все більш схожими одне на одне, збереження ідентичності міста стає ключовим завданням⁹. Статті енциклопедій, що фокусуються на конкретному місті чи регіоні, можуть в цьому допомогти, акцентуючи увагу на тому, що робить кожне місто унікальним, та спонукати до розвитку цих рис силами бізнесу, громадськості та міської адміністрації.

У цьому контексті завдання консервації історичних пам'яток міста ускладнюється. Хоча цифрові платформи надають можливості для глобального поширення та доступу до культурної спадщини, вони також можуть сприяти її гомогенізації. У світі, де інформація постійно споживається та передається, існує ризик втрати унікальності та ідентичності міст у гонитві за глобальною привабливістю. Потрібно не лише зберігати фізичні та культурні структури, але й забезпечувати їхню активну участь у мережевих потоках інформації, зберігаючи при цьому автентичність.

Важливим є мовний аспект: мова є ключовим елементом культурної ідентичності. Надання інформації рідною мовою може допомогти зміцнити почуття належності та гордості за свою культуру та історію. Енциклопедії, що документують широкий спектр культурної спадщини (від історичних до сучасних явищ), збагачують культурне життя міста, стимулюючи креативні рішення серед мешканців та відвідувачів. Вебплатформи дозволяють широкій аудиторії брати участь у створенні та редагуванні контенту, роблячи процес більш інклюзивним.

Онлайн-енциклопедії, які висвітлюють різні аспекти життя міста, його культурної спадщини та історії, можуть служити не тільки джерелом інформації, але й інструментом соціокультурної інтеграції. Вони сприяють формуванню бренду міста, усталеному погляду на історію, культурні цінності та особливості регіону.

В умовах постійного розвитку інформаційного суспільства енциклопедії стають засобом поєднання минулого із сучасністю, адаптуючи культурну спадщину до сьогоденних реалій. Енциклопедії, що роз-

⁹ Sassen S. The global city: introducing a concept // The Brown Journal of World Affairs. 2005. Vol. 11. Is. 2. P. 27–43. URL: https://www.researchgate.net/publication/268411689_The_Global_City_Introducing_a_Concept

кривають культурні, історичні та соціальні аспекти міста, можуть стати потужним інструментом для формування культурної самосвідомості жителів, дозволяючи їм глибше розуміти та цінувати свою ідентичність у глобальному контексті. Вони діють як міст між минулим, сьогоденням та майбутнім, сприяючи стійкому та гармонійному розвитку міського середовища, приверненню інвестицій та розвитку міста. Збереження історії та цінностей міста є ключовим для його ідентичності та культурної спадщини. Енциклопедії виступають як засіб, що є інструментом для зберігання та передачі знань про місто, його історію та культуру.

Наукове видання

**УКРАЇНСЬКА ЕНЦИКЛОПЕДИСТИКА
В РЕАЛІЯХ ВІЙНИ**

**ЗБІРНИК МАТЕРІАЛІВ
НАУКОВОЇ КОНФЕРЕНЦІЇ**

**За ред. д. і. н., проф.
Алли Киридон**

Комп'ютерне верстання
Михайло Гутман

Формат 60×84/16. Папір офсетний. Друк офсетний. Ум. друк. арк. 13,02.
Тираж 50 прим. Зам. ЕВ-23-2.

Віддруковано ТОВ «ДІА»: вул. Васильківська, 45, Київ, 03022.
Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи
до державного реєстру видавців серія ДК № 1149 від 12.12.2002 р.